

ВИДАВНИЦТВО
РАНОК

Інтернет-
підтримка

С. В. Д'ячков, С. Д. Литовченко

8

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

ВИДАВНИЦТВО
РАНОК

8

С. В. Д'ячков, С. Д. Литовченко

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Підручник
для 8 класу
загальноосвітніх
навчальних закладів

Рекомендовано
Міністерством освіти
і науки України

Харків
Видавництво «Ранок»
2016

УДК [94(100)“05/...”:37.016](075.3)

ББК 63.3(0)51я721

Д93

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ Міністерства освіти і науки України від 10.05.2016 р. №491)

Видано за рахунок державних коштів. Продаж заборонено

Експерти, які здійснили експертизу даного підручника під час проведення конкурсного відбору проектів підручників для учнів 8 класу загальноосвітніх навчальних закладів і зробили висновок про доцільність надання підручнику грифа «Рекомендовано Міністерством освіти і науки України»:

Гірка І. О., учитель навчально-виховного комплексу «Олександрійський колегіум — спеціалізована школа» Олександрійської міської ради Кіровоградської області, старший учитель;

Ляшенко В. В., методист комунальної установи «Овідіопольський районний методичний кабінет» відділу освіти Овідіопольської районної державної адміністрації Одеської області;

Мокрогуз О. П., доцент Чернігівського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти ім. К. Д. Ушинського, канд. пед. наук

Рецензенти

Посохов С. І., завідувач кафедри історіографії, джерелознавства та археології історичного факультету Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна, професор, доктор іст. наук;

Куліш С. М., проф. кафедри українознавства ХНУ ім. В. Н. Каразіна, доктор пед. наук;

Николаєва Т. В., учитель історії спеціалізованої школи І—ІІІ ступенів №119 Харківської міської ради Харківської області, учитель-методист

Д’ячков С. В.

Д93 Всесвітня історія : підруч. для 8 класу загальноосвіт. навч. закладів / С. В. Д’ячков, С. Д. Литовченко. — Х. : Вид-во «Ранок», 2016. — 256 с. : іл.

ISBN 978-617-09-2878-8.

УДК [94(100)“05/...”:37.016](075.3)

ББК 63.3(0)51я721

Інтернет-підтримка
Для користування
електронним додатком
до підручника увійдіть на сайт
interactive.ranok.com.ua

Служба технічної підтримки:
тел. (057) 719-48-65, (098) 037-54-68
(понеділок–п’ятниця з 10.00 до 18.00)
E-mail: interactive@ranok.com.ua

ISBN 978-617-09-2878-8

© Д’ячков С. В., Литовченко С. Д., 2016
© Юхтман О. С., ілюстрації, 2016
© ТОВ Видавництво «Ранок», 2016

Шановні школярі!

Навчальна книга, яку ви тримаєте в руках, допоможе зрозуміти складний, але дуже цікавий період історії людства, що настав після Середніх віків. Історія цього часу характеризується подальшим розвитком людської цивілізації, складними процесами в державі й суспільстві, яскравістю історичних постатей.

Перш за все ознайомимося з тим, **як працювати з підручником**. Він містить шість розділів, розподілених на 30 параграфів. Кожен розділ починається зі вступу, у якому розкрито найважливіші особливості історичних подій і процесів, що висвітлені в цьому розділі. Перед параграфом автори підручника формулюють і звертають увагу школярів на головну навчальну проблему, якій присвячений матеріал (✓). Варто також знайти відповіді на запитання, розміщені на початку кожного параграфа. Це допоможе пригадати раніше вивчені історичні події та явища, а також краще опрацювати новий матеріал підручника. Наприкінці кожного розділу підбиваються його підсумки у вигляді невеликого узагальнюючого тексту.

Ви вже знаєте, що до підручників з історії включено й *практичні заняття*. Вони передбачають добре організовану роботу в класі із різними видами історичних джерел і навчальних посібників. Завдання практичних занять виконуються самостійно, у парах або групах під керівництвом учителя.

Зверніть увагу, що всі найважливіші імена, терміни, визначення й дати, які слід запам'ятати, виділено *курсивом* або **напівжирним шрифтом**. До імен згаданих у підручнику правителів у дужках подано дати правління, для інших видатних особистостей вказано роки життя.

Основні визначення та висновки для зручності сприйняття та кращого розуміння починаються з нового рядка та виділені кольором.

Заглибитися у світ минулих часів, насолодитися чарівною красою творів мистецтва вам допоможуть ілюстрації. Звертайте увагу на підписи до них: вони пояснюють, що саме зображено. Деякі рисунки містять завдання, які треба виконати. Крім того, у підручнику ви знайдете історичні карти, які розвиватимуть ваше просторове сприйняття епохи, що вивчається.

Наприкінці параграфа розміщені *запитання й завдання* , які дадуть вам змогу перевірити здобуті знання й навички та закріпити вивчений матеріал. Деякі з них позначені зірочкою (*). Ці завдання автори вважають найбільш цікавими та складними. Їх виконання потребує осмислення й аналізу змісту нового та раніше опрацьованого навчального матеріалу.

Майже кожний параграф містить уривки з історичних джерел та цікаву додаткову інформацію, яку виділено іншим, дрібнішим шрифтом і розташовано за спеціальними рубриками, що позначені *пiктограмами*, тобто символами:

Увага, джерело!

Рядками документа

Очима сучасників

Для допитливих

Людина Нового часу

На сторінках підручника ви також зустрінете позначку . Вона означає, що за допомогою мережі Інтернет ви зможете здійснити інформаційний пошук на сайті <http://interactive.ranok.com.ua>. Вам буде нескладно знайти потрібну статтю, адже весь матеріал на сайті об'єднано за розділами та параграфами, так само, як у підручнику. Завдання для *тематичного оцінювання*, розміщені в електронному додатку, допоможуть виявити рівень засвоєння навчального матеріалу.

Бажаємо успіхів!

§ 1. Вступ: на порозі Нового часу

Тисячолітнє Середньовіччя змінило світ і створило необхідні умови для переходу людства до наступного періоду історії, який ми називаємо Новим часом. Чи дійсно він став Новим порівняно із Середньовіччям?

Варто пригадати! 1. Які чинники сприяли зростанню середньовічних міст у Західній Європі? 2. Які країни намагалися встановити своє панування у Європі в XIII—XV ст.? 3. Які наслідки мав розкол християнської церкви на католицьку та православну?

1 Середні віки в історії людства.

У Середні віки світ неспізнано змінився. У Європі, Азії та Африці виникли несхожі одна на одну цивілізації. В Європі поступово затвердилася *християнська цивілізація*. На Сході розвивалися потужні і своєрідні *цивілізації Китаю та Індії*. Наймолодшою і найбільш активно виявилася *арабо-мусульманська цивілізація*, що поширила свій вплив на землях Північної Африки, Близького Сходу, Середньої та Південно-Східної Азії.

Середньовічне тисячоліття суттєво змінило державний устрій європейських країн. У житті багатьох держав Західної Європи важливу роль відігравали *станово-представницькі збори* (парламенти, Генеральні штати, сейми, кортеси тощо). Вони обмежували всевладдя королів та імператорів. Середні віки стали часом народження таких сучасних європейських держав, як Франція, Англія, Іспанія, Росія, Туреччина та інші.

Середньовіччя — важливий період історії, під час якого було створено необхідні умови для подальшого розвитку цивілізацій Заходу й Сходу.

2 Що таке Новий час?

Наприкінці XV ст. в історії людства розпочалася епоха, яка дістала назву **Новий час**. Однак чому Новий час, — питаєте ви, — якщо його відділяє від сьогодення аж 500 років? Так цю епоху почали називати самі європейці ще в XVI ст., коли стало зрозумілим, що у світі відбуваються надзвичайні перетворення. Тому вони поділили всю історію людства на Античність, Середньовіччя та Новий час. Ви зможете переконатися, що це не помилка.

ПЕРІОДИЗАЦІЯ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

Первісний лад	Стародавній світ	Середньовіччя	Новий час		Новітній час
			Ранній Новий час	Пізній Новий час	
2 млн — 4 тис. до н. е.	4 тис. до н. е. — V ст. н. е.	V—XV ст.	Кінець XV — друга половина XVIII ст.	Друга половина XVIII — початок XX ст.	Початок XX — XXI ст.

Порівняно із Середніми віками XVI століття стало справжнім початком Нового часу. В епоху Середньовіччя розвиток країн Європи був дуже повільним, і багатьом здавалося, що навколишній світ зовсім не змінюється. Від кінця XV ст. почалися нечувані, а часом несподівані перетворення майже в усіх сферах життя. Саме в цю добу були закладені підвалини сучасного суспільства, зроблені важливі наукові відкриття, значно змінилося становище християнської церкви. Середньовічне рицарство поступилося місцем купцям та городянам. Західноєвропейські країни почали тісніше взаємодіяти з народами Америки та Африки, із великими цивілізаціями Сходу.

Однак не слід думати, що перетворення Нового часу відбувалися самі собою, без зв'язку з минулим. Підвалини цих процесів були закладені ще в Середні віки, коли виникли політичні, соціальні та економічні передумови змін Нових часів.

◆ **Рис. 1.** Вогнепальна зброя зробила безпорадною рицарську кінноту й послабила вплив феодалів у середньовічному суспільстві. Сучасний малюнок.

Історія Нового часу охоплює понад чотири століття — від кінця XV до початку XX ст. Нову історію людства фахівці поділили на два періоди. У 8 класі ми вивчатимемо перший період — **ранній Новий час**, який ще називають **Ранньомодерною добою**. Цей період закінчується у другій половині XVIII ст. з початком Великої Французької революції. Саме протягом цих трьох століть у Європі відбулися докорінні зміни в усіх галузях життя.

Ранній Новий час (Ранньомодерна доба) охоплює період від кінця XV до другої половини XVIII ст.

Порівняно із Середньовіччям у Новий час значно збільшилася кількість писемних джерел. Розвиток книгодрукування привів до небаченого поширення друкованої книги, появи газет та журналів. Церква та світська влада вже не мали змоги повністю контролювати видання книжок, тому до нашого часу збереглися різні, іноді протилежні погляди європейців на тогочасні події. Це дає змогу більш повно уявити життя людей в XVI—XVIII ст.

3 Світ у Новий час.

У Ранньомодерну добу з'ясувалося, що світ значно більший, ніж його уявляли жителі Європи. Під час морських подорожей європейці відкрили нові континенти, познайомилися з досі невідомими народами. Технічні переваги жителів Європи призвели до захоплення ними

◆ **Рис. 2.** На фундаменті середньовічних замків постали палаци нової європейської знаті. Замок у Шотландії. Сучасний вигляд.

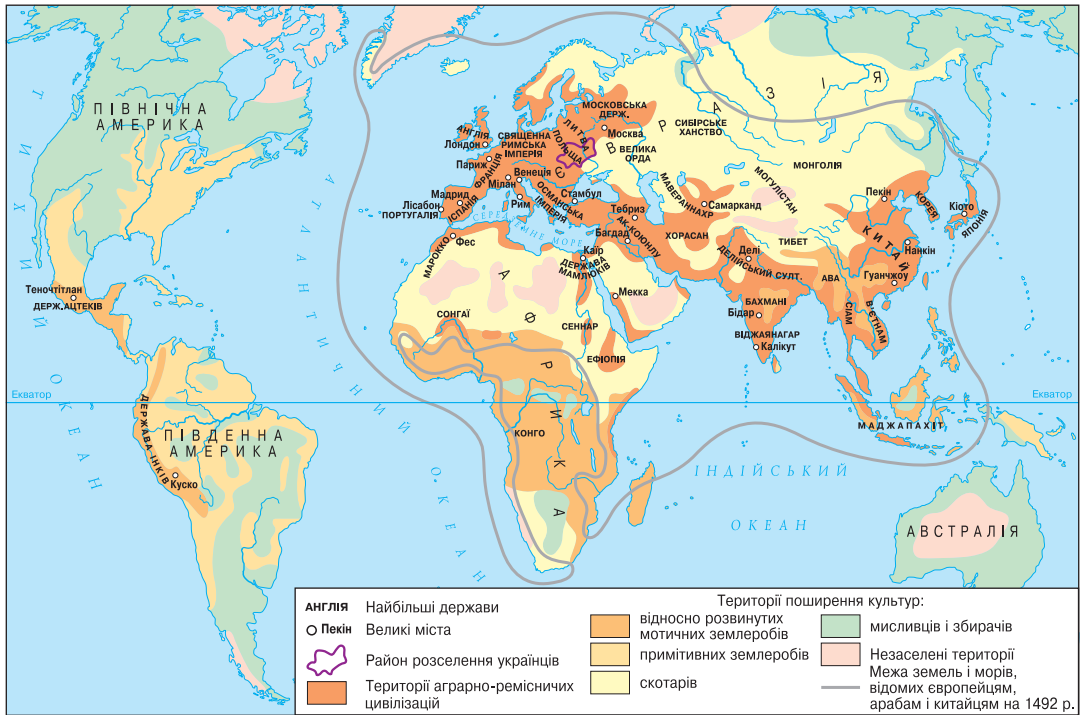
◆ **Рис. 3.** Лондонський порт у 1600 р. Гравюра XVII ст.
 ? Чим відрізняється лондонський міст від сучасних мостів?

земель Америки, Африки, Азії та Австралії. Відносини між європейськими країнами та великими державами Сходу були дуже складними. Спочатку *Османська імперія* стрімко насувалася на Європу, але згодом європейські країни рішуче зупинили наступ Туреччини й самі почали проникати на Схід. Більше того, європейці намагалися підкорити своєму впливу великі цивілізації Китаю та Індії.

У Європі укріпилися могутні централізовані держави *Англія*, *Франція*, *Іспанія*, які вели невтомну боротьбу за владу на континенті та в заморських колоніях. На політичну арену також вийшли нові держави, які в епоху Середньовіччя не мали великого значення. На Балканському півострові та узбережжі Чорного моря закріпилася Османська імперія. У Центральній Європі утворилася велика держава — *Річ Посполита*. У Східній Європі набувало ваги *Велике князівство Московське*, яке згодом стало однією з найбільших держав світу. У свою чергу, *Італія* та *Німеччина* залишилися роздробленими та ще більш залежними від сильних сусідів.

4 Європейське суспільство.

Найважливіші зміни в період Нового часу відбулися в економічному розвитку європейських країн. В епоху Середньовіччя головним багатством людей була земля, а основний дохід надходив від сільського господарства. Тому цивілізацію того часу часто називають *аграрною* (сільськогосподарською). Проте поступово міські ремесла і торгівля почали приносити більший дохід, ніж

◆ Рис. 4. Світ на початку Нового часу.

? Чи можна вважати, що в Новий час кордони світу, відомого європейцям і жителям Азії, значно розширилися?

виробництво сільськогосподарських товарів. Таку цивілізацію називають *індустріальною* (промисловою).

Розвиток ремісничого виробництва спричинив зростання впливу міського населення — ремісників та купців — на суспільне життя. Вони почали вимагати захисту своїх прав від свавілля феодалів та влади монархів. У тих державах, де розвиток ремесел досяг значного рівня, населення відкрито виступало проти влади феодалів. Тут відбувалася нечувана для Середньовіччя подія — докорінна зміна суспільного ладу — *революція*. У країнах, де революції перемогли, значно поширився вплив представницьких органів влади — парламенту, Генеральних штатів тощо. Згодом у Північній Америці з'явиться перша велика країна, де зовсім не буде монарха, — *республіка*.

Проте в більшості країн Європи монархи, спираючись на підтримку дворян та армії, спромоглися не тільки зберегти свою владу, але й значно посилити її. Влада монархів стала необмеженою.

У Новий час відбулися значні зміни в політичному устрої країн Європи.

5 Духовне життя.

Соціальні та політичні зрушення мали значний вплив на становище католицької церкви. Її безмежна влада в Європі поступово відійшла в минуле. У Нові часи ситуація почала змінюватися. Усе більше людей вимагали обмежити світську владу церкви, угамувати безмірні бажання священників. Широкі верстви населення і навіть деякі монархи почали висловлювати своє невдоволення всевладдям церкви. Проте католицька церква, захоплена примноженням своїх багатств та розширенням впливу в нових землях, не звертала уваги на протести й поступово втрачала можливість для реформування.

У XV—XVI ст. ставлення європейців до католицької церкви почало змінюватися.

У галузі культури в Новий час продовжували поширюватися ідеї *гуманізму*, що виникли ще в період Середньовіччя. *Відродження*, яке тривалий час не виходило за межі італійських держав, поступово охопило більшість країн Західної Європи. Культура, як і наука, почала позбавлятися контролю з боку католицької церкви. XVI—XVIII століття стали епохою, коли були створені справжні шедеври світового живопису, скульптури та архітектури.

Запитання й завдання .....

1. Які досягнення Середньовіччя ви вважаєте найбільш значними й видатними?
2. Розкажіть про основні відмінності Нового часу від епохи Середньовіччя.
- 3*. Поясніть, чому освічені люди XVII—XVIII ст. вважали, що вони живуть у «нові часи».
4. Назвіть головні відмінності аграрної цивілізації від індустріальної.
5. Зміни в яких сферах життя європейців ви вважаєте найбільш важливими?
- 6*. Пригадайте, у чому різниця між монархічною та республіканською організацією державного устрою. Наведіть приклади з історії Стародавнього світу та Середніх віків.
7. У чому, на вашу думку, проявилася криза релігійного й духовного життя європейців наприкінці Середньовіччя?

РОЗДІЛ І. ВЕЛИКІ ГЕОГРАФІЧНІ ВІДКРИТТЯ ТА СТАНОВЛЕННЯ КАПІТАЛІСТИЧНИХ ВІДНОСИН

Ранній Новий час розпочинають **Великі географічні відкриття**, що охопили період від другої половини XV до середини XVII ст. Наприкінці Середньовіччя Європа «занедужала» на «золоту лихоманку». Торгівля, яка бурхливо розвивалася, вимагала великої кількості золотих і срібних монет, а їх катастрофічно не вистачало. У той час вважалося, що тільки далекі країни Сходу могли забезпечити зростаючу європейську економіку необхідною кількістю коштовних металів.

У передових країнах Європи поступово відбувалося становлення *абсолютної монархії*. Для неї характерна необмежена особиста влада правителя, яка тримається на покірному дворянстві, королівських чиновниках і сильній постійній армії.

Новий час характеризується суттєвими змінами, що торкнулися всіх сторін людського життя. У передових країнах поширюються нові форми господарської діяльності, зароджується заснований на приватній власності *капіталізм*. Його головною метою стають постійний розвиток виробництва на основі використання досягнень науки і техніки, а також отримання прибутку.

Захід

1486 Бартоломеу Діаш досягає південної точки Африки	1492 Христофор Колумб відкриває Америку	1498 Васко да Гама досягає берегів Індії	1519—1522 Перше навколосвітнє плавання
---	---	--	--

Схід

1405—1433 Китайські морські експедиції до країн Індійського океану	1468—1474 Подорож Афанасія Нікітіна до Індії	1539 Турецький флот виходить в Індійський океан	1542 Португальці відкривають Японію
--	--	---	---

Україна

1492 Документальне свідчення про козаків	1528 Похід козаків під керівництвом черкаського старости О. Дашкевича на Очаків	1556 Заснування князем Д. Вишневецьким Січі на о. Мала Хортиця	1563 Похід Д. Вишневецького до Молдавії
--	---	--	---

§2. Великі подорожі

- ◆ У другій половині XV ст. правителів європейських держав та торговців вражали розповіді про нечувані скарби Індії та Китаю. Проте на шляху до них стояли правителі Туреччини та Єгипту, які наживалися на посередницькій торгівлі між країнами Європи та Азії. Європейці наполегливо шукали нові шляхи до багатств східних країн...

Варто пригадати! 1. Чи можна вважати хрестоносців середньовічними мандрівниками? 2. Із якою метою «мандрували» жителі Середньовіччя (селяни, торговці, прочани, феодалі)? 3. Які землі Європи та Азії захопили турецькі султани в XIV—XV ст.?

1 Передумови Великих географічних відкриттів.

Чому саме в другій половині XV ст. склалися сприятливі умови для організації далеких морських плавань?

Насамперед далекі подорожі стали можливими завдяки розвитку науки й техніки. Італійський вчений-астроном *Паоло Тосканеллі* (1397—1482) переконливо довів, що Земля має форму кулі, і склав карту світу. Він сміливо стверджував, що рухаючись на захід, можна досить швидко досягти берегів Індії.

Син португальського короля *Енріке Море-плавець* (1418—1460) організував кілька морських експедицій. Він зібрав при своєму дворі кращих картографів, які працювали над створенням *портоланів* — карт, що містили докладний опис морського узбережжя.

Від кінця XIII ст. в країнах Середземномор'я з'являється новий тип кораблів — *каравели*. Ці маневрені трищоглові судна з подвійною обшивкою бортів могли витримати удари океанських хвиль. Вітрила каравели давали змогу рухатися не лише при бічному, а навіть при зустрічному вітрі (рис. 1). У трюмах можна було розмістити великий вантаж і запас продуктів. Нові точні навігаційні прилади — *компас* і *астролябія*, які стали відомі європейцям, допомагали мореплавцям визначити сторони світу, напрямок руху й місце розташування корабля.

- ◆ **Рис. 1.** Каравела — найпоширеніший тип морських суден у європейських мореплавців XIV—XVI ст.

Загадковий Схід

У Середні віки знання європейців про країни Сходу були дуже далекими від дійсності. Не випадково всі землі на схід від Палестини — від Аравії до Китаю — вони називали «Індіями», загадковими і майже недосяжними. Звичайно, у монастирських бібліотеках і королівських архівах зберігалися праці античних географів, описи східних країн, складені середньовічними європейськими та арабськими мандрівниками. Проте ці відомості лишалися недоступними небагатьом.

У ці часи в Європі знову з'явилися «зайві люди» — збіднілі рицарі, селяни, які втратили землю, ченці закритих монастирів та інші бродяги. Вони були готові з ризиком для життя вирушити на пошуки нових земель, багатств та кращої долі. Упевненості у власних силах їм додавали ручна *вогнепальна зброя* та *артилерія*.

Таким чином, Великі географічні відкриття були закономірним явищем середньовічної історії європейської цивілізації, а також об'єктивною необхідністю її подальшого розвитку.

2

«Відкриття» Америки.

Вчені вважають, що фінікійські купці-пірати, китайські ченці, норманські вожді в різний час досягали берегів Америки. Нормани в XI ст. навіть заснували там своє поселення. Проте всі ці «відкриття» Америки були незабаром забуті через непотрібність.

Рано-вранці 12 жовтня 1492 р. моряк іспанської каравели «Пінта», який дивився вперед, схвильовано прокричав: «Земля!» До цієї події син генуезького ткача **Христофор Колумб** (1451—1506) ішов кілька десятиліть. Він здобув добру «морську» освіту. У 30 років Колумб уже був досвідченим мореплавцем, знавцем астрономії та картографії. Якщо Земля має форму кулі, вважав він, то рухаючись на захід через Атлантичний океан, можна досягти омріяних берегів Індії (рис. 2).

Проект такого плавання Колумб пропонував королям Франції, Англії, Португалії.

◆ Рис. 2. Христофор Колумб. Сучасний малюнок.

◆ Рис. 3. Фердинанд II Арагонський та Ізабелла I Кастильська.

Однак португальці в цей час наполегливо шукали шлях до Індії в обхід Африки, а французький та англійський монархи не бажали фінансувати ризикований задум. Тільки «католицькі королі» Іспанії **Фердинанд II та Ізабелла I** підтримали італійця (рис. 3). Вони прагнули поповнити збіднілу під час Реконквісти іспанську скарбницю за рахунок заморського золота, яке щедро обіцяв їм упевнений у своєму успіху Колумб.

Велика помилка

До своєї подорожі Колумб готувався дуже ретельно. Він вивчав праці античного географа Птолемея, італійського вченого Тосканеллі, книгу подорожі Марко Поло. Однак у своїх розрахунках він припустився суттєвих помилок. На його думку, відстань від Канарських островів до Японії становила 3,8 тис. км. Проте насправді вона складає понад 17 тис. км. Хіба вистачило б Колумбу мужності вирушити в плавання, якби він усе розрахував правильно? Помилка Колумба допомогла зробити одне з найбільших відкриттів в історії людства.

Отже, 8 серпня 1492 р. три каравели — «Санта-Марія», «Пінта» і «Нінья» — вийшли в море. Використовуючи вітер і течії, переборовши сумніви й тривоги, моряки перетнули Атлантичний океан.

Першим був відкритий один із Багамських островів, який іспанці назвали Сан-Сальвадор, потім — острови Куба та Гаїті. Колумб наполегливо шукав «справжню» Індію. Адже те, що він побачив на відкритих ним островах, зовсім не збіглося з описами Індії, і, що найголовніше, тут не було золота!

Відкриття Канади

У 1497 р. італійський мореплавець Джованні Кабото (Джон Кабот), що перебував на службі в англійського короля, на невеликому суденці з 18 моряками на борту вирушив на захід у пошуках казкових багатств Китаю. Через 52 дні плавання моряки досягли землі. Це були острови біля узбережжя Канади. Так почалося освоєння Північної Америки.

Після тріумфального повернення в Іспанію Колумб переконав уряд виділити кошти для наступних експедицій. Він так і не зрозумів, що відкрив новий материк, який перегороджував шлях до берегів Індії (рис. 4).

◆ Рис. 4. Великі географічні відкриття.

? За даними карти установіть, скільки разів Х. Колумб плавав до Індії. Які землі залишалися невідомими людству наприкінці XVII ст.?

Після смерті королеви Ізабелли Колумб залишився без заступництва. Великий мореплавець зазнав гонінь, втратив майно й помер у забутті.

Подорож Х. Колумба докорінно змінила хід світової історії.

3 Морський шлях до Індії.

Від 30-х рр. XV ст. португальці, рухаючись уздовж західного узбережжя Африки, наполегливо намагалися знайти шлях до Індії. Чутки про те, що на екваторі вода закипає, а моряки стають

◆ Рис. 5. Мис Доброї Надії.

чорношкірими, не зупиняли цих мужніх людей. Нарешті у **1486 р.** кораблі **Бартоломеу Діаша** досягли південного краю Африканського континенту, де потрапили у великий шторм. Діаш назвав це місце мисом Бур. Однак за наказом португальського короля **Жуана II** на карту нанесли іншу назву — мис Доброї Надії (рис. 5). Які ж надії дарувало це досягнення?

Португальці сподівалися, що плавання в обхід Африки от-от відкриють шлях до «індійських скарбів». Першим, кому вдалося здійснити зухвалу на той час подорож, став 30-річний капітан-генерал португальського флоту **Васко да Гама** (1460—1524).

У липні 1497 р. чотири кораблі під його командуванням узяли курс до берегів Індії.

У травні **1498 р.**, через десять місяців сповненого небезпек і поневірянь плавання, три кораблі Васко да Гама за допомогою арабського моряка кинули якір в індійському порту *Калікут*. Арабські купці не бажали допускати європейців до індійських товарів, тому місцевий правитель зустрів їх неприязно. Васко да Гамі довелося застосовувати свій дипломатичний талант, а іноді й корабельну артилерію, щоб завантажити судна прянощами та іншими товарами. Тільки у вересні 1499 р. до Лісабона повернувся один корабель і третина команди. Вартість доставленого товару дала португальській скарбниці величезний прибуток.

Відкриття Васко да Гама зробило можливим подальше просування європейців до Китаю, Філіппін, Індонезії та Японії.

4 Перше навколосвітнє плавання.

i

Перше навколосвітнє плавання організував португальський моряк **Фернан Магальйаш**, що служив іспанському королю й увійшов в історію людства під ім'ям **Фернан Магеллан** (1480—1521) (рис. 6). Він вважав, що якщо обігнути Америку з півдня, то досить швидко можна допливти до Молуккських островів, надзвичайно багатих на прянощі й спеції. Іспанський король виділив кошти для організації експедиції.

У вересні 1519 р. флотилія із п'яти каравел з екіпажем понад 250 моряків узяла курс на південний захід. Плавання видалося винятково важким. Моряки, що не витримували труднощів подорожі, зчинили заколот, вимагаючи повернення на батьківщину. Лише завдяки залізній волі Магеллана, якому довелося жорстоко покарати бунтівників, стало можливим подальше плавання.

Три тижні Магеллан серед островів біля південного краю Америки шукав прохід через протоку, що тепер названа його ім'ям. Нарешті очам мандрівника відкрився безкрайній океан. Погода сприяла подорожі, тому Магеллан назвав океан Тихим. Три місяці мореплавці рухалися по безжиттєвому морському простору. Виснаження й страшна хвороба цинга щодня забирала життя моряків. Тільки в березні 1521 р. мандрівники знайшли острови, де змогли поповнити запаси продуктів і води.

◆ Рис. 6. Фернан Магеллан. Гравюра Нового часу.

Щоденник мандрівника

Протягом трьох місяців і 20 днів ми були абсолютно позбавлені свіжої їжі. Сухарі, якими ми харчувалися, являли собою не хліб, а пил, змішаний із черв'яками... Вода, яку ми змушені були пити, була гнилою і смерділа. Щоб не вмерти з голоду, ми їли шкіру, якою вкривали снасті, щоб дерево не перетирало канати... Часто ми харчувалися тирсою. Пацюки продавалися по півдуката за штуку, але навіть по такій ціні їх неможливо було знайти. (Зі щоденника Антоніо Пігафетти, супутника Магеллана).

? Яких труднощів зазнавали мореплавці?

Невдовзі Магеллан досяг Філіппінських островів. Тут він спробував повернути місцеве населення до християнської віри, за що й поплатився життям. Два кораблі, що залишилися, далі повів Хуан д'Елькано. Він уникнув зустрічі з португальцями, які господарювали в Індійському океані, і виконав поставлене завдання. У вересні 1522 р. в Іспанію повернувся останній корабель — каравела «Вікторія» із 18 моряками на борту. Це були перші люди, які здійснили навколосвітнє плавання. Після них ще дуже довго ніхто не наважувався користуватися західним шляхом в Індію.

Навколосвітня подорож довела, що Америка є континентом, а Земля має форму кулі.

Запитання й завдання .....

1. Поясніть поняття «Великі географічні відкриття». **2.** Чому саме наприкінці XV ст. європейці розпочали рішучі пошуки шляху до Індії? **3.** Які зміни в науці й техніці зробили можливим далеке плавання океаном? **4.** Іспанці й португальці шукали шлях в Індію, але чому одні вирушали на захід, а інші намагалися обігнути Африку? **5.** Поясніть значення термінів і понять: «золота лихоманка», *каравела*, *прянощі*, *компас*, *портолан*. **6.** У XIV—XV ст. східні товари (прянощі, пахощі, перли, шовкові й бавовняні тканини тощо) стають у Європі надзвичайно цінними. «Арабський», «перський», «індостанський» — ці визначення в Середні віки були рівнозначні словам «розкішний», «коштовний», «вишуканий». У чому причина такого ставлення до східних товарів у більшості європейських країн? **7*.** Уявіть, що ви капітан корабля. Випишіть до свого «судового журналу» п'ять найбільш важливих подій першого навколосвітнього плавання, користуючись додатковою літературою та ресурсами Інтернету. **8.** Використовуючи текст підручника, заповніть таблицю «Великі подорожі» (у зошиті).

Першовідкривач	Країна, яку він представляв	Чого досяг	Дата відкриття
Христофор Колумб			
Бартоломеу Діаш			
Васко да Гама			
Фернан Магеллан			

Із листа Х. Колумба іспанським королям

Таким чином, з одного лиш того, що було виконано під час [першої] подорожі, їх високість може впевнитися, що я дам стільки золота, скільки їм потрібно, якщо їх високість надасть мені найменшу допомогу; крім того, прянощі та бавовни — скільки забажає їх високість звеліти...

Звідси можна... відправляти всіх рабів, яких виявиться можливим продати, й красильне дерево. І якщо відомості, які я маю, справедливі, то... можна продати 4000 рабів... А раби із цих земель... будуть коштувати втричі дорожче за гвінейські. І нехай навіть вмирають раби під час подорожі — все ж таки не всім їм загрожує така доля.

- ? 1.** Які доводи використовував Колумб, закликаючи іспанських монархів надати допомогу його експедиціям? **2.** За текстом листа мореплавця визначте, які цілі ставили європейські першовідкривачі нових земель.

§ 3. Завоювання Нового Світу

Іноді стверджують, що під час Великих географічних відкриттів відбулася «зустріч цивілізацій», які були роз'єднані у попередні часи. Проте для цивілізацій Америки, а також цивілізацій африканських народів, що народжувалися, ця «зустріч» закінчилася їх загибеллю. Над цивілізаціями Індії та Китаю нависла загроза втрати незалежності. Чому так сталося?

Варто пригадати! 1. Чому Африку називають «батьківщиною людства»? 2. Коли первісні племена заселили Америку? 3. Із якою метою давні фінікійці й греки засновували колонії? Чи можна вважати Фінікію й Грецію колоніальними імперіями?

1 Народи «Чорної Африки» в Середні віки.

Північна Африка, яку омивають води Середземного моря, і в давнину, і в Середні віки була важливою частиною великих середземноморських цивілізацій (античної, візантійської, арабо-мусульманської). Країни, розташовані на південь від пустелі Сахари, здавна називали «Чорною Африкою». Основним заняттям африканців було *мотичне землеробство*, оскільки більша частина континенту вкрита тонким шаром родючого ґрунту (рис. 1). Географічне положення Африки не дозволяло використовувати культурні й технічні досягнення передових народів Азії та Європи.

Історична доля народів Африки була складною. Багато держав і цивілізацій (Сонгай, Малі, Конго, Мономотапа та інші), що виникли на континенті в Середні віки (рис. 2), припинили своє існування через внутрішні протиріччя або напади *арабів* і *берберів*, а також первісних племен. Справжнім лихом для Африки стала *работоргівля*. Міста-держави на східно-

◆ Рис. 1. Обробіток землі мотикою в Африці.

◆ Рис. 2. Цариця африканського царства Іфе. Дерев'яна скульптура (Нігерія).

◆ Рис. 3. Палац правителя на східному узбережжі Африки (реконструкція).

му узбережжі континенту, що перебували під контролем арабських купців, процвітали завдяки продажу чорношкірих рабів правителям Індії, Арабського халіфату та інших країн (рис. 3). Тисячоліттями работоргівля знекровлювала африканські народи.

Уже в Середні віки народи Африки суттєво відставали у своєму розвитку від провідних цивілізацій Євразії.

2 Доколумбові цивілізації Америки.

Народи Америки пройшли свій неповторний історичний шлях від первісності до великих централізованих держав.

На XV ст. припадає час розквіту співдружності міст-держав *майя*, що займали територію сучасної Гватемали та півдня Мексики (півострів Юкатан). Майя будували великі й просторі міста (Майяпан, Чичен-Іца), вони створили рисункове письмо, добре продуману систему права, точне літочислення на основі сонячного календаря.

У долині Мехіко (сучасна Мексика) на початку XIII ст. оселилися племена *ацтеків*. Держава ацтеків розкинулася від Атлантичного до Тихого океану. Легенди розповідають, що місце для їхньої столиці вибрали боги — там, де орел сидить на кактусі й пожирає змію. Столиця ацтеків — місто *Теночтітлан* — була розташована на острові озера Тескоко. Її прикрашали широкі вулиці, просторі площі, кам'яні палаци, храми й піраміди (рис. 4, 5). Вожді ацтеків підкорили й обклали тяжкою даниною сусідні племена. Ацтеки були вправними хліборобами й ремісниками. Частину рос-

◆ **Рис. 4.** Піраміда ацтеків.

? Піраміди американських народів призначалися для виконання важливих релігійних ритуалів. Чим вони відрізнялися від відомих єгипетських пірамід?

линних культур (кукурудза, овочі, бавовна) вони вирощували на штучних «плаваючих» островах-озерах. Важливу роль у житті ацтеків відігравала релігія. Вони поклонялися численним богам, серед яких виділявся бог війни.

Література ацтеків

Більшість жителів Теночтітлана були грамотними. Ацтеки створили багату літературу: прозу, поезію, драматичні твори. У країні проходили загальнонародні поетичні змагання, переможець яких нагороджувався премією від правителя.

? Чи можна стверджувати, що розвиток літератури свідчить про високий рівень культури ацтеків?

У першій половині XV ст. племена *інків* підкорили своїй владі величезні території на заході Південної Америки (Еквадор, Болівія, Перу). Згодом слово «інка» стало розцінюватися як титул. Верховного *Інку* називали «Сином Сонця», йому поклонялися як божеству. Непроступна столиця інків місто *Куско* було розташоване високо в горах. Володіння інків з'єднували вимощені камінням дороги, їх захищали міцні фортеці (рис. 6). На гірських терасах і в річкових долинах інки вирощували картоплю, квасолю, кукурудзу. За допомогою оригінального *вузликowego письма*, що складалося з різнобарвних мотузочок із вузликами різної форми й розміру, інки зберігали особливо важливі відомості, надсилали одне одному повідомлення. На початку XVI ст. інки вели

◆ Рис. 5. Столиця ацтеків Теночтілан (реконструкція).

кровопролитні міжусобні війни за владу та намагалися підкорити собі сусідні племена.

Напередодні подорожі Колумба цивілізації Америки досягли значних успіхів у землеробстві й ремеслі, монументальній кам'яній архітектурі й містобудуванні, науці та мистецтві.

3 Конкістадори в Новому Світі.

В історії Нового часу важко знайти подію більш драматичну, ніж та, що відбулася із жителями Америки, яких помилково називали *індіанцями*. Вони відчували на собі всі жахи чужоземного завоювання. Європейці безжалісно руйнували квітучі міста, прирікаючи на загибель народи й безцінні скарби індіанської культури.

Відкриті країни та землі європейці назвали **Новим Світом**.

У 1526 р. сучасник повідомляв: *«З Іспанії виїхало стільки чоловіків, що місто Севілья обезлюділо й майже опинилося під владою жінок»*. На освоєння відкритих земель вирушали безземельні рицарі, селяни й ремісники, які розорилися, найманці, студенти та звичайні шукачі пригод. Одні мріяли почати нове життя в Новому Світі, інші прагнули розбагатіти за рахунок пограбування «дикунів». Цих людей називали *конкістадорами* (від іспанського слова «конкіста» — завоювання, «конкістадор» — завойовник). За велінням іспанських монархів вони захоплювали нові землі й оголошували їх володіннями іспанської корони. Награбовані багатства

◆ **Рис. 6.** Багато споруд інків, складених із величезних кам'яних блоків без скріплюючого розчину, збереглося до наших днів.

◆ **Рис. 7.** Франсіско Пісарро — підступний і жорстокий завойовник імперії інків.

поповнювали королівську скарбницю, зміцнювали владу і вплив римської церкви. Конкістадори допомагали монахам-місіонерам навертати до християнства «нерозумних» індіанців.

Серед численних завойовників особливо прославився **Ернан Кортес**. У 1519 р. Кортес із 400 піхотинцями, декількома вершниками і 13 гарматами вирушив на завоювання держави ацтеків. Йому допомагали загони індіанських племен, підкорених ацтеками. Луки й списи ацтеків не могли протистояти гарматним залпам і рушницям іспанців. Особливий жах в індіанців, які ніколи не бачили коней, викликали кавалеристи. Одягнений в обладунки вершник здавався ацтекам жахливим чудовиськом. Після семимісячної облоги завойовники увірвалися до Теночтітлана. Руйнування й пограбування столиці поклало початок знищенню цивілізації ацтеків. Останні вогнища опору майя та ацтеків іспанці придушили тільки через 170 років.

У 1532 р. на завоювання держави інків до Перу був відправлений загін під командуванням відчайдушного **Франсіско Пісарро** (1475—1541) (рис. 7). Крім використання вогнепальної зброї, іспанці часто діяли віроломно та підступно. *«Про індіанців нічого не сказано в Біблії, тому до них можна не застосовувати Божі заповіді»* — приблизно так міркували конкістадори. Індіанці чинили

мужній опір. Понад 40 років знадобилося іспанцям, щоб остаточно підкорити інків та інші племена Південної Америки.

Загибель «Сина Сонця»

Пісарро взяв у полон правителя інків Атагуальпу й обіцяв звільнити його, якщо індіанці до стелі заповнять золотом і коштовностями кімнату, у якій тримали вождя. Інкі виконали умову, але Пісарро все одно стратив «Сина Сонця» і призначив замість нього іншого, слухняного Інку. Перед стратою він охрестив індіанського правителя, і той помер як «раб Божий Франсіско де Атагуальпа».

? Чи можна вважати, що місіонерство було головною метою конкістадорів?

До середини XVI ст. самотні цивілізації індіанців були знищені європейцями.

4 Перші колоніальні імперії.

Іспанці й португальці без зволікання розпочали «освоєння» відкритих земель. Усі території, завойовані іспанцями в Новому Світі, були оголошені власністю короля. Зміцнюючи своє панування, завойовники будували міста-фортеці: Панаму, Ліму, Боготу. Тут розміщувалися палаци іспанської знаті, будинки переселенців, християнські храми й монастирі. Общини індіанців були зобов'язані виконувати трудові повинності на користь завойовників, працювати на золотих і срібних копальнях. Уже в середині XVI ст. американські копальні давали половину світового видобутку срібла. Управляв завойованими землями віце-король. Так виникли іспанські колонії в Америці. Після подорожі Ф. Магеллана іспанці оголосили відкриті ним острови своїми володіннями. Великий архіпелаг на схід від Китаю іспанці назвали на честь свого короля *Філіппінами*. Так виникла *іспанська колоніальна імперія*.

Колонія — країна, що перебуває під владою іноземної держави (метрополії). Як правило, колонії виникали в результаті завоювання. Місцеве населення колоній перебувало в залежному, пригнобленому становищі.

«Попелюшка Європи» (так називали Португалію) не мала сил для завоювання нових країн і народів. Вона розпочала боротьбу за торговельні шляхи. Португальці зводили фортеці на важливих пунктах узбережжя Африки, Індії, Індонезії, розміщували в них сильні гарнізони й торговельні факторії. Португальський флот витіснив з Індійського океану арабів й установив контроль

над морськими шляхами із країн Азії в Європу (рис. 8). Торговельна монополія приносила величезні прибутки. Португальці за безцінь скуповували прянощі та інші колоніальні товари й за штучно високими цінами продавали їх у Європі. У 1500 р. португальський адмірал **Педру Кабрал** випадково відкрив атлантичне узбережжя Південної Америки і назвав його *Країною Святого Хреста*. Пізніше цю країну назвали *Бразилією*, і вона стала величезною колонією крихтної Португалії.

В Індії португальцям залишалося лише захоплюватися багатствами й міццю величезної держави Великих Моголів та намагатися встановити вигідні торговельні контакти з ними. Проте на півдні півострова Індостан, де невеликі індійські князівства вели нескінченні війни одне з одним, португальцям вдалося захопити трохи землі, збудувати фортеці та торговельні факторії (Гоа, Калікут, Кочин). Так почалося колоніальне освоєння омріяної Індії.

◆ **Рис. 8.** Португальський форт у Момбасі на східному узбережжі Африки. Сучасний вигляд.

Перший поділ світу

Суперництво на морях загострило відносини між Іспанією та Португалією. Посередником між ними виступила католицька церква. У 1494 р. Папа Римський Александр VI провів умовну межу по меридіану Атлантичного океану на захід від Азорських островів. Усі відкриті й невідкриті землі на схід від цієї межі передавалися у володіння Португалії, а на захід — Іспанії: «Богу — душа; земля — королю».

? Чого не врахував у цьому поділі Папа Римський?

За лічені десятиліття знайдені в ході Великих географічних відкриттів землі перетворилися на колонії Іспанії та Португалії. Незабаром до боротьби за колонії в Новому Світі, а також у країнах Африки та Азії долучилися й інші європейські держави.

5 «Відкриття» Китаю та Японії.

Чергове «відкриття» Індії та Китаю показало, що підкорити ці сильні централізовані держави, як це сталося в Африці та Америці, європейці не зможуть. У **1516 р.** португальці вперше висадилися на китайському березі поблизу міста Гуанчжоу. Наступного року

◆ Рис. 9. Леви — захисники влади імператора в Китаї.

◆ Рис. 10. Португальські купці в Японії. Мініатюра XVII ст.

до «Піднебесної» вирушила велика ескадра. Намагання європейців заснувати свою колонію в Китаї завершилися поразкою. У сухопутних та морських битвах китайці розгромили прибульців. Однак «морські чорти», як їх називали китайці, були надзвичайно наполегливими. Величезними хабарами вони підкупили китайських чиновників і взяли в оренду територію міста *Аоминь (Макао)*. У 1624 р. голландці захопили острів *Тайвань (Формоза)*.

У 1542 р. португальці вперше висадилися в Японії. Японці називали європейців «південними кольоровими варварами». Слідом за португальцями до японських берегів посунули іспанці, голландці, англійці. Основним європейським товаром на японському ринку стала вогнепальна зброя (мушкети).

Японці очима європейця

Християнський місіонер Франциск Ксав'є в середині XVI ст. писав: «Люди, яких ми зустріли, здалися нам набагато кращими за всіх, кого ми коли-небудь зустрічали, і мені здається, серед язичників не знайдеться раси, рівної японцям. Вони на подив люди чесні й цінують честь над усе у світі. Вони високо цінують зброю й дуже на неї покладаються, й вищі, й нижчі із 14-річного віку носять із собою меч і кинджал».

У Японії, яку роздирали міжусобиці, християнство дістало деяке поширення, оскільки віра в єдиного бога, здавалося, може примирити людей. При цьому дисциплінованих японців вкрай дивувала жажлива невідповідність між настановами християнської моралі

та повсякденною поведінкою європейців. Уже на початку XVII ст. європейців вигнали з Японії, і про християнство тут швидко забули.

Європейці спробували поширити католицизм в Індії та Китаї. До священників-місіонерів тут поставилися терпимо. Однак духовний тиск західноєвропейських християнських цивілізацій в країнах Сходу не мав значних успіхів.

«Зустріч цивілізацій» під час Великих географічних відкриттів сприяла бурхливому розвитку європейської християнської цивілізації, але призвела до занепаду цивілізацій Індії та Китаю.

Запитання й завдання .....

1. Чому народи Африки до початку Великих географічних відкриттів відставали у своєму розвитку від країн Азії та Європи?
2. Яких успіхів досягли корінні народи Америки напередодні завоювання їх європейцями?
3. Чому ми називаємо державні утворення індіанців Америки цивілізаціями?
4. Яким чином конкістадорам вдалося завоювати держави індіанців, населення яких досягало декількох мільйонів осіб? У чому причини успіху конкістадорів?
5. Поясніть значення термінів і понять: «Чорна Африка», мотичне землеробство, індіанці, конкістадори, колонія.
6. За допомогою сучасної політичної карти світу установіть, чи збереглися донині перші іспанські міста-фортеці Панама, Ліма, Богота? До яких держав вони належать?
- 7*. Чому відкриття, здійснені в галузі географії, суттєво вплинули на хід всесвітньої історії?
- 8*. Чому в період раннього Нового часу європейцям не вдалося перетворити на колонії Китай та Японію?

Із книги «Найкоротша повість про руйнування Індії» іспанського монаха-домініканця Б. де Лас Касаса (1474—1565)

Острів Еспаньйола був першим, на якому... висадилися й здійснили великі спустошення та знищили місцевих жителів християни... І почали вони з того, що стали відбирати в індіанців їхніх дружин і дітей, щоб жити їх працюю щоб пожирати те, що потом і працею добували нещасні... І деякі індіанці ховали свій хліб, інші — дружин і дітей, багато хто тікав у дрімучі ліси...

І тому стали шукати індіанці способи, якими можна було б викинути християн зі своєї землі, і повстали вони, але жалюгідною і нікчемною була їхня зброя... Християни зі своїми кінями, шпагами, списами накинулися на них і творили побоїща й жорстокості незбагненні... І вступаючи в селища, не милували вони ні дітей, ні старих, ні жінок, ні породіль, знищуючи з корінням усе живе, громлячи й руйнуючи й не залишаючи каменя на камені, наче пси, спущені з ланцюга...

1. Кого Лас Касас називає християнами? Як він оцінює поведінку європейців?
2. Кому співчуває автор книги?

§ 4. Матеріальний світ і капіталістичні відносини в Ранньомодерну добу

Протягом багатьох століть землі феодалів обробляли залежні селяни. Доходи феодалів були постійними й обмежувалися кількістю землі й можливостями селян. У Новий час «нові люди» у нових умовах життя навчилися в багато разів збільшувати свої прибутки. Яким же чином грошей ставало більше?

Варто пригадати! 1. Що таке реміснича майстерня? 2. Які повинності відбували залежні селяни на користь феодалів? 3. Що таке суспільний стан? Які стани характерні для середньовічного суспільства?

1 Людина й природа.

У XVI—XVIII ст. світ залишався величезною селянською країною, у якій 80—90 % населення жили за рахунок того, що вирощували на землі. Люди були тісно пов'язані з природою. Тому природні катастрофи часто викликали соціальні потрясіння: голод, епідемії, міграції населення.

Загалом продуктивність сільського господарства залишалася низькою. Два погані врожаї, що йшли один за одним, призводили до лиха. У 1622 р. королівські чиновники в Бургундії (Франція) повідомляли короля: *«Голод цього року прирік на смерть 10 тис. родин Вашої провінції, а третину жителів навіть добрих міст змусив харчуватися травою»*.

Прогнози й пророкування

Прогнозувати зміни природи люди не вміли й довірялися народним прикметам і астрологам. Наприклад, у 1551 р. один із них пророкував: «Якщо Сонце, Венера й Місяць зйдуться під знаком Близнюків, письменники мало зароблять цього року, слуги будуть непокірні своїм панам... Проте на Землі буде чудовий достаток пшениці, а дороги стануть небезпечні через велику кількість злодіїв».

? Чи можна за такими прогнозами організувати життя і справи?

У великих містах стала відчутною нестача води. Водогонів було мало, подекуди використовували римські акведуки. У багатьох містах існували цехи водоносів. У Стамбулі влітку воду продавали невеликими чашечками. Очисних споруд на той час не існувало. У Парижі, наприклад, воду, як і раніше, пили із Сени, хоча її якість була далеко не найкращою. У Лондоні XVIII ст. воду три

рази на тиждень доставляли в будинки по дерев'яному трубопроводу, її зберігали у великих дерев'яних бочках.

Люди намагалися використовувати всі багатства полів, лісів, морів. Тріска й оселедець у приморських країнах рятували від голоду; у лісах і на болотах залишалася велика кількість дичини та ягід. Водночас люди рішуче урізноманітнювали природу. У Європі поступово набували поширення «американські» рослини: кукурудза, картопля, томати тощо. Завдяки цим культурам загроза голоду в європейських країнах почала зменшуватися.

Періодичні похолодання й потепління клімату, посухи й поєни, виверження вулканів і землетруси впливали на життя людей.

2 Мануфактура й капіталізм.

Предмети повсякденного попиту й споживання — одяг, взуття, хатнє начиння, як і колись, виготовляли прості ремісники. Сільські ремісники були конкурентами міським цехам. Проте і для тих, і для інших у ранній Новий час з'явився дуже серйозний суперник — **мануфактура**.

Мануфактура (від латин. *manus* — рука і *factura* — виготовлення) — велике виробництво, що ґрунтувалося на ручній праці. На мануфактурах використовувалася праця найманих робітників. Процес виготовлення виробу ділили на окремі операції (рис. 1). Протягом робочого дня (12—16 годин) працівник виконував одну просту операцію (наприклад пришивав гудзик або обрізав край книги). Тому на мануфактурах працювали жінки, підлітки й навіть діти.

◆ **Рис. 1.** Типографська справа Нового часу. Гравюра.

? Поясніть дії учасників виготовлення книжок. Чи можна цей процес назвати мануфактурою?

Продуктивність праці на мануфактурах у десятки разів перевищувала можливості ремісничих майстерень.

◆ Рис. 2. Головні риси мануфактурного виробництва.

Мануфактури у друкарстві

В Антверпені (Нідерланди) у друкарні Плантаєна працювали 22 друкарські верстати (рис. 3). Їх обслуговувало близько 100 працівників. Тут використовували 66 шрифтів на 13 мовах. За рік друкарня випускала сотні тисяч примірників книг. У Європі виникли найбільші центри книговидавництва — Париж, Венеція, Базель, Ліон. Проводилися міжнародні книжкові ярмарки.

◆ Рис. 3. Друкарський верстат XV—XVI ст. Експонат музею.

Мануфактури виникали перш за все в нових видах виробництва, наприклад друкарстві, цукроварінні, склоробстві. Вони обслуговували інтереси монархів (суднобудування, військова справа, предмети розкоші). Організація мануфактурного виробництва вимагала великих коштів. Необхідно було придбати землю, побудувати виробничі приміщення й склади, закупити обладнання, сировину, найняти робітників. Витрати окупалися, адже мануфактура давала значні доходи. Таким чином, витрачені кошти давали нові гроші — *прибуток*.

Гроші, вкладені в яку-небудь справу, що дає прибуток, називаються капіталом. Таку організацію виробництва називають капіталістичною.

Особливо великі капітали зосереджувалися в банківській справі та заморській торгівлі. У XVI ст. розпочався розквіт банків, що з контор міняйл перетворилися на великі фінансові підприємства. Банки вкладали свої капітали в заморську торгівлю, мануфактури, освоєння

колоній. Королі європейських держав були боржниками банкірів і тому захищали їхні інтереси.

Світова торгівля, що охопила всі відомі на той час країни й землі, сприяла появі великих торговельних компаній. Купці, банкіри, королі об'єднували свої кошти для організації дуже ризикованої заморської торгівлі, що давала нечувані прибутки. Про основні напрямки торгівлі говорять назви компаній: Ост-Індська, Африканська, Балтійська, Московська.

У XV—XVI ст. капіталістичні відносини розвивалися серед незначної частини суспільства. Європейська цивілізація мала пройти складний шлях подолання середньовічних феодальних устоїв і традицій.

3 Технічні нововведення й транспорт.

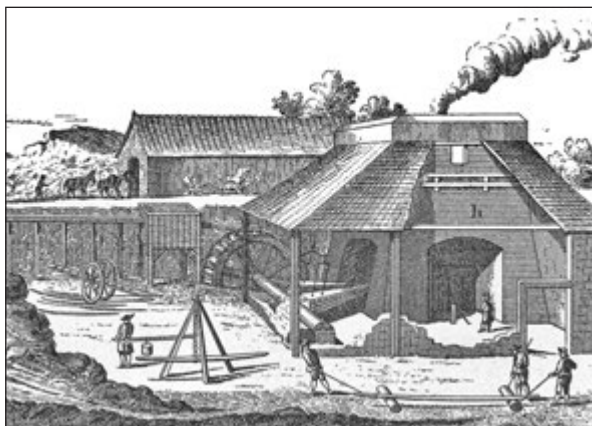
Основним видом енергії залишалася фізична сила людини й тварин. Ручна праця панувала повсюдно. Основні вдосконалення відбувалися у використанні енергії води й вітру. Наприклад, водяні колеса примушували рухатися важкі ковальські молоти, насоси, підйомники в шахтах тощо (рис. 4).

Джерелами теплової енергії залишалися деревина, кам'яне вугілля й торф. Використання дерева як основного джерела тепла призводило до масового вирубування лісів у Європі.

◆ **Рис. 4.** Використання водяного колеса в гірничій справі (Німеччина, XVII ст.).

◆ **Рис. 5.** Доменна піч. Малюнок XVIII ст.

i

◆ Рис. 6. Виготовлення гармат у XVI ст. Сучасний малюнок.

◆ Рис. 7. Складуви. Мініатюра XVI ст.

◆ Рис. 8. Каменярі за роботою. Міське будівництво. Мініатюра XVI ст.

Горн і домна

Головним досягненням у металургії став винахід *домни*. Вона замінила відомий із глибокої давнини горн. Доменна піч, що досягала висоти 4,5 м, дозволяла добувати 1,5 т чавуну за день (у горні виплавляли не більше 8 кг заліза за добу) (рис. 5). У домні використовували кам'яне вугілля. За допомогою великих міхів, які надавали рух водяним колесам, досягали потрібного вмісту кисню в печі. Це значно підвищувало температуру плавлення металу і його якість. Стали ширше використовувати сплави різних металів (заліза, міді, свинцю, цинку, срібла тощо).

? Як ви вважаєте, винахід домни зробив виробу із заліза дешевшим чи дорожчим?

Суттєві зрушення відбулися у виробництві вогнепальної зброї. До цього часу навчилися відливати цільні стовбури гармат, що підвищувало дальність і точність стрільби (рис. 6). Широкого застосування набула індивідуальна вогнепальна зброя — *аркебузи*, *мушкети*, які довели свою ефективність під час завоювань країн Нового Світу.

Бурхливо розвивалися текстильне виробництво, особливо виготовлення шовку й сукна, канатів і мотузок, прозорого скла (рис. 7), миловаріння. Розвиток книгодрукування забезпечив появу на початку XVII ст. перших газет і журналів.

Найбільша кількість вантажів перевозилася морським і річковим транспортом. Проте набули більшого значення сухопутні шляхи. Завдяки досягненням людей у давнину й Середні віки в Західній Європі виникла мережа доріг. Про це свідчать перші «*ітинерарії*» — путівники з описом найбільш важливих шляхів сполучення.

Незважаючи на нові технічні відкриття XVI—XVII ст., люди ще не досягли революційних зрушень у техніці, не знали нових джерел енергії.

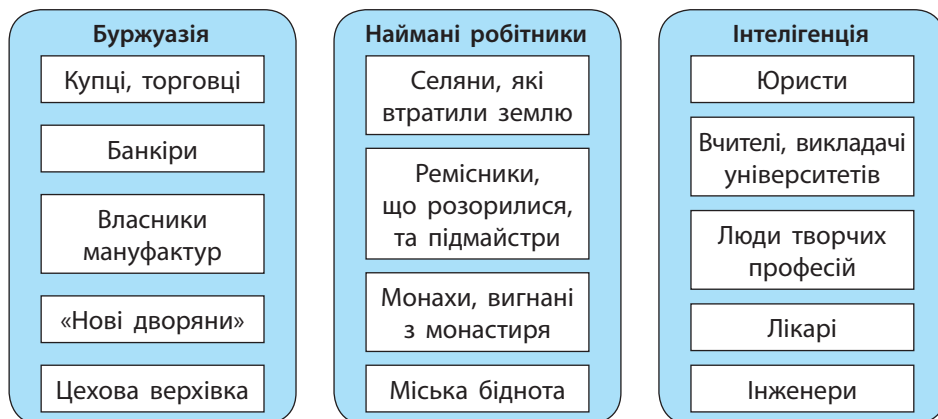
4 Зміни в суспільстві.

Характерний для Середньовіччя поділ суспільства на три стани — ті, що моляться; ті, що воюють; ті, що працюють,— не відповідав реаліям життя в Новий час.

Значні потрясіння в XVI ст. очікували католицьку церкву. Нові напрямки в християнстві, що виникли в цей час, порушили сувору ієрархію церковної організації й беззаперечну могутність папи римського.

Багато феодалів (*ідальго* в Іспанії, «*дворянство шпаги*» у Франції) намагалися зберегти старі порядки. «Старе дворянство» зі зброєю в руках відстоювало своє монопольне право на володіння землею із селянами, що жили на ній, а також привілеї на владу й панування в суспільстві. «Славне рицарство» залишилося в Середньовіччі. Потужні гармати легко руйнували найгірші рицарські замки.

◆ Рис. 9. «Нові люди» Нового часу.

◆ Рис. 10. Будинок заможних людей.

◆ Рис. 11. Селяни.
Художник Джордж Морланд. XVIII ст.

У той самий час з'явилися «нові дворяни». У своїх маєтках вони здавали землю в оренду, сіяли технічні культури, розводили високопродуктивних овець. За рахунок нових форм господарювання «нові дворяни» підвищували прибутковість маєтків. Їхньою метою стає *виробництво продуктів для продажу на ринку й отримання прибутку*. Нехтуючи становими забобонами, вони разом із купцями й банкірами брали участь у спільних комерційних заходах, засновували мануфактури й торговельні компанії. У свою чергу, деякі розбагатілі купці й банкіри купували дворянські титули й високі державні посади, які давали змогу збільшувати їхні багатства або тішити марнославство: «із хама пан».

Таким чином, банкіри, лихварі, купці й торговці, цехова верхівка, власники мануфактур і «нові дворяни» утворили нову соціальну групу — *буржуазію*. У Середні віки бюргерами, або буржуа, називали жителів міст. У Новий час значення цього терміна поступово змінилося: «буржуа» і «буржуазією» стали називати власників капіталів, які використовували працю *найманих робітників*.

Буржуазія стає найбільш активною частиною суспільства, вимагаючи зрушень у науці, техніці, культурі в цілому.

У містах і на селі з'явилася нова соціальна група — наймані робітники. Вона формувалася за рахунок селян, що залишилися без землі, ремісників, які розорилися, «вічних підмайстрів», ченців, вигнаних із монастирів, тощо. Частіше за все вони не мали своєї власності, тому до них інколи застосовують давньоримський термін «*пролетарі*».

Особливе місце в житті суспільства належало міській *інтелігенції*, тобто людям, які заробляли на життя своїм розумом, талантом та знаннями: юристам, вченим, викладачам університетів, письменникам, архітекторам, лікарям, художникам тощо (рис. 9). Інтелігенція формувала мету, цінності та світогляд людей Нового часу. Вона захищала та відображала інтереси світської частини суспільства, перш за все буржуазії.

Тотальне розшарування суспільства XVI—XVIII ст. характерне для перехідного періоду від аграрного суспільства до індустріального, від середньовічного феодалізму до капіталізму Нового часу.

Запитання й завдання

1. Чи можна стверджувати, що розвиток європейської цивілізації в Новий час забезпечив більшу незалежність людини від природи? 2. Що спільного й відмінного між середньовічною ремісничою майстернею та мануфактурою? 3. Чому власники мануфактур прагнули використовувати як найманих робітників жінок, підлітків і дітей? 4. Дайте визначення термінів і понять: *мануфактура, прибуток, аркебуза, інтелігенція, наймані робітники*. 5*. Чи можна заховані в тайнику гроші назвати капіталом? Свою точку зору обґрунтуйте. 6. Які технічні винаходи XV—XVI ст. мали, на ваш погляд, найбільші наслідки для життя європейського суспільства? 7. Чому деяких феодалів XV—XVI ст. називають «новими дворянами»? У чому полягає «новизна» їхнього життя й становища в суспільстві? 8*. Уявіть, що якийсь зухвалий і таланитий пірат уникнув шибениці та змінив своє життя. Яким чином він би міг стати капіталістом?

Із «Балади про відомого сукнороба Джека із Ньюбері» (1597 р.)

У світлиці, просторій та довгій, стояло двісті верстатів міцних: на цих верстатах працювало двісті чоловік... Поряд із кожним верстатом сиділи хлопчики і вправно орудували човниками. А поряд в іншому приміщенні сто жінок невтомно чесали вовну.

У наступній кімнаті працювали сто дівчат... Ці чарівні дівчата, не зупиняючись, прями в світлиці весь день...

У другій кімнаті вони побачили бідно вбраних дітей: всі вони сиділи і скубли вовну, відділяючи найтоншу від грубої... їх було сто п'ятдесят дітей бідних і слабких батьків. Як нагороду за свою працю кожний із них отримував увечері по одному пенні, крім того, що вони вип'ють і з'їдять за день.

? 1. Підрахуйте, скільки операцій у ході виробництва сукна згадується в цьому уривку з балади. 2. Про скількох робітників ідеться в тексті? 3. Кого і на яких умовах залучав як робітників Джек із Ньюбері?

§5. Повсякденне життя людей у XVI—XVII ст.

- ✓ Людям Нового часу іноді здавалося, що історія ніби прискорила свій хід, оскільки умови життя людей порівняно із Середніми віками почали рішуче змінюватися. Звичайно, повсякденне життя населення Європи та Азії в XVI—XVII ст. помітно відрізнялося від життя людей нашого часу. У чому полягали ці відмінності?

Варто пригадати! 1. Якою була тривалість життя людей у Середні віки? 2. Яку хворобу називали в Європі «чорною смертю»? 3. Чи можна вважати, що життя людей у Середні віки було комфортним?

1 Життя людей раннього Нового часу.

У XVI—XVII ст. кількість населення Європи збільшилась удвічі й досягла 180 млн осіб. Найбільш густонаселеними країнами були Нідерланди, Німеччина, Італія. Населення Парижа, Рима, Генуї, Лісабона, Праги й деяких інших міст перевищило 100 тис. осіб.

У Новий час міграція населення іноді набувала загальноєвропейських масштабів. Люди шукали роботу й кращі умови життя, тікали від війн та епідемій, рятувалися від релігійного або національного гніту. Міграції були тяжким випробуванням, адже люди вибивалися зі звичного способу життя. З іншого боку, відбувалося взаємозбагачення досвідом, навичками, досягненнями культури.

У цей час помітно збільшилась *тривалість життя* людей. Багато аристократів доживали до 64—68 років, а, наприклад,

◆ **Рис. 1.** Танець смерті. Художник Ганс Гольбейн (Молодший). XVI ст.

? Які верстви населення «залучив» до танцю зі смертю художник?

король Іспанії Філіпп II (1555—1598) помер аж на 72 році. Тривалість життя простих людей зазвичай була значно меншою. Як і раніше, дуже високою залишалася смертність серед немовлят і дітей. У XVII ст. у провінції Бовезі (Франція) від 25 до 33% дітей вмирало у віці до одного року.

Однією з головних причин *високої смертності* залишалися численні хвороби, із якими тогочасні лікарі ще не вміли боротися. Наприклад, на туберкульоз хворіли навіть французькі королі Франциск II, Карл IX, Людовік XIII. Європейці страждали також від скарлатини, тифу, дизентерії. У країнах Європи спалахували епідемії чуми й холери. Чума приходила часто, до неї звикли. У 1561 р. житель Тулузи спокійно розмірковував: *«Ця заразна недуга завжди накидається на бідних людей. Господь по милості своїй цим задовольняється. Багаті ж вживають заходів обережності»*. Головним засобом порятунку від епідемій була втеча з густонаселених міст.

Лікарів не вистачало, медична допомога коштувала дуже дорого. Так, вчений XVIII ст. писав: *«У Німеччині селянин і бідняк вмирають, жодного разу не скориставшись якими-небудь ліками. Ніхто й не думає про лікаря — частково тому, що він занадто далеко, частково ж тому, що він занадто дорогий»*.

2 Шлюб і родина.

У Новий час законним вважався шлюб, укладений у церкві, відмітку про який заносили до реєстру. Тут же хрестили та реєстрували дітей. Тільки за таких умов діти вважалися законно народженими. У цей час діяла сувора заборона розлучень. Повторний шлюб був можливим лише із благословення священника в разі смерті когось із подружжя.

Порівняно із Середньовіччям у ці часи значно збільшився вік вступу в шлюб — 23—26 років для жінок і 28—29 — для чоловіків. Зазвичай родини були багатодітними. У середньому виживало п'ятеро-шестеро дітей, а в деяких районах Європи й більше. Як правило, у сільських родинах дітей було більше, і вони з 10—12 років залучалися до хатньої праці або роботи в полі. Робочі руки в селянському господарстві завжди цінувалися.

Жінка несла на своїх плечах увесь тягар хатнього господарства й виховання дітей. Вона перебувала в повній владі чоловіка. Безумовна покірність дружини чоловікові вважалася необхідною умовою подружнього щастя. Автор трактату про сімейне життя

◆ Рис. 2. Сільська родина.
Художник Луї Ленен. XVII ст.

◆ Рис. 3. Селянське весілля.
Художник Пітер Брейгель (Старший). XVI ст.

? Яким чином подають страви до столу?

радить жінці, скривдженій чоловіком: *«Не ремствуй на долю; піди до себе, поплач, поскаржся Богу»*.

Джерела не зберегли імен жінок — членів парламенту або міського управління, ми не знайдемо жінок і серед студентів європейських університетів. Значний вплив на державне й громадське життя здійснювали тільки жінки з аристократичних і королівських родів. Наприклад, завдяки зусиллям Ізабелли I Кастильської (1469—1504) відбулося об'єднання Іспанії та завершення Реконквісти, експедиція Колумба. У роки правління Єлизавети I (1558—1603), яка знала вісім мов, в Англії настав розквіт культури й науки, країна перетворилася на провідну державу Нового часу.

3 Харчування.

У XV—XVIII ст. їжа простих людей складалася в основному з рослинних продуктів. Скорочення споживання м'яса в Європі було пов'язане з різким зростанням народонаселення. Селянин вживав переважно просяну кашу, раз на тиждень їв м'ясо, а на ринок ніс кращу частину своєї продукції: пшеницю, яйця, птицю, цапенят, телят, ягнят.

На початку XVII ст. працівники мідних копалень у Верхній Саксонії (Німеччина) могли на свій заробіток харчуватися лише хлібом, кашею та овочами. А нюрнберзькі ткачі-підмайстри скаржилися, що вживають м'ясо лише тричі на тиждень. Солонина (солоня яловичина або свинина) входила до убогого

м'ясного раціону європейської бідноти від Франції до Росії.

Основними продуктами харчування простих людей були сир і риба. У ті часи в річках ще було багато риби. Луара славилася своїми лососями й коропами, а Рейн — окунями. Води північних морів були багаті на оселедці. Народними напоями вважалися пиво й вино. Різноманітні сорти пива вживали в країнах Північної Європи. В Іспанії, Португалії, Італії і Франції віддавали перевагу вину, що було доступне всім верствам населення. У країнах Східної Європи пили квас. Для приготування страв використовували місцеві прянощі: чебрець, майоран, лавровий лист, аніс, часник.

Багаті й знатні люди обмежень у їжі не знали. Столи аристократії ломилися від дорогих і вишуканих страв. В особливі соуси додавали рідкісні продукти: перець, мигдаль, амбру, трояндову воду тощо. «Багатими» вважалися страви, виготовлені з великою кількістю прянощів: корицею, гвоздикою, мускусним горіхом, імбиром.

Уже в XVI ст. загальноприйнятим стає використання за столом ложки. Кожний учасник трапези мав персональний кубок та свою тарілку (олов'яну або дерев'яну, золоту або срібну). Поступово європейці звикли користуватися виделкою. Багато страв їли руками, особливо це стосувалося м'ясної їжі, яка переважала за столом. Тому в деяких будинках під час обіду прислуга часто подавала хазяям посудини для миття рук.

Солодке життя

Фламандський картограф Ортелій у 1572 р. писав: «Цукор, який раніше можна було купити тільки в крамницях аптекарів, що тримали його для хворих, тепер поглинають через обжерливість. Те, що колись було ліками, стає нам їжею». Цукор у деяких європейських країнах залишався розкішшю до кінця XVI ст.

◆ Рис. 4. Дівчинка — продавщиця фруктів. Художник Бартоломе Естебан Мурільйо. XVII ст.

◆ Рис. 5. Косовиця. Художник Пітер Брейгель (Старший). XVI ст.

Екзотичним фруктом вважалися апельсини. Їх зберігали як цінність від Різдва до травня. У кращих європейських будинках подавали арабську каву, мексиканський шоколад, китайський чай. Вживання міцних спиртних напоїв і паління тютюну також вважалися ознаками розкішного життя.

У врожайні, мирні й спокійні роки населення Європи, як правило, не відчувало нестачі продуктів. Якість харчування людей залежала від їхнього соціального становища й статку.

4 Житло, комфорт, санітарія.

У селах споруджували криті соломою або дерев'яним тесом будинки. Невеликі вікна закривали промасленим папером або бичачим міхуром. Підлоги були земляними або глиняними. Узимку їх вкривали соломою, а влітку — запашними травами. Європейські селяни жили здебільшого на хуторах. У країнах Східної Європи переважали великі села.

У містах перший поверх будинків споруджували з каменю, у той час як інші поверхи залишалися дерев'яними. Тому міська пожежа перетворювалася на справжнє лихо. Наприклад, у жахливій пожежі 1666 р. згоріло три чверті Лондона. Після цього випадку в місті заборонили будувати оселі з дерева й зводили тільки кам'яні або цегляні будинки.

Як правило, європейське місто було розділене на квартали або райони відповідно до соціального й майнового стану його жителів. Для міської бідноти зводили багатопверхові будинки з крихтливими кімнатками. Жителі таких осель готували їжу на вугіллі в переносних печах із цегли, обшитих деревом. Ці убогі, без жодних зручностей помешкання, повні комах і пацюків, були головними розсадниками хвороб.

Просторі кам'яні будинки купців, банкірів, юристів, аристократів вкривали черепицею. Вікна таких осель були засклені прозорим або непрозорим кольоровим склом, а підлога вкрита паркетом. У будинках з'являються дорогі меблі з рідкісних порід дерева, привезених із колоній. Помешкання освітлювалися різноманітними свічками й масляними лампами. Проте навіть у таких будинках ванна кімната в XVII—XVIII ст. залишалася рідкістю.

У містах Європи раннього Нового часу було мало суспільних і приватних лазень. Відсутність щоденної гігієни призводила до швидкого поширення захворювань. Люди різного статку й соціального становища однаково страждали від бліх, вошей і клопів. Лікарі

i

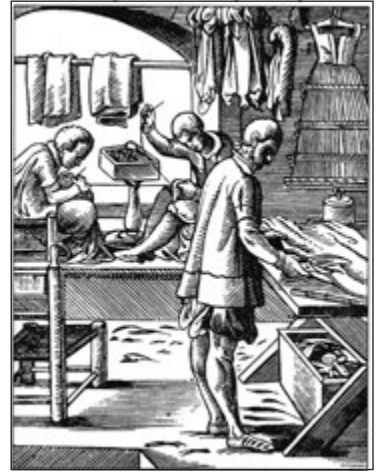
прописували миття в лазні як лікувальний засіб. Іншим було становище у Східній Європі. Тут збереглася традиція користування суспільними або приватними лазнями як природна потреба.

5 Одяг. Мода. Косметика.

Як і завжди, одяг людини свідчив про її становище в суспільстві. Для простої людини одяг був необхідним захистом від холоду й негоди, він мав бути практичним і зручним під час роботи. Тому переважав костюм із недорогого полотна й грубої вовни. Багато селян самі ткали полотно для пошиття одягу. Тканини фарбували природними барвниками. Наприклад, як чорну фарбу використовували кору дуба.

Заможні та впливові люди мали потребу у великій кількості дорогого одягу, щоб за його допомогою утверджувати свій соціальний статус. При дворі французького короля Генріха IV (1589—1610) людину не вважали заможною, якщо в неї не було 25—30 туалетів різного фасону, які вона мусила міняти щодня. Аристократи й багатії уважно стежили за модою. У цей час у Європі поступово формуються національні моди: французька, англійська, італійська.

В епоху раннього італійського Відродження переважав розкішний костюм із яскравих і дорогих тканин: парчі, атласу й оксамиту із золотим і срібним шиттям. У XVI—XVII ст. віддавали перевагу більш стриманому костюму темних тонів із камзолем, що облягав тіло, штанами й пуфами, коротким плащем із дуже високим коміром, облямованим невеликим жабо. Значним попитом користувався одяг, що був прикрашений хутром. Часто мода формувалася в королівських дворах. Іспанський король Філіпп IV (1621—1665) установив при дворі суворі вимоги, що забороняли одяг яскравих кольорів. Навіть чужоземці допускалися до монарха лише «одягненими в чорне».

◆ Рис. 6. Майстерня кравця. Гравюра кінця XVI ст.

◆ Рис. 7. Портрет Сюзанни Фоурмент (Солом'яний капелюшок). Художник Пітер Пауль Рубенс. XVII ст.

Косметичні досягнення Нового часу

Туалет — це набір усіх пудр, усіх есенцій, усіх рум'ян, необхідних для того, щоб змінити зовнішність і зробити юною й чарівною найстарішу й найпотворнішу. Саме при туалеті виправляють ваду зросту, роблять собі брови, вставляють зуби, створюють собі обличчя й, нарешті, змінюють фігуру й шкіру. («Повчальний словник», XVII ст.)

◆ Рис. 8. Портрет французького короля Карла IX. Художник Франсуа Клуе. XVI ст.

? Які предмети чоловічого гардеробу не збереглися до нашого часу?

Уже в той час люди розуміли, що мода мінлива. Купці й торговці сприяли зміні моди, адже торгівля вовною, шовком, бавовною та іншими дорогими тканинами давала величезні доходи.

Крім модного одягу, заможні люди залишали неабиякі кошти в перукарів. У XVII—XVIII ст. налічувалося близько 400 видів стрижки. У цей час поширюється мода на вигадливі перуки. На початку XVIII ст. з Туреччини почали завозити цапину вовну, спеціально оброблену для виробництва перук.

Великі гроші витрачалися на косметику. На туалетних столиках аристократів і просто заможних людей можна було побачити парфуми на основі есенцій троянди, фіалки, жасмину, нарциса, лілії, конвалії тощо. Із заморських країн і колоній доставляли міцні аромати на основі амбри й мускусу.

Європейська християнська цивілізація раннього Нового часу досягла значних змін на краще в повсякденному житті людини. Однак якість життя людей багато в чому залежала від їх місця проживання, віку, соціального та майнового становища.

Запитання й завдання

1. Від яких чинників залежала тривалість життя людей у ранній Новий час?
2. Чи можна стверджувати, що в XVI—XVIII ст. докорінно змінилося становище жінки в родині й суспільстві?
3. Чому саме жителі міст особливо сильно страждали від епідемій інфекційних захворювань?
4. Які зміни в облаштуванні міських осель відбувалися в Новий час? Що із цих нововведень збереглося в наші дні?
5. Із яких тканин шили одяг європейці Нового часу?
6. Хто впливав на розвиток моди цього часу?
- 7*. Які зміни у повсякденному житті Нового часу збереглися до наших днів?

§6. Наслідки Великих географічних відкриттів для історії людства. Практичне заняття

- ✓ На практичному занятті ми об'єднаємося в групи й поговоримо про найбільш складні та дискусійні проблеми історії, а також наслідки Великих географічних відкриттів. Для успішної роботи скористаємося матеріалом §2—4, а також відповідною картою атласу для 8 класу.

Варто пригадати! 1. Які географічні відкриття в Середні віки здійснили нормани і як європейці скористалися цим? 2. Яка книга була для християн головним джерелом знань про Землю?

- 1 Під час Великих географічних відкриттів перед людством постали нові горизонти. Наукові уявлення про Землю зазнали істотних змін. Видатні відкриття були здійснені в галузі географії. За підрахунками вчених, у XV ст. європейці знали, що площа суходолу Землі становить 50 млн км², а вже в XVII ст. розміри суходолу, що був відомий людям, уже становили 310 млн км² (рис. 1). Значно розширилися знання європейців про рослинний і тваринний світ.

- ◆ **Рис. 1.** Карта світу середини XVII ст. Так європейці уявляли Землю в ті часи.
? Які ділянки суходолу відсутні на карті? Чи правильно зображені обриси материків?

На географічну карту світу були нанесені нові країни, річки, острови, моря й океани. Так, виявилось, що між Європою та Китаєм розташовані два океани — Атлантичний і Тихий, розділені новою, невідомою раніше частиною світу — Америкою. Мореплавцям вдалося встановити обриси берегів Африки, хоча внутрішні простори цього величезного континенту лишалися невідомими для європейців до кінця XIX ст. Великі плавання іспанців, португальців, англійців, голландців на практиці довели, що Земля має форму кулі та обертається навколо Сонця й навколо своєї осі.

Запитання для обговорення. Яке велике плавання найбільше змінило наукові уявлення про планету Земля?

Великі плавання XV—XVI ст. докорінно змінили уявлення людей про навколишній світ.

2 У Середні віки кораблі європейських купців дуже рідко залишали Середземне, Північне та Балтійське моря. Вони плавали уздовж берегів і не ризикували виходити у відкрите море. Після Великих географічних відкриттів основні морські *торговельні шляхи перемістилися* в Атлантичний, Індійський та Тихий океани. Через це занепали колись могутні та багаті морські республіки Венеція, Генуя, Піза. Важкі часи переживали міста Ганзейського союзу.

Кораблі, навантажені заморськими товарами, перетинали Атлантику й прямували в Амстердам, Антверпен, Лондон, Лісабон (рис. 2), Севілью. У XVII ст. Іспанія й Португалія поступилися пануванням на морях Англії, Нідерландам, Франції, у яких бурхливо розвивалися капіталістичні відносини.

◆ Рис. 3. Прянощі та спеції — товари, що збагачували європейських купців.

◆ Рис. 2. Лісабонський порт. Гравюра XVI ст.

Чим же завантажували трюми кораблів? Європа поставляла на ринки Азії й Америки вироби із заліза й сталі, вогнепальну зброю (аркебузи та мушкети), гармати, сукно, вино, високоякісні дзеркала. Із часом європейцям вдалося прибрати до своїх рук *посередницьку торгівлю* між Китаєм, Індонезією, Японією, Філіппінами. Ці азіатські країни перетворилися на величезний ринок збуту колоніальних товарів з Америки (срібло, картопля, кукурудза, арахіс, тютюн). У свою чергу, із Китаю до Європи везли шовк і порцеляну, з Індії — золото, прянощі, коштовне й напівкоштовне каміння, бавовну, цукор (рис. 3).

З африканських країн вивозили традиційні товари: золотий пісок, слонову кістку й чорношкірих рабів. Величезні іспанські кораблі — *галеони*, навантажені золотом і сріблом, рухалися морськими шляхами до Європи, нещадно грабуючи колонії (рис. 4). Пізніше на американських землях колоністи створили безкраї *плантації*, на яких вирощували бавовну та цукрову тростину. Ці товари також відправляли на європейські ринки.

Запитання для обговорення. Які європейські товари користувалися найбільшим попитом у жителів Африки?

У ранній Новий час виник новий ринок світової торгівлі, який сприяв бурхливому розвитку економіки передових країн Європи.

- ◆ **Рис. 4.** Іспанський галеон «Сан-Мартін». Судно створене для пограбування американських колоній та панування на морях.

- ◆ **Рис. 5.** Морська битва поблизу Діу.

3 Географічні відкриття перегорнули нову сторінку в історії людства — виникли й зміцніли перші *колоніальні імперії*. Для захисту своїх колоній та торговельних інтересів європейці не вагаючись застосовували військову силу й флот. Вони використовували свою беззаперечну перевагу — вогнепальну зброю.

Торговельна війна на морі

У 1509 р. відбулася жорстока морська битва між португальцями та об'єднаним арабо-мусульманським флотом поблизу індійського міста Діу (рис. 5). Незважаючи на величезну перевагу в кількості кораблів, мусульмани були розбиті. Залпи потужних португальських гармат розкидали численні ворожі кораблі. Старі тактичні прийоми — таран та абордаж — виявилися безпорадними перед точним гарматним вогнем, який знищував кораблі на відстані 200 метрів. Португальці встановили свій контроль над торговельними шляхами в Аравійському морі Індійського океану.

Виникнення колоніальних імперій розділило людство на дві частини: незалежні самостійні держави та колонії. Завоювання колоній супроводжувалося нечуваним досі пограбуванням корінних народів.

Запитання для обговорення. Чи можна вважати, що в ранній Новий час Китай та Індія стали колоніями?

У колоніях широко застосовувалася дешева праця рабів. Видобуток золота, срібла, міді, коштовного каміння здійснювався ручними знаряддями праці у глибоких примітивних шахтах. Раби-індіанці викопували руду, що містила коштовні метали, із ґрунту і в кошиках виносили її на поверхню. Нестерпно важкі й небезпечні умови праці призводили до масової загибелі людей.

Поділ награбованого

Відомо, що завойовник країни інків Франсіско Пісарро для зручності поділу награбованого наказав переплавити в зливки однакової ваги золоті й срібні предмети, захоплені в індіанців. До плавильних печей кидали статуї, вази, кубки та інші вироби індіанських майстрів, що мали величезну художню цінність. Щоб переплавити все золото й срібло, знадобилося не менше місяця. На користь королівської скарбниці відклали п'яту частину коштовних металів. Вершники отримали як здобич понад 40 кг золота та 81 кг срібла. Піхотинцям дісталось удвічі менше. Основні багатства присвоїли Франсіско Пісарро та його брати.

За підрахунками вчених, перед початком Конкісти (XV ст.) кількість народів Америки становила понад 15 млн осіб, а наприкінці XVII ст. корінних жителів материка налічувалося приблизно 8 млн осіб.

Крім того, жителі Америки були беззахисними перед хворобами, які принесли із собою європейці: тиф, чума, холера, віспа, кір, грип. Від них загинули мільйони людей. Скорочення кількості населення й робочих рук в Америці було настільки стрімким, що на їхній захист виступила католицька церква, а також імператор Священної Римської імперії Карл V. Він оголосив індіанців підданими короля, що перебувають під захистом закону.

Масова загибель корінного населення призвела до нестачі робочих рук в американських колоніях. Сотні іспанських, португальських, англійських та інших кораблів везли чорношкірих рабів до американських берегів, де їх продавали плантаторам. Африканських рабів стало так багато, що помітно змінився склад населення американських колоній. Крім того, чорношкірих невольників охоче купували правителі східних держав та європейська «еліта» для використання як прислуги.

Работоргівля стала одним із найвигідніших «торговельних заходів», що збагачував буржуазію, що зароджувалася.

4 Величезна кількість «дешевого» золота й срібла, награбованого в колоніях, широким потоком ринула до Європи. Підрахунки вчених свідчать, що в першій половині XVI ст. з американських колоній тільки до Іспанії було вивезено понад 180 тонн золота і майже 17 тис. тонн срібла. Надлишок коштовних металів мав несподівані й серйозні наслідки для жителів багатьох держав Європи й Азії. Велика кількість золота зробила багатьох людей бідними! Чому так сталося?

Приплив дешевого срібла й золота призвів до того, що вартість монет почала невпинно зменшуватися. На довгі десятиліття Європу охопила *«революція цін»*. Значно виросли ціни на хліб та інші продукти харчування, предмети першої необхідності, тканини, одяг. У той самий час рівень заробітної плати залишився майже без змін.

Запитання для обговорення

1. Уявіть, що ви взяли в оренду землю терміном на 50 років за чітко встановленою ціною. У цей час почалася «революція цін», тому хліб, який ви вирощували, або овеча вовна на ринках

- ◆ **Рис. 6.** Страта іспанцями Тупака Амару — останнього Інки, керівника повстання проти колонізаторів. Малюнок XVI ст.

- ◆ **Рис. 7.** Висадка Х. Колумба в Америці. Гравюра XVI ст.

? Як на гравюрі показане ставлення індіанців до гостей? Із якою метою прибули європейці, із точки зору художника?

значно подорожчали, а орендна плата за землю відповідно до договору лишилася незмінною. Хто ж виграв від «революції цін»?

2. Власник мануфактури з виробництва вовняних тканин чесно виплачує раніше встановлену заробітну плату своїм найманим робітникам. Однак у ході «революції цін» вовняна тканина значно подорожчала. Хто став багатшим?

Таким чином, підвищення цін привело до збагачення частини населення. Поступово багатства, що виникли в результаті пограбування колоній або несправедливої торгівлі, осідали в скарбницях європейських монархів, католицької церкви, а також у купців, банкірів, власників мануфактур тощо. Капітали невпинно зростали.

«Революція цін» сприяла поширенню капіталістичних відносин та зростанню капіталів.

5 «Зустріч цивілізацій» під час Великих географічних відкриттів мала неоднакові наслідки для народів різних континентів. Можна сміливо стверджувати, що європейська християнська цивілізація розширила межі, встановивши своє панування в Північній та Південній Америці, підкоривши інші народи Африки. Зіткнувшись із різноманіттям світів, європейці досягнули своєї єдності, що базується на спільній християнській вірі. Католицька церква поширила свій вплив в Америці, Африці, Азії. На цих землях припинили людські жертвопринесення, почали зводити храми, кількість християн у XVI—XVII ст. значно збільшилася. Однак варварська політика колонізаторів призвела до загибелі самобутніх цивілізацій майя, ацтеків, інків.

Знищення доколумбових цивілізацій визначило подальшу історичну долю народів Америки.

Географічні відкриття, міграція, работоргівля сприяли появі нових груп населення. Наприклад, *креоли* були нащадками європейських переселенців до Америки. Вони говорили іспанською, португальською або французькою мовами, вважали себе «білими» людьми, проте байдуже ставилися до Європи. У результаті змішання європейців та індіанців з'явилися *метиси*, а *мулати* були нащадками європейців та африканців. У Новий час на території колоній метиси й мулати вважалися людьми «другого сорту» й зазнавали гноблення, як і корінні народи — *aborигени*.

Великі географічні відкриття, створення колоній та работоргівля привели до помітних змін у расовому складі населення Землі.

Народи Америки щедро ділилися з європейцями своїми досягненнями. Через деякий час після освоєння Америки в європейських країнах почали вирощувати *кукурудзу, картоплю, томати, перець, квасолю*. Ці рослини швидко стали доступними й поширеними продуктами серед простих людей. Із какао-бобів для європейських аристократів варили гарячий *шоколад*. З Америки до Європи й Азії прийшла шкідлива звичка курити *тютюн*. У свою чергу, через європейців в американських країнах набули поширення *алкогольні напої*.

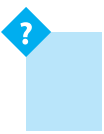
Світова торгівля зробила китайський чай та арабську каву найбільш популярними напоями на всіх континентах.

Запитання для обговорення. Чи можна вважати, що Великі географічні відкриття XVI—XVII ст. були прогресивним, позитивним явищем в історії людства?

Наслідки Великих географічних відкриттів невідомо змінили життя людей на всіх континентах. Вони сприяли перемозі Нового часу в Європі та Америці.

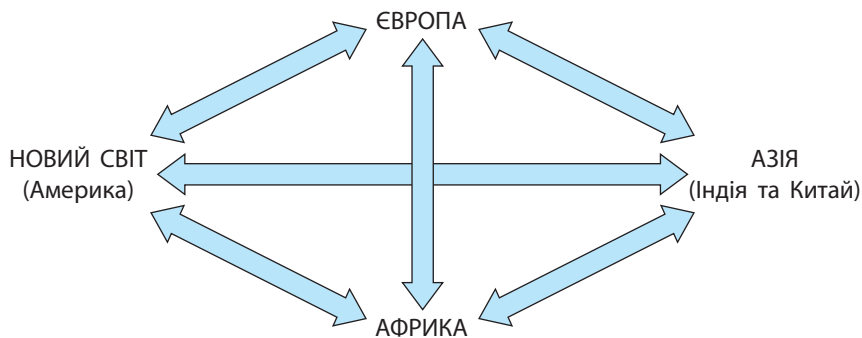
Запитання й завдання .....

1. Доберіть назви до пунктів параграфа.
2. Користуючись матеріалом § 2, 3, 5, 6, заповніть таблицю «Наслідки Великих географічних відкриттів XV—XVII ст.» (у зошиті).

План	Характеристика
Політичний устрій світу	
Економічний розвиток і торгівля	
Наука й культура	
Повсякденне життя людей	

3. Перемалюйте схему в зошит. Користуючись матеріалом параграфу, на стрілках підпишіть рух товарів після Великих географічних відкриттів та виникнення світової торгівлі.

4. Чому період Великих географічних відкриттів часто називають «епохою» в історії людства?

ПІДБИВАЄМО ПІДСУМКИ. У XVI—XVII ст. європейська християнська цивілізація зазнала докорінних змін, що охопили всі сфери життя людини й суспільства. Перші кроки до переходу від аграрного суспільства до індустріального, від середньовічного феодалізму до капіталістичних відносин були зроблені під час Великих географічних відкриттів. Вони не тільки змінили наукові уявлення про навколишній світ, але й викликали суттєві зміни в житті самих європейців. Переміщення торгових шляхів, становлення світового ринку й колоніальної системи були важливими чинниками розвитку капіталістичних відносин.

Суспільне життя європейських країн зазнало помітних змін. Під тиском нових явищ система феодальних станів опинилася у глибокій кризі. Середньовічне рицарство впевнено крокувало до своєї загибелі. Потужна вогнепальна зброя піхотинців-найманців рішуче протистояла рицарській кінноті, а різноманітні гармати були спроможні перетворити неприступні замки на руїни. Таким чином, феодали втрачали своє головне призначення — збройний захист інтересів середньовічного суспільства. Королівська влада все частіше віддавала перевагу багатіям-буржуа, на гроші яких можна було утримувати армію і флот. Залежне селянство поступово визволялося від феодальних обов'язків і перетворювалося на вільних батраків або заможних фермерів, які вели господарство, орієнтоване на ринкові відносини й отримання прибутку. Про зміни у християнській церкві ми поговоримо в наступному розділі.

РОЗДІЛ II. РЕФОРМАЦІЯ В ЗАХІДНІЙ ЄВРОПІ. ВИСОКЕ ВІДРОДЖЕННЯ

Новий час вимагав нової церкви, яка мала забезпечити ідеологічну підтримку капіталістичного суспільства, що зароджувалося. У першій половині XVI ст. відбулися події, які похитнули основи християнського світу. У Європі розгорнувся широкий суспільний рух, спрямований проти католицької церкви, — **Реформація** (латин. *reformatio* — перетворення, виправлення). Реформація передбачала перегляд основних догматів католицької церкви. Це привело до виникнення нового напрямку християнства — *протестантизму*, що розділився на три основні течії.

Освічені люди вимагали змін не тільки в релігійному житті, але й у культурі. Новий етап розвитку європейської культури почався ще в XIV ст. в Італії. Він увійшов в історію під назвою **Відродження**, або **Ренесанс**.

Важливою ознакою епохи Відродження стало поширення в суспільстві нових поглядів на світ, що дістало назву «**гуманізм**». Гуманісти цікавилися перш за все людиною та всім, що її оточувало.

Захід

1517 Початок Реформації в Німеччині	1524—1525 Селянська війна в Німеччині	1555 Аугсбурзький релігійний мир	1559 Перше видання «Індексу заборонених книг»	1600 Страта Джордано Бруно
---	---	--	---	--------------------------------------

Схід

1502 Заснування держави Сефевідів в Ірані	1552 Приєднання Казанського ханства до Росії	1587 Перший антихристиянський указ у Японії	1532—1624 Тулсі Дас, автор перекладу мовою хінді поеми «Рамаяна»	1632 Початок будівництва мавзолею Тадж-Махал в Індії
---	--	---	--	--

Україна

1564 Поява Ордену єзуїтів у Польському королівстві	1596 Берестейська церковна унія	1574 Видання «Апостола» І. Федоровим у Львові	1578 Відкриття Острозької академії	1586 Відкриття Братської школи у Львові	1616 Видання першої книги Лаврською друкарнею в Києві	1632 Створення Київського колегіуму
--	---	---	--	---	---	---

§ 7. Реформація в Німеччині

- ✓ До XVI ст. Священна Римська імперія німецької нації, здавалося, була оплотом і захисником безкрайніх володінь католицької церкви. Проте саме тут виникло вчення, яке позбавляло римського папу святості. Чому так сталося?

Варто пригадати! 1. Коли виникла Священна Римська імперія? 2. Хто такі еретики? 3. Чого навчав і до чого закликав Ян Гус?

1 Німеччина напередодні Реформації.

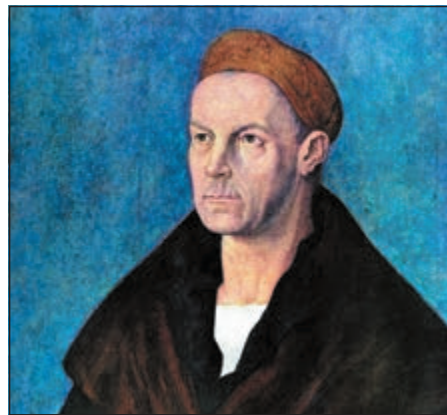
На політичній карті початку XVI ст. територія *Священної Римської імперії*, основу якої складали німецькі землі, нагадувала «клаптикову ковдру». До неї належали численні князівства, герцогства, єпископства, незалежні міста й землі. Насправді імператори влади не мали, їх обирали *курфюрсти* — правителі найбільш сильних німецьких земель, які прагнули обмежити вплив центральної влади. У країні не існувало єдиних законів, єдиної монети й війська.

Під пишною назвою «Священна Римська імперія німецької нації» в XVI ст. приховувалася роз'єднана й роздроблена країна.

- ◆ **Рис. 1.** Карл V Габсбург (1516—1558). Обраний німецьким імператором у 1519 р. Володів країнами й землями в Європі, колоніями в Америці, був королем Іспанії. Німеччина була лише частиною його величезних володінь.

- ◆ **Рис. 2.** Якоб II Фуггер (1459—1525). Один із найбагатших людей Європи, виділив із власних коштів 500 тис. флоринів на обрання Карла V Габсбурга імператором Священної Римської імперії.

Господарство на німецьких землях розвивалося вкрай нерівномірно. На всю Європу були відомі німецькі ярмарки. Місцеві рудокопи вважалися найдосвідченішими у світі. Процвітала торгівля з іншими країнами. У деяких галузях економіки міцнішали капіталістичні відносини, з'явилися власники великих капіталів. Вони вкладали свої кошти в гірничу справу, торгівлю, банки й лихварство. Німецькі банкіри давали гроші в борг римським папам, королям та імператорам (рис. 1, 2).

Однак більша частина німецьких земель занепадала. Розвиток торгівлі всередині Німеччини стримувався різними обмеженнями, заборонами, відсутністю єдиної грошової системи. Численні міста скоріше нагадували невеликі селища. Провідна роль у їхньому житті належала сільському господарству (виноградарство, виноробство, тваринництво тощо). Більшість селян перебувала в особистій і господарській залежності від власників землі — феодалів.

2 Католицька церква на межі XV—XVI ст.

Наприкінці XV ст. не існувало сили, здатної конкурувати з могутньою католицькою церквою. Римські папи були найбільшими землевласниками Європи. Церковні землі й промисли давали небачені доходи. Величезні кошти надходили з Німеччини та інших країн Європи від виплати десятин, торгівлі церковними посадами, за пошанування святих, різних ікон і мощів. На 30 тис. жителів Кельна на початку XVI ст. припадало 19 храмів, 100 каплиць, 22 монастирі й 12 притулків для прочан. Особливо прибутковою справою стала торгівля «відпущенням гріхів» — *індульгенціями*. Наприклад, одному з німецьких курфюрстів належало 19 тис. церковних реліквій, він «викупив гріхи» на два мільйони років вперед.

У Німеччині католицька церква не зустрічала опору з боку світської влади й повною мірою користувалася політичною роздробленістю країни.

Спосіб життя римських пап мало відрізнявся від способу життя світських правителів. Вони передавали своїм родичам вигідні посади, безконтрольно розпоряджалися церковним майном, втручалися в політичне життя європейських держав. Услід за папами багато єпископів і абатів безсоромно наживалися, використовуючи своє особливе положення в суспільстві. У той самий час рівень життя й доходи парафіяльних священиків нічим не відрізнялися від доходів їхніх парафіян — простих городян і селян.

◆ Рис. 3. Мартін Лютер. Портрет XVI ст.

◆ Рис. 4. Двері Замкової церкви, до яких Лютер прибав свої тези проти продажу індульгенцій. Сучасний вигляд.

Негативні явища в житті церкви привели до падіння авторитету пап і духовного стану в цілому. Нескінченні церковні побори зачіпали матеріальні інтереси всіх соціальних груп. Усе голосніше лунали вимоги обмежити вплив церкви лише турботою про духовне життя парафіян.

Наприкінці XV — на початку XVI ст. католицька церква опинилася на межі глибокої кризи, що охопила всі сфери релігійного життя.

3 Мартін Лютер і початок Реформації.

На початку XVI ст. доля католицької церкви опинилася в руках нікому не відомого ченця **Мартіна Лютера** (1483—1546) (рис. 3). Він народився в сім'ї заможного рудокопа в Ейслебені (Саксонія). Усупереч волі батька Мартін Лютер залишив навчання на юридичному факультеті Ерфуртського університету, став монахом-августинцем і повністю присвятив себе служінню Господу. Життя Лютера було тісно пов'язане з містечком *Віттенберг* (2,5 тис. жителів, чотири церкви, два монастирі й університет). Тут він став священником Замкової церкви й професором місцевого університету.

Реформація почалася зі звичайної події. На околицях Віттенберга з'явилися посланці місцевого архієпископа, які діловито торгували індульгенціями. **31 жовтня 1517 р.** Лютер прибав до дверей своєї церкви «95 тез», у яких різко засудив торгівлю «спокутою гріхів» (рис. 4). Він хотів виправити й зміцнити Всесвітню церкву, нагадати про євангельські ідеали бідності й рівності серед християн. Це був перший, ще несміливий крок на шляху боротьби з вадами католицької церкви.

«Тези» досить швидко поширилися по всій Німеччині. Десятки тисяч людей схвально сприйняли ідеї ченця з Віттенберга. Спираючись на підтримку деяких німецьких князів,

рицарства й бюргерів, Лютер із кожним кроком усе рішучіше вимагав реформування католицької церкви.

Поступово формувалися основні ідеї вчення Лютера, головне місце в яких посідав догмат* про «виправдання вірою». Євангелія навчають, говорив Лютер, що віра є «несказанною добротою й милістю Господа». Ставлення до Бога — це внутрішній стан віруючого, і божественну благодать він отримує не завдяки «добрим справам» на користь церкви, а через глибоку особисту віру. Спасіння віруючому дарує сам Господь. Таким чином, Лютер заперечував роль церкви як посередника між Богом і людиною.

Лютер стверджував, що єдине джерело віри міститься у *Святому Письмі*. Тому складене людьми *Святе передання* (постанови церковних соборів, твори «отців церкви», папські булли) не може бути непогрішимою істиною. Дотримуючись тексту Євангелія, реформатор заперечував чернецтво, поклоніння святим, шанування ікон, пости, численні церковні свята. Лютер вважав, що серед семи християнських таїнств у Євангелії згадуються тільки два — хрещення й причастя, які однаково доступні кожному християнину.

Євангелічні ідеї Лютера стали основою реформаційного руху в Європі й мали руйнівні наслідки для католицької церкви.

Папа оголосив вчення Лютера ерессю. Спроби вмовити Лютера зректися своїх поглядів закінчилися провалом. Своїм противникам монах пропонував спростувати його погляди текстом Біблії, який знав напам'ять. У відповідь на спалення його книг церквою Лютер спалив папську буллу, а Папу оголосив Антихристом.

* Догмат — основна, беззаперечна ідея будь-якого вчення.

◆ **Рис. 5.** Руйнування католицьких церков у Німеччині в період Реформації. Мініатюра XVI ст.

◆ **Рис. 6.** Німецькі селяни. Художник Альбрехт Дюрер. Гравюра кінця XV ст.

Користуючись гарантіями недоторканності, у 1521 р. Лютер прибув на рейхстаг у місто *Вормс*. Народ зустрічав його з радістю. На засіданнях рейхстагу Лютер непохитно відстоював свої переконання. Обурений імператор залишив зал засідань. Дорогою додому озброєні люди захопили Лютера й відвезли в невідомому напрямку. Так заступник Лютера курфюрст Фрідріх Мудрий врятував його від розправи й сховав у своєму замку під ім'ям «рицаря Георга». Тут Лютер уперше переклав із латини німецькою мовою текст Нового Заповіту. Доступний і зрозумілий текст Євангелія став потужною зброєю в боротьбі проти католицизму й за поширення лютеранства.

Лютер вважав, що Реформацію повинні здійснити німецькі князі. Проте на його заклик відгукнулися широкі верстви населення Німеччини. Однак єдності в поглядах на цілі й результати Реформації серед її учасників не було.

4 Народна Реформація.

Найзавзятішим прихильником Реформації був мандрівний проповідник **Томас Мюнцер** (близько 1490—1525) (рис. 7). «Час диспутів минув», — вважав Мюнцер. Він звинувачував Лютера в нерішучості й закликав до активної збройної боротьби проти всіх гнобителів простого народу, за негайне встановлення «царства Божого» на землі (рис. 8).

◆ **Рис. 7.** Томас Мюнцер. Із гравюри XVI ст.

Проповіді Мюнцера отримали палкий відгук серед пригніченого феодалними й церковними поборами селянства. Спалахнула *Селянська війна* (1524—1525 рр.), що охопила всю Південно-Західну й Середню Німеччину. Зі зброєю в руках піднялися понад 200 тис. людей. Лютер намагався зупинити повсталих: «Я не хотів би, щоб Євангеліє відстоювалося шляхом насильства і пролиття крові». Проте вожді повстанців жадали крові й свободи. Повсталі вимагали скасування особистої залежності, передачі землі тим, хто її обробляє.

Селяни штурмували й грабували монастирі й замки, чинили жорстокі розправи над священниками, феодалами та їхніми родинами (рис. 9).

Лютер і повсталі селяни

Із памфлету Мартіна Лютера «Проти розбійницьких і грабійницьких зграй селян»: «Кожен, хто може, повинен рубати їх, душити й колоти, таємно і явно, так само, як убивають скажену собаку... Тому, любі добродії... не слід виявляти до селян хибного милосердя».

Розрізнені, погано озброєні й не навчені військової справи селянські загони були швидко розбиті. У вирішальній битві війська імператора й найманці вчинили люту розправу над повсталими, у якій загинуло понад 5 тис. людей. Полоненого Мюнцера після страшних катувань стратили.

Після поразки Селянської війни справа Реформації в Німеччині перейшла до рук німецьких князів, які використовували боротьбу з католицькою церквою у власних інтересах.

5 Народження протестантизму.

У 1526 р. в боротьбу за реформу церкви вступили німецькі князі, які намагалися використати ідеї Лютера для зміцнення своєї влади й незалежності від імператора й папи римського.

У 1529 р. на рейхстазі в місті *Шнейер* імператор Карл V зажадав суворого дотримання католицького віросповідання на всій території Священної Римської імперії. П'ять князівств і 14 міст висловили різкий протест. Вони вважали, що в справах віри й совісті не можна підкорятися рішенням більшості. Від цього часу прихиль-

◆ Рис. 8. Повсталі селяни.

◆ Рис. 9. Напад селян на рицаря.

ників Реформації стали називати **протестантами**. Князі-протестанти уклали військово-політичний союз для продовження Реформації.

Розпочалася виснажлива війна між князями-католиками й князями-протестантами. Із метою придушення Реформації Карл V переправив до Німеччини 40 тис. добірних іспанських солдатів. Війна йшла з перемінним успіхом. Тільки в **1555 р.** на рейхстазі в місті *Аугсбург* був укладений релігійний мир. Мирна угода зафіксувала головний принцип: *«Чия влада, того й віра»*.

Аугсбурзький мир призвів до ще більшого розколу
Німеччини, лютеранські князівства вийшли з-під контролю
папського Риму, розпад імперії став неминучим.

Запитання й завдання

1. Охарактеризуйте політичне й економічне становище Німеччини напередодні Реформації. 2. Назвіть основні джерела доходів католицької церкви наприкінці XV — на початку XVI ст. 3. Чому римські папи розглядали Священну Римську імперію як свою вотчину? 4. Чому вчення ченця Лютера оголосили єрессю? Які положення у вченні Лютера становили найбільшу загрозу для католицької церкви? 5. Яку роль відіграв Лютер в історії Реформації в Європі? 6*. Поясніть назву четвертого пункту параграфа «Народна Реформація». 7. Назвіть основні причини поразки Селянської війни в Німеччині. 8. Чому прихильників Реформації називають протестантами? 9. Які цілі мали німецькі князі-лютерани? Чому вони повстали проти папи й імператора? 10. Як закінчилася релігійна війна в Німеччині та якими були її результати? Поясніть головний принцип Аугсбурзької мирної угоди: «Чия влада, того й віра».

Із Вормського едикту

імператора Священної Римської імперії Карла V (1521 р.)

Ми бажаємо, щоб ніхто не брав вищезгаданого Лютера на проживання, не давав йому ні їсти, ні пити, не переховував його, не надавав йому словом або ділом, потай або явно допомоги та сприяння. Де б він не з'явився, заарештуйте його й відправте під наглядом до нас... За таку святу справу ви отримаєте гідну нагороду.

Ми нагадуємо, щоб ніхто не купував, не продавав, не читав, не тримав у себе, не переписував, не друкував вищезгадані твори Лютера, видані до цього часу латиною або німецькою... Нагадуємо також, щоб ніхто не дотримувався вчення, не підтримував його, не поширював і не захищав.

? 1. Якими методами влада намагалася боротися із вченням Лютера? 2. Як ви вважаєте, чи засвідчує цей документ, що Лютера підтримували жителі Німеччини?

§ 8. Реформація і Контрреформація в Європі

✓ Ідеї Реформації поширилися далеко за межі Німеччини. Вони набули підтримки в країнах, де бурхливо розвивалися капіталістичні відносини. Буржуазія, що зароджувалася, не бажала ділитися доходами з папським двором. У маленькій Швейцарії, розташованій у серці Європи, почалися перетворення католицької церкви.

Варто пригадати! 1. Із якою метою в Середні віки католицька церква створювала й підтримувала чернечі ордени? 2. Яку роль у боротьбі з ересю відіграла інквізиція?

1 Швейцарія на порозі Реформації.

Швейцарський союз як держава поступово виник у IX—XV ст. До нього увійшли 13 самостійних адміністративних областей — *кантонів*, що склалися із самоврядних сільських і міських громад. У більшості кантонів феодальні відносини були розвинені слабо. Швейцарська конфедерація не мала єдиної армії, грошової одиниці, центральних органів управління. Країна зберігала фактичну незалежність від Священної Римської імперії, до складу якої формально входила.

Кантони, у яких переважало міське населення, називали *міськими* (Базель і Женева — до 17 тис. жителів, Цюрих — 8 тис. жителів) (рис. 1). Тут розвивалися цехове ремесло й промисли. Через гірські перевали проходили важливі торговельні шляхи, що з'єднували країни Південної й Північної Європи. Щорічні ярмарки сприяли розквіту лихварства й банківської справи. Міцніючу швейцарську буржуазію обтяжували церковні побори. Чернечі приtulки й промисли на гірських перевалах конкурували з місцевими

◆ Рис. 1. Женева. Гравюра Нового часу.

торговцями, забираючи собі можливі прибутки. Основою економіки сільських кантонів було м'ясне й молочне тваринництво, виробництво сиру, шкіри, вовни, вина.

Найприбутковішим промислом у Швейцарії стало *військове найманство*, організоване в державному масштабі. Швейцарська наймана піхота вважалася найкращою в Європі. Торгівля життям співгромадян, що благословлялася римськими папами, гальмувала економічний розвиток країни.

◆ Рис. 2. Реформація і Контрреформація в Європі.

2 «Женевський папа».

Значна частина населення Швейцарії щиро сприйняла ідеї Реформації. Центрами реформаційного руху стали Цюрих і Женева (рис. 2).

Гуманіст, священик і мандрівний проповідник **Ульріх Цвінглі** (1484—1531) пристосував ідеї Лютера до інтересів швейцарських міських кантонів (рис. 3). У 1523 р. міська рада Цюриха підтримала програму церковних реформ Цвінглі. Головним джерелом божественної істини визнавалося Святе Письмо. Із церков прибрали ікони й святі мощі, скасували церковну ієрархію і celibat*. Головною ознакою благочестя, на думку Цвінглі, є сумлінна праця. Реформатор навчав, що все, чим володіють люди, є милістю Божою. Неробочим днем вважалася тільки неділя, яку слід було присвячувати благочестивим молитвам. Ідеї цвінгліанства набули поширення в деяких швейцарських кантонах і сусідніх німецьких князівствах. У ході збройної боротьби за свої ідеї Цвінглі загинув.

Виходець із Франції **Жан Кальвін** (1509—1564) став засновником *кальвінізму* — одного з найрадикальніших рухів протестантизму (рис. 4). Як прихильник реформаційних ідей Лютера й Цвінглі, Жан Кальвін зазнав гонінь на батьківщині і втік до Швейцарії. Тут було опубліковано його головну працю — «*Напучення в християнській вірі*». У 1536 р. магістрат Женеви запросив його в місто для проповіді.

Які ж ідеї Кальвіна зацікавили жителів Женеви? Жан Кальвін висунув ідею про «божественне приречення». На його думку, Господь заздалегідь призначив душу кожної людини для блаженства в раю або вічної муки в пеклі. Це рішення непорушне й абсолютне.

* Целібат — обов'язкова безшлюбність духовенства й ченців.

◆ Рис. 3. Ульріх Цвінглі. Художник Ганс Аспер. XVI ст. Цвінглі сповідував гуманістичні погляди та у справі Реформації церкви пішов далі Лютера.

◆ Рис. 4. Жан Кальвін.

◆ **Рис. 5.** Катування інквізиції.
Мініатюра XVI ст.

«Ніякими помислами або добрими справами змінити волю Господню неможливо. Тільки діяльне життя во славу Богу, успіхи у справах (ремеслі, торгівлі, землеробстві) свідчать про обраність душі до порятунку», — стверджував Кальвін.

Виконуючи місію «*міністра Божого*», Кальвін докорінно змінив життя в місті. Із Женеві вигнали єпископа, закрили монастирі, конфіскували все церковне майно. У місті заборонили свята, ігри й танці. Засуджувалася також надмірність у їжі й одязі. Жителі міста, доводячи свою «обраність», увесь свій час мали присвячувати праці й молитві. За поведінкою городян стежили спеціальні *пастори* (наставники в Слові Божому) і старшини. Міська влада заохочувала ощадливість і скромність у побуті. Приватна власність проголошувалася непорушним «Божим дарунком».

За порушення встановленого Кальвіном порядку накладалися штрафи й інші покарання. Найманство, як небажане Богові заняття, заборонили. Будь-яке інакомислення переслідувалося. За час правління Кальвіна в Женеві до страти були засуджені 58 осіб. До них належав вільнодумець і видатний лікар **Мігель Сервет** (1511—1553). Він утік до Швейцарії від переслідувань католиків, але в Женеві на вимогу Кальвіна був засуджений до спалення на багатті.

Влада й авторитет Кальвіна в місті були настільки великими, що його називали «*Женевським папою*».

Кальвінізм набув значного поширення в Європі та виражав інтереси найбільш активної частини буржуазії, що зароджувалася.

3 Контрреформація.

У результаті Реформації Англія, країни Скандинавії, значна частина населення Франції, Німеччини, Швейцарії, Польщі, Чехії, Угорщини розірвали зв'язки з католицькою церквою. Папи римські докладали величезних зусиль, щоб зупинити й придушити Реформацію. Заходи, які вживала папська влада проти рефор-

маційного руху, називають *Контрреформацією*, або «Католицьким відродженням».

Основним напрямком Контрреформації стало підвищення авторитету католицького духовенства. Із цією метою засновувалися нові чернечі ордени (театинці, капуцини, кармеліти). Для підготовки високоосвічених священників церква створювала духовні семінарії.

Активізувала свою діяльність інквізиція. Жертвами суду *Священної канцелярії* стали вчені й мислителі, чії погляди не збігалися з догматами католицизму (рис. 5). У 1559 р. був складений перший обов'язковий для всіх католицьких країн *«Індекс заборонених книг»*, які інквізитори вважали еретичними. Книги, що потрапляли до цих списків, спалювали (рис. 6).

Папи римські як відкрито, так і таємно втручалися у внутрішні справи держав. Вони активно підтримували абсолютні монархії в Іспанії, Португалії, князів Південної Німеччини, у Римі влаштовували змови проти непокірних монархів, війни між протестантськими державами тощо.

4

«Товариство Ісуса».

Особлива роль у зовнішній і внутрішній політиці папського двору належала Ордену єзуїтів, який створив **Ігнатій Лойола** (1491—1556). Він походив із зубожілого іспанського роду, але отримав справжнє лицарське виховання й мріяв про славу непереможного воїна (рис. 7). Після важкого поранення й тривалого лікування Лойола відчув духовне оновлення й написав книгу *«Духовні вправи»*.

«Духовні вправи»

Лойола стверджував: «Необхідно, щоб віра в Бога була настільки великою, щоб людина, не вагаючись, вирушила в море на дощці, якщо в неї немає корабля! Якщо церква стверджує, що те, що нам здається білим, є чорним, — ми повинні негайно визнати це!».

◆ Рис. 6. Перша сторінка «Індексу заборонених книг». Видання 1564 р.

i

◆ Рис. 7. Ігнатій Лойола.
Із картини XVI ст.

Ігнатій Лойола здобув богословську освіту в кращих університетах Іспанії й Франції. Проповіді Лойоли вражали слухачів надзвичайним красномовством і даром переконання. Кілька разів Лойолу навіть заарештовувала й допитувала інквізиція, яка підозрювала студента-проповідника в поширенні ересі.

У 1534 р. Лойола разом зі своїми однопумцями створив чернечий орден «Товариство Ісуса». Члени ордену — *езуїти* — беззастережно передавали свої життя й душі папі римському. Шість років Лойола доводив необхідність затвердження нового чернечого ордену. Суворої зими 1539 р. езуїти врятували від смерті сотні замерзаючих і голодуючих римлян. Після цих подій у 1540 р. Папа Римський *Павло III* офіційно визнав і благословив орден.

Новий орден помітно відрізнявся від звичних чернечих об'єднань. Головним принципом внутрішньої організації ордену стала найсуворіша дисципліна й покіра його членів. Езуїт міг отримати статус повноправного члена організації лише після 33 років. Очолював орден вибраний генерал («чорний папа»).

Езуїти не носили чернечого одягу, у них не було монастирів. Члени ордену передавали своє майно ордену, але до кінця життя користувалися ним. Серед езуїтів були дуже багаті люди. Деякі з них входили до складу ордену таємно. Езуїти широко використовували шпигунство як важливий інструмент діяльності організації. Езуїт був готовий виконати будь-яке розпорядження папи, навіть якщо це вело до порушення законів (рис. 8).

«Духовні вправи»

Лойола наполягав: «Папі слід коритися без всяких розмов, навіть заради гріха. І треба вчинити гріх, смертний або простий, якщо начальник вимагає того в ім'я Господа нашого Ісуса Христа...».

«Товариство Ісуса» приділяло велику увагу вихованню й освіті членів ордену й католицької молоді. Езуїти засновували нові колегії (університети). Для роботи в них залучалися кращі викладачі.

◆ Рис. 8. Карикатура на єзуїтів. XVII ст.

◆ Рис. 9. Перша єзуїтська колегія.

У єзуїтських колегіях безкоштовно навчалися здібні представники різних верств населення (рис. 9). Серед випускників єзуїтських колегій були видатні політики, вчені, діячі культури. Наприклад, єзуїтську колегію закінчив національний герой України, майбутній гетьман Богдан Хмельницький.

Орден єзуїтів об'єднав рішучих, вірних, добре підготовлених захисників католицької церкви, головних противників протестантизму.

Спираючись на явну й приховану підтримку членів ордену, використовуючи будь-які засоби, «Товариство Ісуса» домоглося великого впливу в католицьких країнах.

Орден зміцнив свої позиції за рахунок активної участі у Великих географічних відкриттях. Єзуїтські місії поширювали вплив католицизму в Японії, Китаї, Індії, Америці, Абіссинії. Вплив і претензії ордену на владу викликали побоювання серед деяких монархів і самої римської церкви. У XVII—XVIII ст. за втручання у внутрішні справи держав єзуїтів вигнали з Японії, Франції, Іспанії, Росії.

5 Тридентський собор.

Важливе значення в історії Контрреформації мав *Тридентський собор*, підготовлений зусиллями Папи Павла III. Собор відбувся у місті Тренто (Північна Італія). Засідання з великими пере-

◆ **Рис. 10.** Заключне засідання Тридентського собору. Художник Тиціан. XVI ст.

рвами тривали понад 18 років (1545—1563 рр.) (рис. 10). Собор беззастережно затвердив, що римський єпископ (папа) є святим, єдиним і природним намісником апостола Петра. Тому папа непогрішний і має необмежену владу у Всесвітній церкві. Собор засудив вчення Лютера, підтвердив усі основні догмати віри, проти яких виступили протестанти.

Рішення Тридентського собору свідчили про те, що католицька церква вийшла з кризи, а новий розкол у християнстві став остаточним і безповоротним.

?

Запитання й завдання .....

1. Чому у Швейцарії ідеї Реформації були підтримані в багатьох кантонах?
- 2*. Чи можна назвати Лютера, Цвінглі й Кальвіна однодумцями? 3. Дайте визначення понять і термінів: *протестантизм, лютеранство, Контрреформація, інквізиція, пастор, єзуїт*.
4. Яких заходів вжила католицька церква для зміцнення авторитету папства й боротьби з Реформацією? 5. На прикладі життя Лойоли поясніть, як деякі верстви населення Європи ставилися до Реформації.
- 6*. Використовуючи уривки з «Духовних вправ» Лойоли, поясніть, які якості повинен мати справжній єзуїт.
7. Чим «Товариство Ісуса» відрізнялося від інших чернечих організацій? 8. Із якою метою католицька церква брала активну участь у Великих географічних відкриттях? 9. Яке значення для католицької церкви мали результати Тридентського собору?

§ 9. Гуманістичні ідеї у творчості Еразма Роттердамського. Практичне заняття

✓ Яким було європейське суспільство й католицька церква в часи Відродження, напередодні Реформації? Про це переконливо розповідає сучасник й очевидець, видатний мислитель Еразм Роттердамський. Об'єднавшись у групи, ми познайомимося з європейським суспільством того часу з погляду... «Глупоти».

1 «Князь гуманістів».

«Князь гуманістів» — саме так називали відомого богослова й філолога **Дезидерія Еразма**, прозваного за місцем народження **Роттердамським** (1466—1536) (рис. 1). Непростий життєвий шлях Еразма дозволив йому пізнати життя європейських країн і католицької церкви з усіх боків. Він рано залишився сиротою та кілька років провів в августинському монастирі, став священником. Еразм вивчав богослов'я в Парижі, служив секретарем у єпископа французького міста Камбре. Він багато подорожував, жив і працював у Нідерландах, Італії, Німеччині, Швейцарії, читав лекції в Оксфордському університеті. В Англії познайомився й потоваришував із гуманістом Томасом Мором.

Еразм Роттердамський був знавцем давньогрецької й латинської мов. Проте в історію Європи він увійшов саме як найбільший гуманіст епохи Ренесансу. Еразм не сприймав ідеї Реформації й був затятим супротивником Лютера. При цьому він різко критикував католицьку церкву, вважаючи, що Всесвітню церкву й папську владу можна виправити. Для цього необхідно повернутися до джерел християнського віровчення.

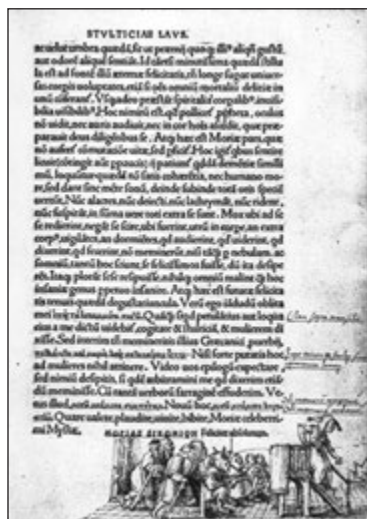
Еразм Роттердамський — видатний гуманіст Північного Відродження, борець за чистоту католицької церкви.

2 «Похвала Глупоті».

Еразм Роттердамський створив багато праць із богослов'я, філології, педагогіки. Однак найпопулярнішим став твір, написаний «у дорозі». У 1509 р., подорожуючи з Італії в Англію, Еразм написав сатиричний *памфлет* «Похваль-

◆ Рис. 1. Еразм Роттердамський. Художник Ганс Гольбейн (Молодший). XVI ст.

◆ Рис. 2. Сторінка «Похвального слова Глупоті» із малюнком Ганса Гольбейна (Молодшого). 1515 р.

не слово Глупоті» («Похвала Глупоті») і присвятив його своєму другу Т. Мору (рис. 2). У невеликому жартівному творі Еразм в'їдливо висміяв людські вади. Ще до початку Реформації він виступив із критикою сучасного європейського суспільства, феодальних станів і католицької церкви. «Похвала Глупоті» увійшла в історію світової літератури, гуманізму й Відродження. Тільки за життя автора її перевидували десятки разів. Нині цей твір перекладений всіма європейськими мовами.

У своєму творі Еразм Роттердамський стверджував, що світом править богиня Глупоти. Тільки цим можна пояснити несправедливість, що панує у світі, жорстокість і байдужість правителів до людей, неуцтво й жадібність духовенства, бідність народу.

Чому «Похвала»? Тому що Глупота хвалить себе сама, адже це нерозумно. Під час свого виступу перед публікою богиня Глупота характеризує ті верстви населення Європи, які їй поклоняються.

Кого Еразм Роттердамський вважав головними «шанувальниками» Глупоти?

ІЗ «ПОХВАЛИ ГЛУПОТІ» ЕРАЗМА РОТТЕРДАМСЬКОГО

◆ Вельможі й придворні

А взагалі-то війна, яку настільки всі прославляють, ведеться дармоїдами, злодіями, убивцями, тупими мужланами, зятяними боржниками й іншими покидьками суспільства, але аж ніяк не освіченими філософами.

Хто взяв до своїх рук кермо правління, той зобов'язаний перейматися лише суспільними, а не власними справами, не відступати від законів, стежити постійно за непідкупністю посадових осіб і суддів... Вади простих людей згубні для декого, але государ поставлений настільки високо, що коли він дозволить собі хоча б найменше відхилення від честі, то безчестя миттєво, як чума, поширюється серед його підданих.

...Государі покладають всі турботи на богів, а самі живуть у достатку й radoцях і допускають до себе тільки таких людей, які

звикли говорити лише приємні речі. Вони впевнені, що чесно виконують свої обов'язки монарха, якщо вправно полюють, розводять породистих жеребців, продають посади й чини та щодня вигадують нові способи набивати свою скарбницю, забираючи в громадян їхні надбання.

Тепер уявіть собі людину, що не знається на законах... що дбає лише про особисту вигоду... ненависника вченості, ненависника істини і свободи, що найменше переймається процвітанням держави і все міряє міркою власних доходів й інтересів. Надягніть на таку людину золотий ланцюг, покладіть їй на голову корону, всипану коштовними каменями, дайте їй скіпетр, символ правосуддя й непідкупної справедливості, нарешті, одягніть її в пурпур, що знаменує любов до батьківщини.

А що сказати про придворних вельмож? Вони прикрашають себе золотом, коштовними каменями, пурпуром й іншими зовнішніми знаками, а доблесть і мудрість вони цілковито віддають іншим людям. Для щастя їм вистачає того, що вони можуть називати короля своїм паном, висловлювати йому свою повагу, розсипаючи пишні титули — «ваша світлість», «ваша пишнота», «ваша величність».

Сплять вони до полудня; найманий піп стоїть наготові біля ліжка й, щойно пан прокинеться, негайно ж наспіх промурмоче молитву. Відразу після сніданку подають обід. Потім ігри в кості, шашки, а далі дурні, блазні, забави й потіхи... Потім настає час вечері, за яким слідує п'яний бенкет. Таким чином, без найменшої нудьги проходять години, дні, місяці, роки, століття.

◆ Рис. 3. Княжий замок-палац у Мекленбурзі (Німеччина). Сучасний вигляд.

Запитання й завдання для обговорення .....

1. Хто був зацікавлений у війнах, які постійно вели між собою європейські государі?
2. Чому Еразм Роттердамський вважав, що гріхи простих людей менш небезпечні для суспільства, ніж гріхи правителів?
3. Як Глупота характеризує державну діяльність придворних і вельмож?
4. Використовуючи уривок із тексту твору, складіть «портрет» вельможі.
5. Як Глупота описує розпорядок дня придворного вельможі?
- 6*. Як ви вважаєте, чому Глупота у своїй промові не згадає імператора Священної Римської імперії?
- 7*. За підсумками обговорення зробіть висновок про те, що повинен зробити чесний правитель, щоб його країна залишила царство Глупоти?

◆ **Рис. 4.** Ченці на вулиці міста. На початку XVI ст. кількість ченців у європейських країнах перевищувала розумні межі. Розгін монастирів був неминучим.

◆ **Рис. 5.** Торгівля індульгенціями. Сатирична гравюра XVI ст.

◆ Богослови й ченці

Богослови пояснюють таємниці життя й віровчення: їм відомо, за яким планом створений і влаштований світ... Вони шукають відповідь на інші, дійсно гідні запитання: чи може Бог перетворитися на жінку, диявола, віслюка, гарбуз або камінь? А якби він дійсно перетворився на гарбуз, чи міг би цей гарбуз проповідувати, творити дива, прийняти хресну муку? Що трапилося б, якби Святий Петро відслужив обідню в той час, коли тіло Христове висіло на хресті? Чи можна сказати, що Христос ще залишався тоді людиною?

...Професори наші собою задоволені. Базираючи так в університетах, думають вони, ніби міркуваннями своїми підтримують Всесвітню церкву, що от-от впаде.

До богословів за благополуччям своїм найближчими є благочестиві монахи-пустельники, хоча ця назва анітрохи їм не личить. Більшість із них далекі від благочестя. Саме «пустельники» частіше, ніж будь-хто, зустрічаються вам у найбільш залюднених місцях (рис. 4).

...Прості люди їх ненавидять, і навіть випадкова зустріч із ченцем вважається поганою прикметою. Однак ченці, тим часом, цілком собою задоволені. По-перше, вони впевнені, що вище благочестя полягає в найсуворішому утриманні від усіх наук і найкраще зовсім не знати грамоти. Тому, читаючи в церквах віслюковими голосами незрозумілі їм псалми, вони переконані, що догоджають святим. Інші з них вихваляються своєю неохайністю й жебрацтвом. Вимагаючи милостиню, вони піднімають страшний галас, настирливо товпляться в заїжджих дворах, заповнюють візки й кораблі — до чималого збитку для звичайних жебраків. Своїм брудом, нецтвом, брутальністю й безсоромністю ці милі люди, на їхню власну думку, уподібнюються апостолам (рис. 5).

«Християнська смиренність»

Незабаром після першої публікації «Похвального слова Глупоті» ченці організували переслідування Еразма Роттердамського, і його книга була включена до «Індексу заборонених книг». Перекладач «Похвали» французькою мовою закінчив своє життя на багатті.

Однак найбільше переймаються вони тим, щоб не бути схожими один на одного. Не в тому, щоб більше вподібнитися Христу, їх мета, а в тому, щоб сильніше відрізнятись від ченців інших орденів. Чималу втіху знаходять вони також і у своїх назвах: «бенедиктинці», «бернардинці», «августинці»... ніби недостатньо просто називатися християнами.

Запитання для обговорення

1. Чи можна вважати, що богослови того часу дійсно вивчали й пояснювали «слово й закон Божий»? 2. Як пов'язані з реальним життям і віросповіданням проблеми, які обговорювалися богословами? 3. Яку роль відводили собі богослови в житті католицької церкви? 4. Як Глупота оцінює значення монахів-пустельників у житті людей і церкви? 5. Чи могли мандрівні ченці і монахи-пустельники виправити вдачу простих віруючих, наставити їх «на добру путь»? 6. Чи можна вважати, що життя жебрущих ченців у XV—XVI ст. було схожим на життя та діяльність апостолів? 7*. Чи можна вважати, що Еразм Роттердамський, прикриваючись «Глупотою», вважав ченців «зайвими людьми» в католицькій церкві?

◆ Кардинали, єпископи, папи

Кардинали і єпископи не тільки суперничають із государями в пишності, але іноді й перевершують їх. Вони піклуються тільки про себе, покладаючи турботу про парафіян або на самого Христа, або на мандрівних ченців... І не згадає ніхто, що саме слово «єпископ» означає працю, турботу й старанність. Тільки своїми доходами насправді переймаються вони...

А верховні первосвященники, які заступають місце самого Христа? Якби вони спробували наслідувати його життя, а саме бідність, працю, учительовання, хресну смерть, презирство до життя... Хто став би боротися за це місце за будь-яку ціну або, одного разу виборовши його, зважився б відстоювати його за допомогою меча, отрути й насильства? Чи багато вигід втратив би папський престол, якби на нього хоч

◆ Рис. 6. Сатира на Папу Римського часів Реформації. Карикатура XVI ст.

раз зійшла Мудрість? Що залишилося б тоді від усіх цих багатств, почестей, панування, перемог, посад, зборів, індульгенцій, коней, мулів, охоронців, насолод? Їхнє місце зайняли б пильнування, пости, сльози, проповіді, молитовні збори, вчені заняття, покаянні зітхання й тисяча інших таких же сумних тягарів.

Папа-воїн

Більше ніж три роки Еразм прожив в Італії. Одного разу він став свідком того, як войовничий Папа Римський Юлій II у військових обладунках у супроводі кардиналів велично в'їхав у місто після перемоги над своїм супротивником. Для цієї «урочистої події» спеціально зробили пролом у стіні. Так, християнський первосвященик наслідував римських імператорів-язичників. Це видновище, що не личило сану намісника Христа, викликало в Еразма скорботу й відразу.

Не слід також забувати про долю численних чиновників, переписувачів, нотаріусів, адвокатів, секретарів, погоничів мулів, конюших, банкірів, міняйл... Загалом увесь цей натовп, що «прикрашає» римський престол, був би приречений на голод.

Запитання для обговорення

1. Що спільного виявила Глупота між князями, придворними вельможами, кардиналами і єпископами?
2. Яким має бути життя римського первосвященика з погляду Еразма?
3. Що висміює Глупота у діяльності римських пап?
4. Із чого потрібно було почати виправляти недоліки в організації життя папського престолу?

«Похвальне слово Глупоті» мало неабиякий успіх у сучасників. Написаний латиною твір став настільною книгою європейських інтелектуалів, гуманістів, прихильників і противників Реформації. До нашого часу збереглося десять томів науково-літературної спадщини Еразма Роттердамського, але тільки «Похвальне слово Глупоті» і нині залишається найбільш популярним здобутком великого гуманіста.

Запитання й завдання

1. На початку XVIII ст. твір Еразма Роттердамського в черговий раз було опубліковано у Франції під назвою «*Похвальне слово Глупоті*» — твір, що правдиво представляє, як людина через глупоту втратила свій вигляд, і в доступній формі показує, як знову віднайти здоровий глузд і розум». Чи згодні ви з такою назвою? Свою думку обґрунтуйте.
2. Поясніть, чому в Європі стала популярною приказка «Хто погано говорить про Еразма — той або чернець, або вісюк».
- 3*. Які гуманістичні ідеї прославляє Еразм Роттердамський у «Похвалному слові Глупоті»?

§ 10. Відродження та гуманізм

✓ Великі перетворення, що відбулися в європейських країнах у XVI ст., привели до значних змін у розвитку культури. Реформація церкви, стрімкий розвиток мануфактурного виробництва та Великі географічні відкриття змінили звичну картину світу. Європейці почали сумніватися в непорушності феодального суспільства та справедливості безмежної влади церкви. Чи залишилася церква головним осередком культури?

Варто пригадати! 1. Яким темам була присвячена більшість творів живопису епохи Середньовіччя? 2. Як змінилося ставлення європейців до церкви в XV—XVI ст.? Чому?

1 Початок Відродження.

Із курсу історії Середніх віків вам відомо, що в XIV ст. в Італії почався новий етап розвитку європейської культури — **Відродження**, або **Ренесанс**.

Прикметною ознакою Ренесансу стало відродження досягнень античної культури, що були частково знищені та забуті в часи Середньовіччя. Діячі Відродження намагалися відновити твори грецьких та римських авторів, займалися пошуками античних скульптур та мозаїки. Набуло популярності вивчення давньогрецької мови та класичної латини, що відрізнялася від церковної латини Середньовіччя. Поети

◆ **Рис. 1.** Церква Темп'єто в Римі (архітектор Донато Браманте). Сучасний вигляд.

◆ **Рис. 2.** Собор Святого Петра в Римі. Сучасний вигляд.
? Що відрізняло цей собор від готичних споруд Середньовіччя?

й письменники, скульптори й архітектори у своїй творчості наслідували найкращі зразки античної культури. Проте митці епохи Відродження, створюючи власні шедеври, не сліпо копіювали твори давніх греків та римлян, а використовували досягнення Античності.

Відродження — етап у розвитку культури Європи, що характеризується зростанням інтересу до античних творів мистецтва та поширенням ідей гуманізму.

У XIV ст. в містах Північної та Центральної Італії відбувався швидкий розвиток ремесел та торгівлі. У руках міської верхівки — заможних купців, банкірів, ремісників — накопичувалися величезні багатства. Більшість італійських міст були вільними від влади феодалів та монархів. У Венеції, Флоренції та Генуї існували незалежні республіки. Городян, чий вплив на суспільне життя став помітним, не влаштовувало панування феодальної культури, що перебувала під впливом християнської церкви. Стикаючись із пам'ятками античних часів, яких на Апеннінському півострові було чимало, італійці розуміли, що може існувати інша культура, відмінна від середньовічної.

Перший гуманіст

Першим діячем епохи Відродження вважають італійського поета й вченого **Франческо Петрарку** (1304—1374) (рис. 3). У своїх творах Петрарка звертався до здобутків античної цивілізації, прославляв твори великих римлян. Любов до давнини спонукала великого італійця розшукувати давні рукописи. Він створив найбільшу в Європі бібліотеку. Перший гуманіст у своїй творчості часто звертав увагу на почуття звичайної людини. Світове визнання отримала його збірка «Книга пісень», присвячена трагічному коханню Петрарки до прекрасної Лаури.

◆ Рис. 3. Франческо Петрарка.

Із часів Петрарки ідеї Відродження завоювали прихильників серед представників усіх верств населення Італії, у тому числі серед феодалів та служителів церкви. Навіть римські папи почали підтримувати поетів, письменників, художників та скульпторів. Найбільшого розквіту Ренесанс набув в Італії наприкінці XV — на початку XVI ст., у часи **Високого Відродження**. Саме в цей період були створені найбільш відомі шедеври італійських митців, а культура Відродження почала поширюватися в інших європейських країнах.

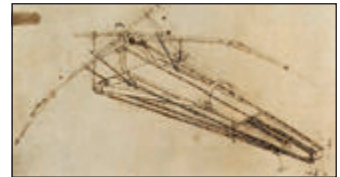
2 Великі італійці.

В епоху Високого Відродження досягла свого найвищого розвитку італійська архітектура. Видатний архітектор **Донат Браманте** (1444—1514) створив багато будівель, що вважаються вершиною архітектури Відродження в Італії. Браманте почав працювати в *Мілані*, але згодом переїхав до *Рима*. Використавши досягнення митців Античності, архітектор збудував церкву Темп'єтто в Римі, що стала зразком нового стилю (рис. 1). Невелика церква з античною колонадою вражає простотою та довершеністю. Проектував Браманте й величний собор *Святого Петра в Римі*, але у створенні цієї споруди епохи Відродження брали участь інші архітектори (рис. 2).

Найбільш відомим діячем епохи Високого Відродження можна назвати художника, архітектора, письменника та вченого **Леонардо да Вінчі** (1452—1519). Народившись у місті Флоренція, Леонардо був змушений працювати в багатьох містах Італії. Великий майстер намагався об'єднати науку та мистецтво, він розробив вчення про перспективу та будову людського тіла, яке використовував у своїх картинах. Пензлю майстра належить найбільш відомий художній витвір епохи Відродження — славетна «*Мона Ліза*» («*Джоконда*») (рис. 4). Леонардо да Вінчі

◆ Рис. 4. Мона Ліза. Художник Леонардо да Вінчі.

◆ Рис. 5. Креслення Леонардо да Вінчі.

? Що, на вашу думку, зобразив Леонардо да Вінчі на малюнку?

◆ Рис. 6. Таємна вечеря. Художник Леонардо да Вінчі.

◆ Рис. 7. Рафаель Санті. Автопортрет.

зобразив на портреті звичайну жінку. Використання м'яких контурів фігури та гри світла й тіні дали можливість художнику створити ефект об'ємного зображення. Спираючись на знання анатомії людини, да Вінчі так майстерно намалював обличчя жінки, що глядачеві здається, ніби Мона Ліза слідкує поглядом за тими, хто на неї дивиться, та усміхається. Можливо, тому зображення молодої жінки справляє на людей більше враження, ніж образи Мадонни чи християнських святих.

Не менш відома фреска Леонардо «Тамна вечір». За допомогою зображення руху персонажів майстер зміг передати напружену атмосферу, яка виникла під час останньої вечері Ісуса Христа з апостолами (рис. 6).

Геніальна непослідовність

Леонардо да Вінчі був невтомним винахідником та розробив багато проєктів різноманітних механізмів, які можна знайти на кресленнях та в записах великого італійця. Саме Леонардо вважають винахідником вертольота, парашута та багатьох інших приладів — творчий спадок вченого перевищує сім тисяч аркушів. Проте як дійсно творча людина Леонардо постійно намагався покращити свої творіння, тому багато його робіт залишилися тільки в кресленнях або не були закінчені.

◆ Рис. 8. Сикстинська Мадонна. Художник Рафаель Санті.

Не менш яскравою була творчість флорентійського художника й архітектора **Рафаеля Санті** (1483—1520), який працював у Флоренції та Римі (рис. 7). Світове визнання отримав живопис великого майстра. Картини Рафаеля характеризуються м'якістю, вони немов осяяні сонячним світлом, у них відтворюється атмосфера духовного тепла й чистоти. Саме такими перед глядачем постають численні зображення мадонн, зокрема найбільш відома «Сикстинська мадонна» (рис. 8). Показово, що Рафаель, створюючи образи мадонн, намагався зображувати сучасних йому жінок із людськими почуттями та емоціями. Не менш відомі також портрети сучасників, створені Рафаелем, у яких митець прагнув передати внутрішній світ людини, її духовну красу.

Вражає своєю багатогранністю творчість великого архітектора **Мікеланджело Буонарроті** (1475—1564). Він створив план забудови Капітолійського пагорба в Римі, брав участь у будівництві собору Святого Петра. Саме під його керівництвом була споруджена західна частина собору та величний купол церкви. До шедеврів мистецтва належить його розпис стіни *Сикстинської капели* у Ватикані (рис. 9). Велике визнання отримали скульптурні твори Мікеланджело, серед яких вирізняється скульптура біблійного героя *Давида*. Гігантська постать мармурового героя вражає спокійною, але грізною силою та відвагою (рис. 10). Здається, що Давид холоднокровно чекає початку битви з непереможним велетнем Голіафом. Блискучі знання будови людського тіла допомогли скульптору передати напруженість бійця перед запеклим двобоєм. Сучасники митця вважали, що скульптура символізує боротьбу маленької волелюбної Флоренції із сильними та жорстокими ворогами.

Неперевершеним майстром портретного живопису цього періоду вважається **Тиціан** (1490—1576). У творах художник дивним чином поєднував кольори та найтонші відтінки, намагаючись проникливо передати настрої та характери людей (рис. 11).

Витвори мистецтва часів Високого Відродження відображають перемогу ідей гуманізму в культурі Італії.

3 Гуманізм.

Не менш важливою ознакою епохи Відродження стало поширення в суспільстві нових поглядів на світ, що здобуло назву **гуманізм** (від латин. *humanus* — людський). Гуманісти, якими була більшість відомих митців Відродження, цікавилися перш за все людиною та всім, що її оточувало. В епоху Середньовіччя церква навчала, що головне завдання людини — беззастережне служіння Богу, тому людські бажання не мають значення. Гуманісти, у свою чергу, не відмовлялися від християнства, але вважали, що почуття звичайної людини не менш важливі й кожен має пра-

◆ Рис. 9. Сикстинська капела. Художник Мікеланджело Буонарроті.

i

◆ Рис. 10. Давид. Скульптор Мікеланджело Буонарроті.

◆ Рис. 11. Красуня.
Художник Тиціан.

i

◆ Рис. 12. Нікколо Макіавеллі. Портрет XVI ст.

во на земні радощі. На думку гуманістів, становище людини в суспільстві залежить не від походження, а від її внутрішніх якостей та здобутих знань. Їх обурювало намагання церкви жорстко контролювати розвиток освіти й науки. Тому гуманісти наполягали на поширенні загальної освіти, розвитку національних мов, які розумів простий народ. Набагато важливішим за служіння Богу деякі гуманісти вважали вивчення людини, природи та поширення нових знань.

Ми знаємо, що лідером гуманістичного руху в Європі став виходець із Голландії Еразм Роттердамський — одна з найосвіченіших постатей у Європі цього часу. Е. Роттердамський велику увагу приділяв проблемам виховання та освіти за гуманістичними принципами.

Видатним діячем гуманізму був представник німецького рицарства **Ульріх фон Гуттен** (1488—1523) — прихильник відродження сильної Німецької імперії. Він вважав папський Рим головним противником об'єднання країни.

В епоху Відродження змінилося ставлення людей до держави та державної влади. Послабився вплив церкви на державу, що привело до виникнення нових політичних теорій. Набули поширення ідеї італійського політика та вченого **Нікколо Макіавеллі** (1469—1527) (рис. 12). Хоча Макіавеллі був прихильником республіки, багато уваги він приділяв саме монархії, яку вважав необхідною для Італії того часу. У творі «Государ» Макіавеллі створив образ ідеального правителя, який керує за допомогою знань та здібностей. Вчений припускав, що задля досягнення та утримання влади монарх може порушувати моральні норми, брехати та зраджувати. Сам Макіавеллі не схвалював такої поведінки, але правдиво зображував сутність монархічної влади. Незважаючи на критику церкви, ідеї Макіавеллі швидко поширилися в європейських країнах.

◆ 4 Художня література.

Найбільш повно ідеї гуманістів були відтворені в художній літературі часів Ренесансу. Широкої по-

пулярності набув роман французького письменника **Франсуа Рабле** (1494—1553) «*Гаргантюа та Пантагрюель*» (рис. 13). Ф. Рабле тривалий час провів у монастирі, вивчаючи медицину та давні мови. Із часом він почав працювати в лікарні та став відомим у Франції лікарем. Проте незгода з існуючими в суспільстві порядками примусила його почати роботу над романом, який автор вважав «ліками від усіх хвороб». За допомогою гострої сатири Рабле критикував суспільні вади: жадібність, марновірство, неосвіченість. Найбільше висміював письменник християнську церкву, як католицьку, так і новонароджену протестантську. На думку Рабле, релігійний фанатизм, із яким католики та протестанти боролися один проти одного, не може бути виправданим. Однак окрім безжальної критики існуючого стану речей великий письменник пропонував засоби покращення життя людей. Він вірив у безмежні можливості людського розуму, наголошував на важливості освіти та необхідності розвитку наук.

◆ Рис. 13. Франсуа Рабле.
Сучасний рисунок.

Інша Утопія

Саме Рабле вигадав ідеальне суспільство вільних людей — Телемську обитель, у якій кожен мав рівні права з іншими і міг вільно займатися науками. Книга Рабле викликала хвилю обурення у Франції, проти неї виступали і католики, і протестанти. Письменника намагалися заарештувати, а його книжки спалити. Однак незважаючи ні на що, саме твір «Гаргантюа та Пантагрюель» став одним із найбільш популярних романів Нового часу.

Зовсім інше враження справляє творчість великого іспанського письменника **Мігеля Сервантеса** (1547—1616) (рис. 14). Збіднілий дворянин Сервантес здобув добру університетську освіту, але був змушений розпочати службу в армії. Він взяв участь у славетній битві з турками під Лепанто, був тяжко поранений. П'ять років провів Сервантес у полоні в алжирських піратів. Після повернення на батьківщину брав участь у підготовці виступу «Непереможної армади». Бурхливе та важке життя Сервантеса вплинуло на настрій його відомого роману «*Дон Кіхот*», який був задуманий як пародія на рицарські романи.

Головний герой книги — літній збіднілий дворянин Дон Кіхот, який під впливом рицарських романів втратив розум і разом із вірним слугою Санчо Пансою рушив у рицарський похід, щоб захищати добро та перемагати зло. Під час подорожі з рицарем траплялися незвич-

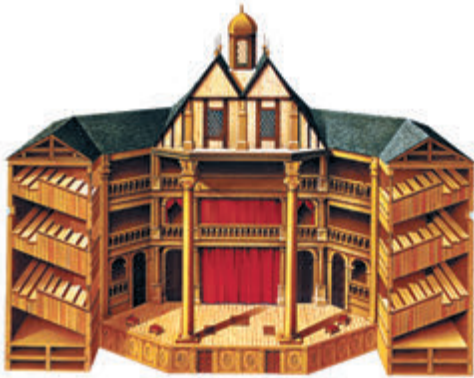
◆ Рис. 14. Мігель Сервантес. Сучасний рисунок.

ні пригоди, причиною яких був сам Дон Кіхот. Вітряки йому здалися злісними велетнями, і рицар почав із ними воювати. Іншого разу він звільнив із-під варти розбійників, які відразу пограбували самого Дон Кіхота. Намагаючись творити добро, славетний рицар постійно потрапляє в кумедні ситуації. Проте твір Сервантеса — не просто комедія. Незважаючи на свою непристосованість до життя, саме Дон Кіхот викликає в читача співчуття й повагу. Автор намагався показати, що в більшості людей не тільки сам Дон Кіхот, але й добро, чесність та шляхетство теж сприймаються з усмішкою. На відміну від більшості гуманістів, Сервантес бачив у новому світі не тільки позитивні риси, але і децю негативний відтінок.

Народження європейського театру

Одним із проявів культури Відродження стало зростання інтересу людей до театру. Церква з підозрою ставилася до театрального мистецтва, але театри почали виникати в усіх містах Італії, а під впливом італійців і в інших країнах Європи. Із часом з'явилися місцеві драматурги, які створювали п'єси для театральних постановок.

У другій половині XVI ст. почався небачений розквіт театрального мистецтва в Англії. У часи королеви Єлизавети I поблизу Лондона були збудовані спеціальні будинки для театральних вистав: «Театр», «Троянда», «Глобус» (рис. 15). На початку XVII ст. таких театрів у столиці Англії було близько 20. У театрі «Глобус» виступав як актор **Вільям Шекспір** (1564—1616), який заради сцени залишив рідний дім у місті Стретфорд-на-Ейвоні (рис. 16). Із часом Шекспір почав переробляти для вистав старі п'єси, а потім уже писав власні твори. Хоча в Англії вважалося, що актор не може бути драматургом, п'єси Шекспіра швидко здобули визнання. На першому етапі своєї творчості великий драматург написав декілька комедій, багато історичних п'єс, таких як «Річард III» та «Генріх IV», славетну трагедію «Ромео і Джульєтта». У своїх творах Шекспір підкреслював важливість людських почуттів, за які можна було навіть віддати своє життя. Він виступав проти жорстокої та необмеженої королівської влади, але підтримував справедливую монархію. На другому етапі творчості Шекспір створив відомі трагедії — «Гамлет», «Отелло»,

◆ Рис. 15. Театр «Глобус». Реконструкція.

◆ Рис. 16. Вільям Шекспір.

«Король Лір». У цих творах великий драматург приділив увагу долі людини, боротьбі людей за власне щастя.

П'єси В. Шекспіра стали перлиною європейської культури. Вони дали поштовх до подальшого розвитку театрального мистецтва в Європі.

Запитання й завдання

1. Назвіть причини виникнення культури Відродження в Італії.
2. Що нового було в поглядах гуманістів?
3. Чим, на вашу думку, відрізнялася культура Відродження від середньовічної культури?
4. Розкажіть про одного з видатних діячів італійського Високого Відродження.
5. Опишіть один із мистецьких шедеврів епохи Відродження.
6. Чи згодні ви з обвинуваченням Н. Макіавеллі в порушенні норм моралі?
- 7*. Чи згодні ви з твердженням, що роман М. Сервантеса «Дон Кіхот» — це більше, ніж просто комедія? Свою відповідь аргументуйте.
8. Із чим був пов'язаний розвиток театрального мистецтва в епоху Відродження?

Із твору Поджо Браччоліні

Хто має блиск чеснот, у тому можна віднайти вроджену й істинну шляхетність, що приходить не зовні, а народжується вдома, здобута за рахунок власних заслуг, а не чужих благодіянь, придбана власними зусиллями і працею, а не подвигами предків. Той, хто хвалиться своїм родом, чуже хвалить, а наскільки краще нести світло іншим, аніж сяяти чужим блиском, настільки краще самому народжувати собі шляхетність, аніж отримувати її завдяки заслугам іншого.

- ? Чи можна вважати, що цей твір був написаний представником гуманізму? Обґрунтуйте свою думку.

§ 11. Північне Відродження.

Виникнення нової європейської науки

- ✓ Культура Відродження, яка виникла в сонячних італійських долинах, значно змінилася в суворих умовах Північної Європи. Північноєвропейські майстри створили оригінальні твори мистецтва, деякі з них були зовсім несхожі на витвори італійців. Поширення ідей гуманізму поступово дозволяло науковцям долати вузькі межі середньовічних забобонів.

Варто пригадати! 1. Де могла здобути освіту людина в часи Середньовіччя? 2. Як католицька церква впливала на розвиток науки? 3. Чому були присвячені літературні твори епохи Середньовіччя?

1 Північне Відродження.

Започатковане в Італії Відродження поступово охопило більшість країн Західної Європи. У XV ст. у Франції, Німеччині, Нідерландах, Англії з'являлися витвори мистецтва в дусі ідей Ренесансу — це й було початком Північного Відродження. Великий вплив на нього мала Реформація, а пізніше й Контрреформація. У великих Нідерландах зростання багатства міського населення привело до збільшення попиту на витвори мистецтва.

Розвиток живопису в Нідерландах починається із творчості великого майстра **Яна ван Ейка** (1390—1441), який дещо випередив ідеї італійського Відродження. У його карти-

- ◆ **Рис. 1.** Родина Арнольфіні. Художник Ян ван Ейк.

- ◆ **Рис. 2.** Сліпі. Художник Пітер Брейгель.

нах набув розвитку реалізм, хоча були присутні й середньовічні готичні мотиви (рис. 1).

Небагато віри у світле майбутнє і в картинах **Пітера Брейгеля** (близько 1525—1569). У всесвітньовідомому творі «Сліпі» він зміг передати слабкість людини, нездійсненність її мрій та сподівань (рис. 2). Брейгель одним із перших у Європі у своїх творах почав зображувати звичайних селян.

Серед митців епохи Відродження в Німеччині виокремлюється постать **Альбрехта Дюрера** (1471—1528), якого вважають найвидатнішим майстром гравюри. Хоча Дюрер працював і в інших напрямках живопису, саме його гравюри вважають шедеврами німецького Ренесансу. Символом боротьби людини зі злом стала картина «*Рицар, смерть та диявол*» (рис. 3). Використовуючи тільки чорний колір, Дюрер міг показати стрімкий рух, передати об'єм, донести до глядача емоційну атмосферу зображеного, підтвердженням чого є гравюра «*Чотири вершники*» (рис. 4). Деякі свої роботи митець присвятив реальним подіям у німецьких землях, а саме Селянській війні в Німеччині.

Значний вплив на мистецтво Франції періоду Відродження мали італійські майстри, але поступово з'явилися і власні французькі митці. І якщо в Італії замовниками творів мистецтва найчастіше були церква та міська верхівка, то у Франції більшість робіт створювалася за кошти королівського двору. Символом Ренесансу у Франції стала грандіозна забудова країни за часів короля Франциска I. У цей період були споруджені або перебудовані палаци та замки, найбільш відомими з яких є замки *Шамбор*, *Фонтенбло*, королівський палац *Лувр* у Парижі.

Культура Північного Відродження,
незважаючи на вплив італійської
культури, у кожній країні
розвивалася власним шляхом.

◆ Рис. 3. Рицар, смерть та диявол. Художник Альбрехт Дюрер.

◆ Рис. 4. Чотири вершники. Художник Альбрехт Дюрер.

◆ Рис. 5. Сад земних насолод. Художник Ієронім Босх.

Жахи Ієроніма Босха

Найбільш оригінальним митцем Північного Відродження є **Ієронім Босх** (близько 1460—1516), живопис якого не можна ні переплутати, ні забути. На відміну від більшості гуманістів, Босх не намагався створити оптимістичні райдужні образи. На його полотнах зображені переважно фантастичні постаті як покарання за людські гріхи. Найяскравішим за художньою образністю є триптих (картина із трьох частин) Босха «Сад земних насолод» (рис. 5).

2 Зародження культури бароко.

Перемога Контрреформації у Франції, Австрії сприяла подальшому розвитку нового стилю в мистецтві — **бароко** (від італ. *barocco* — дивний, вигадливий). Протестантський погляд на життя вимагав простоти й раціональності від усього, у тому числі й від творів мистецтва. Тому протестантські церкви були невеликими, зі скромним оздобленням. Купці й власники мануфактур замовляли художникам неяскраві пейзажі й натюрморти. Протестантське мис-

◆ Рис. 6. Вівтар Святої Терези в церкві Санта-Марія-делла-Вітторія в Римі (стиль бароко).

◆ Рис. 7. Палацово-парковий комплекс Цвінгер у Дрездені (Німеччина). Сучасний вигляд.

◆ Рис. 8. Суд Паріса. Художник Пітер Рубенс.

тецтво не повинно було відволікати від головного призначення людини — праці. Проте потяг людей до прекрасного потребував більшого, аніж могли запропонувати протестантські архітектори й художники. Цим і скористалися католицькі правителі, які підтримували стиль бароко. Новий стиль, який виник в Італії, швидко поширився в католицьких країнах, згодом з'явився в багатьох протестантських державах і православної Росії. Для стилю бароко в архітектурі характерні урочистість і розкіш, безліч дрібних деталей, які підкреслюють пишність будинку. Зразком архітектури бароко вважають собор Святого Петра в Римі, Зимовий палац у Санкт-Петербурзі, палац Цвінгер у Дрездені (рис. 7) тощо.

У живописі, як і в архітектурі, розвивалися стиль бароко й класицизм. Для бароко в живописі були характерні емоційне зображення персонажів, пишні інтер'єри, що підкреслюють урочистість обстановки. Зразком живопису бароко можна вважати твори великого фламандського живописця **Пітера Пауля Рубенса** (1577—1640). У майстерні Рубенса були створені такі відомі полотна, як «Зняття із хреста», «Персей і Андромеда», «Камеристка», «Суд Паріса» та інші (рис. 8, 9). Картини вражають

◆ Рис. 9. Автопортрет з Ізабеллою Брант. Художник Пітер Рубенс.

◆ **Рис. 10.** Дама з віялом.
Художник Рембрандт ван Рейн.

◆ **Рис. 11.** Автопортрет. Художник Рембрандт ван Рейн.

глядача урочистістю атмосфери, різноманіттям кольорів, невичерпною фантазією живописця. Більшість європейських монархів вважала за необхідність мати у своєму палаці полотна Рубенса та його учнів. Проте великий майстер не міг обмежитися вимогами офіційного парадного живопису, на багатьох його картинах із великою майстерністю зображені реальні сцени життя простих людей.

Знаменитими є парадні портрети **Антоніса ван Дейка** (1599—1641), який тринадцять років жив при англійському дворі. У своїх творах майстру вдалося не тільки домогтися життєвості зображення, але й показати внутрішній світ героїв. Однак офіційний характер багатьох портретів змушував художника надавати своїм полотнам урочистого й парадного вигляду.

Значно менше урочистості й пишності в полотнах великого голландського художника **Рембрандта ван Рейна** (1606—1669). Живописця цікавила в першу чергу сутність людини, її емоції й думки. Навіть використовуючи біблійні сюжети, Рембрандт зображував живих людей, а не міфічних богів і героїв (рис. 10, 11). Майстер відмовився від статичного зображення персонажів, намагався надати їм руху.

3 Розвиток освіти.

Незважаючи на спротив церкви, у Європі поступово поширювалися ідеї гуманістів про покращення освіти. На їхню думку, школа повинна давати учням різноманітні знання, виховувати вільну особистість. До вже звичних наук пропонувалося додати вивчення історії, міфології та грецької мови. Під впливом поглядів гуманістів в Італії, а потім і в інших країнах

Європи в школах почали запроваджувати викладання нових предметів. Значно зросла кількість шкіл, у яких мали змогу навчатися діти з бідних родин. Послабився вплив церкви на шкільну освіту.

Реформування університетської освіти відбувалося повільніше, оскільки професура за допомогою церкви опиралася новим ідеям. Проте із часом гуманістів почали запрошувати читати лекції в університетах, значно більше уваги приділяли вивченню давніх мов та історії. Першими стали звертатися до ідей гуманістів італійські університети — *Флорентійський, Міланський, Болонський*. Під впливом заможних городян в університетах відкривали нові кафедри, залучали до співпраці відомих гуманістів. Значно зросла кількість предметів у відомих англійських університетах *Оксфорд* та *Кембриджі*. Навіть у консервативній паризькій *Сорбонні* читав лекції відомий гуманіст Еразм Роттердамський. Змінився і склад студентів, до навчання подалися вихідці з дворянських родів, діти купців та заможних ремісників.

Із початком Реформації почали створюватися протестантські навчальні заклади, у яких навчалися діти різних станів, а в католицьких країнах — *єзуїтські колегії* із досить високим рівнем освіти. Єзуїти намагалися використовувати деякі ідеї гуманістів для покращення викладання предметів у цих школах.

В епоху Відродження починається швидкий розвиток освіти в Європі.

4

Наукові знання.

Інтерес діячів Відродження до людини та природи сприяв розвитку наукових знань. Церковне пояснення будови світу вже не могло задовольнити гуманістів. Стрімко розвивалися медицина, математика, поширювалося вивчення історії та давніх мов.

Справжній переворот відбувся в астрономії. У часи Середньовіччя панівною була теорія грецького вченого Птолемея, який стверджував, що планети та Сонце обертаються навколо нерухомої Землі. Церква захищала цю теорію, тому що вона відповідала тексту Біблії. Навіть видатні вчені не виступали проти системи Птолемея, оскільки для звичайного спостерігача Земля дійсно стоїть на місці, а Сонце та планети рухаються по небу. Однак польський вчений **Миколай Коперник** (1473—1543) (рис. 12) звернув увагу на те, що за теорією Птолемея неможливо точно визна-

◆ Рис. 12. Миколай Коперник.

чити рух планет (рис. 13). Згодом він довів, що саме Земля, як й інші планети, обертається навколо Сонця (рис. 14). Вчений тривалий час не наважувався оприлюднити своє відкриття, і його книга «Про обертання небесних сфер» вийшла лише в 1543 р. На жаль, великий вчений помер незадовго до того, як було надруковано перші примірники його книги.

Однак відкриття Коперника, яке докорінно змінювало уявлення людей про Всесвіт, ще дуже довго не могли визнати в Європі. Тільки з часом італійські вчені Джордано Бруно (1548—1600) та Галілео Галілей (1564—1642) (рис. 15) переконали європейців у правдивості тверджень Коперника. Католицька церква намагалася зупинити поширення нових знань. Бруно було спалено на вогнищі, Галілея інквізиція примусила відмовитися від своїх поглядів, а книга Коперника була заборонена. Проте незважаючи на спротив церкви, вчення про обертання Землі навколо Сонця поступово набуло світового визнання.

i

◆ Рис. 13. Модель Сонячної системи за Птолемеєм.

◆ Рис. 14. Модель Сонячної системи за М. Коперником.

У 1609 р. Галілео Галілей сконструював перший *телескоп* і зміг побачити гори на Місяці й супутники Юпітера. Спостереження Галілея повністю спростовували вчення церкви про обертання всіх небесних тіл навколо Землі й остаточно підтвердили правильність теорії Коперника про обертання нашої планети навколо Сонця.

Німецький астроном **Йоганн Кеплер** (1571—1630) відкрив закони руху планет навколо Сонця (рис. 16). Дослідження Кеплера дали змогу з погляду точної науки пояснити рух планет і, отже, відмовитися від думки про участь у цьому процесі надприродних сил.

Поступово відбувся справжній переворот у розвитку фізики й математики. Поштовхом до змін стали досліді Галілея з вивчення швидкості тіл при падінні. Ідеї Галілея розвинув французький вчений **Рене Декарт** (1596—1650), який сформулював закон інерції.

У XVI ст. в Італії набули поширення ідеї *натурфілософії* («філософії природи»), які згодом знайшли прихильників у багатьох країнах Європи. Натурфілософи вважали, що природа є тим самим, що й Бог. Об'єднуючи природу з Богом, вони відмовлялися визнавати християнські уявлення про Бога і вимагали більш ретельного вивчення законів природи.

Важливі відкриття були здійснені й в інших галузях знань — хімії, медицині, біології. В очах багатьох людей світ змінився, він став зрозумілим і досліджуваним; церковна пропаганда, розрахована на малоосвічених людей, уже не знаходила підтримки.

Поширення наукових знань в епоху Відродження послабило вплив церкви. У XVII ст. наука змогла здолати вузькі межі релігії.

◆ Рис. 15. Галілео Галілей. Інквізиція примусила Галілея відмовитися від підтримки поглядів Коперника. Однак стверджують, що після зречення Галілей промовив: «Все ж таки вона обертається».

◆ Рис. 16. Йоганн Кеплер.

Запитання й завдання

1. Назвіть особливості Північного Відродження. **2.** Складіть повідомлення про творчість одного з великих живописців XVII ст. **3.** Які зміни відбувалися в освіті в епоху Відродження? **4*.** Доведіть, що в часи Відродження відбувався стрімкий розвиток науки. **5.** Чому відкриття Коперника привело до значних змін у наукових знаннях? **6.** Зробіть висновок до пункту 2 параграфа «Зародження культури бароко». **7*.** Укажіть спільні риси в долі європейських астрономів XVI—XVII ст. Користуючись додатковою літературою та ресурсами Інтернету, підготуйте реферат про одного з них (на вибір).

Із рішення католицької церкви про заборону книги М. Коперника

До відома конгрегації дійшло, що неправдива, суперечна божественному писанню... доктрина про рух Землі й нерухомість Сонця, яку викладав Миколай Коперник у своїй книзі... починає поширюватися й сприйматися багатьма... Тому... конгрегація вирішила, що вказані [твори] Миколая Коперника... повинні бути вилучені з обігу, доки не будуть виправлені...

? Чому церква намагалася перешкодити поширенню відкриття Коперника?

ПІДБИВАЄМО ПІДСУМКИ. Долаючи середньовічні традиції, європейська цивілізація пройшла складний, суперечливий і кровопролитний шлях Реформації. Католицька церква втратила монополію на ідеологічний вплив у суспільстві, відбувся новий розкол у християнстві.

Реформаційний рух привів до рішучих політичних потрясінь у житті Європи, докорінно змінив повсякденне й духовне життя значної частини населення континенту.

У XVI ст. в Європі почала поширюватися культура Відродження, яка охопила всі напрямки мистецтва. Протягом XVI — першої половини XVII ст. були створені чи не найвідоміші у світі літературні, художні та архітектурні шедеври. Гуманісти, великі митці Ренесансу стверджували, що становище людини в суспільстві залежить не від походження, а від її моральних якостей і здобутих знань. Їх обурювало намагання церкви суворо контролювати розвиток освіти і науки. Набагато важливішим за служіння Богу деякі гуманісти вважали вивчення людини і природи та поширення нових знань.

Значного розвитку досягла європейська наука. Відкриття М. Коперником будови Сонячної системи стало початком справжнього наукового перевороту. Під впливом ідей гуманістів почав змінюватися світогляд людей, зменшувався вплив церкви.

РОЗДІЛ III. ДЕРЖАВИ ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ В XVI—XVII ст.

Період XVI—XVII ст. безповоротно розмежував Середні віки та Новий час. Однак неповторний і самобутній розвиток кожної країни не виключав існування загальних явищ і процесів, що характерні для історичної епохи. Результати реформаційного руху в Європі були різними: від нищівної поразки в католицькій Іспанії до абсолютної перемоги в північних провінціях Нідерландів. Однак скрізь боротьба за нову церкву й віру супроводжувалася громадянськими війнами, терором, стражданнями людей.

Абсолютна королівська влада неабияк зміцніла. Поступово зменшувалася роль станово-представницьких органів влади (парламентів). Монархи, які мали абсолютну владу, створювали розгалужений бюрократичний апарат, регулярну армію та флот. У своїх інтересах вони спиралися на різні стани, класи й групи населення. Найбільш завершеної, класичної форми абсолютна монархія набула у Франції. Звичайно ж, кожна монархія мала свої особливості, які визначалися історичними й державними традиціями країни.

Захід

1534 Проголошення Генріха VIII головою англійської церкви	1562—1598 Релігійні війни у Франції	1571 Битва під Лепанто, розгром турецького флоту	1572 «Варфоломійська ніч»	1579 Утрехтська унія	1588 Розгром «Непереможної армади»
---	---	--	-------------------------------------	--------------------------------	--

Схід

1502 Остаточний розпад Золотої Орди	1526—1530 Бабур-Тигр, падишах Імперії Великих Моголів	1529 Облога турками-османами Відня	1587—1629 Аббас I Мірза, перський шах
---	---	--	---

Україна

1572 Виникнення реєстрового козацтва	1588 Третій Литовський статут	1594—1596 Козацько-селянське повстання під проводом С. Наливайка	1606 Морський похід козаків	1614 Напад козаків на південне узбережжя Чорного моря	1616 Узяття козаками Кафи
--	---	--	---------------------------------------	---	-------------------------------------

§ 12. Франція в XVI — першій половині XVII ст.

✓ Надзвичайно гострі релігійні суперечності, викликані реформою католицької церкви, поставили Францію на межу розпаду на кілька ворогуючих королівств. Чому французам усе ж таки вдалося зберегти єдність країни й укріпити королівську владу?

Варто пригадати! 1. Коли і з якою метою було створено Генеральні штати у Франції? 2. Яке значення для Франції мали результати Столітньої війни?

1 Французьке суспільство на початку Нового часу.

На початку XVI ст. Франція була найбільшою державою Західної Європи з населенням понад 20 млн осіб. Основним заняттям людей залишалося сільське господарство. У цей період селяни в основному вже були особисто вільними. Вони виплачували феодалу *цензиву* — ренту за користування землею, а церкві платили *десятину*. Податки селян державі були дуже високими. Багато господарств не витримували податкового тягара, і селяни поповнювали ряди бурлак, жебраків і батраків (рис. 1).

i

◆ Рис. 1. Жебрак.

Міста славилися своїми ремісничими цехами. З'явилися мануфактури, найбільші з яких обслуговували інтереси королівського двору й скарбниці. Щорічно в країні проводили понад 400 ярмарків. Франція торгувала з усією Європою. Із країни вивозили хліб, полотно, книги, папір, вино, а також предмети розкоші — шовк, парчу, мережива тощо.

У Франції збереглися значні пережитки Середньовіччя. Наприклад, у країні використовували різні міри ваги, об'єму, довжини. Великі феодали й великі міста продовжували карбувати власну монету, що гальмувало розвиток економіки.

Дворянство залишалося панівним класом, але розкололося на групи, інтереси яких не збігалися. Феодална аристократія (герцоги, графи) намагалася не допустити надмірного посилення королівської влади.

Родовите дворянство — «*дворянство шпаги*» — запекло боролось за свої позиції в державі. У зв'язку з «революцією цін» знизилася прибутковість феодальних маєтків, тому частина дрібного й середнього дворянства розорилася. Усі свої надії вони пов'язували з королівською службою в армії, на флоті й при дворі.

Ділові буржуа купували собі дворянські звання, отримували посади в королівській адміністрації, судах, рахункових палатах. Королівських чиновників — вихідців із буржуазії — стали називати «*дворянством мантії*».

Буржуазія, яка щойно зародилася у Франції, зміцнила свої позиції у фінансовій сфері. Банкіри поповнювали своїми кредитами державну скарбницю й отримували необхідну підтримку з боку королівської влади. Іноді буржуа викупували в держави право збору податків із населення. Відкупники виплачували наперед суму податку, але вимагали від народу значно більше, ніж було передбачено, отримуючи при цьому високі відсотки за свою «працю».

Подальший розвиток Франції багато в чому залежав від сильної та стабільної королівської влади.

2 Французький абсолютизм.

Особливо багато для зміцнення влади монарха зробив король **Франциск I** (1515—1547) (рис. 2). «*Така моя воля*» — так тепер починалася більшість королівських указів. Радився монарх тільки зі своїм найближчим оточенням, тобто з людьми, які входили до Королівської ради. Генеральні штати скликали вкрай рідко.

Франциск I відстояв незалежність французької церкви від Рима. По суті, католицька церква у Франції перебувала під контролем короля, і папа римський лише «затверджував» королівські розпорядження й призначення єпископів. При цьому король у своїх поглядах був твердим католиком, переслідував протестантів і брав участь у публічних стратах еретиків. Безуспішні війни послабили Францію, королівська скарбниця спорожніла, а державний борг досяг небачених раніше розмірів.

◆ Рис. 2. Король Франциск I.

◆ Рис. 3. Франція та Іспанія в XVI — першій половині XVII ст.

◆ **Рис. 4.** Вигляд Парижа.
Малюнок на килимі.

◆ **Рис. 5.** Королівський замок Шамбор, споруджений за наказом Франциска I. Сучасний вигляд.

«Загублено все, крім честі»

Франциск I Французький і Карл V Іспанський вели запеклу боротьбу за панування в Європі. Кожен із них мав династичне право посісти трон Священної Римської імперії. Курфюрсти зробили вибір на користь іспанського короля. Тривалий час Франція та Іспанія вели одна з одною спустошливі Італійські війни (1494—1559 рр.). В одному з боїв під Франциском I упав кінь, і король потрапив у полон. «Загублено все, крім честі»,— написав монарх своїй матері. Він дав клятву на Євангелії задовольнити вимоги, висунуті Карлом V, і був відпущений до Парижа. Однак повернувшись на батьківщину, Франциск не виконав жодної зі своїх обіцянок.

3 Реформація у Франції.

Ідеї реформування католицької церкви зародилися в середовищі французьких гуманістів. Серед них яскравою фігурою був **Жак Лефевр д'Етапль** (1450—1536). Він наслідував вчення Лютера, однак у Франції широкої підтримки лютеранство не отримало.

У південних і південно-західних районах країни — Лангедок, Гасконь, Пуату, Наварра — утвердився вплив кальвінізму. Тут ще сподівалися на можливість незалежного розвитку цих районів як самостійних держав. Місцеве дворянство й буржуазія використовували вчення Кальвіна, щоб відстояти свої права й привілеї. Французькі протестанти називали себе *гугенотами* (від швейцарського слова, що означає «товариші по клятві»). Рух гугенотів очолили *Бурбони* — правителі невеликого королівства Наварра (вони зберегли за собою королівський титул після приєднання до Франції).

Північна й центральна частини країни залишалися вірними католицизму. Місцева буржуазія підтримувала центральну владу, оскільки розкол країни, як правило, призводив до значних втрат у комерційній діяльності. Задавлене податками селянство залишилося байдужим до ідей протестантів. Найактивніше на захист святого престолу виступили герцоги *Гізи* з Лотарингії.

У Франції з'явилися два політичні табори, між якими існували ідеологічні розбіжності, але мета була одна — утвердження свого впливу при королівському дворі.

4 Релігійні війни у Франції (1562—1594 рр.).

У березні 1562 р. в містечку *Вассі* почет герцога Гіза наклався на гугенотів під час молитовних співів. У відповідь спалахнуло повстання гугенотів. Протягом нетривалого часу вони взяли під контроль понад 200 міст. Гізам допомагала католицька Іспанія, а гугенотів підтримувала протестантська Англія. Воєнні дії тривали з перемінним успіхом. Війна завдавала численних страждань простому народу. У боях «за віру» загинув цвіт французького дворянства. Королівська влада намагалася знайти компроміс між протидіючими сторонами.

День Святого Варфоломія

Шлюб Генріха II Бурбона із Маргаритою Валуа мав примирити католиків і протестантів. На весілля в Парижі зібралися найвпливовіші гугеноти. Гізи вирішили скористатися нагодою й знищити верхівку гугенотів. Католики крейдою намалювали білі хрести на будинках, у яких розташувалися протестанти. У ніч перед днем Святого Варфоломія 24 серпня 1572 р. під звуки дзвонів католики влаштували різанину гугенотів, безжалісно вбиваючи чоловіків, жінок, дітей (рис. 6). Щоб зберегти своє життя, Генріх Бурбон прийняв католицизм. Побиття гугенотів по всій країні тривало понад два тижні. Загинули десятки тисяч людей. Генріх Бурбон на три роки опинився під домашнім арештом у королівському палаці.

У відповідь гугеноти створили незалежну *Конфедерацію* із дисциплінованою армією. На противагу їй виникла *Католицька ліга*, що прагнула підкорити своєму впливу королівську владу й придушити протестантизм. Спроби короля **Генріха III** (1574—1589) домогтися миру загострили суперечності між монархом і католиками. Париж відмовився підкорятися королю. Тиск Гізів був настільки сильним, що король не міг вільно пересуватися країною й довірив охорону палацу швейцарським найманцям.

◆ **Рис. 6.** «Варфоломійська ніч». Художник Франсуа Дюбуа. XVI ст.

? Яким чином художник передає трагедію та злочинства в Парижі 1572 р.?

У ході релігійних війн протидорччі сторони використовували найбільш підступні методи. У 1588 р. Генріх III запросив герцога Гіза до Лувра для примирення. Тут за наказом короля його було жорстоко вбито, а в 1589 р. домініканський монах-фанатик заколов Генріха III отруєним кинджалом.

Відтепер єдиним законним королем Франції міг бути тільки Генріх Бурбон. Однак парижани не прийняли короля-еретика. Тривала облога Парижа не мала успіху. Зрештою Генріх вирішив знову змінити віру. Так Генріх Бурбон під іменем **Генріха IV** (1589—1610) став першим королем останньої королівської династії в історії Франції (рис. 7). Він примирив виснажену війною країну й провів необхідні реформи з виведення Франції із кризи.

Релігійні війни знищили цвіт французького родового дворянства, що сприяло подальшому посиленню абсолютної королівської влади.

У 1598 р. Генріх IV видав *Нантський едикт*, у якому пішов на серйозні поступки гугенотам, але зберіг контроль над країною в цілому.

5 Кардинал Рішельє і триумф абсолютизму.

Успіхи Франції в першій половині XVII ст. пов'язують з іменем кардинала, герцога й першого міністра королівського двору **Армана Рішельє** (1585—1642) (рис. 9). Внутрішня й зовнішня

◆ Рис. 7. Король Генріх IV.

◆ Рис. 8. Дуель. Сучасний малюнок.

політика Франції з 1624 р. опинилася в руках кардинала, який мав величезний вплив на слабовільного Людовіка XIII (1610—1643).

Рішельє мав гострий розум, непохитну волю й політичне чуття. До своєї мети — зміцнення абсолютної монархії й французького дворянства — він ішов, усуваючи будь-які перешкоди.

◆ Рис. 9. Рішельє.

Шпигуни Рішельє розкрили кілька змов феодальної знаті, спрямованих проти короля. Кардинал без вагань відправив зрадників на шибеницю. У роки його правління Генеральні штати не збиралися. Інтереси короля на місцях представляли *інтенданти* — вихідці з «дворянства мантиї». Державні чиновники стали опорою королівської влади. Сформувався розгалужений бюрократичний апарат — основа французького державного устрою. Зміцнюючи дворянський стан, Рішельє заборонив дуелі, які щороку призводили до смерті сотень дворян (рис. 8).

Після 15-місячної облоги фортеця *Ла-Рошель*, останній оплот гугенотів, впала. Виданий у 1629 р. «Едикт милості» знищив залишки республіки гугенотів на півдні Франції, але зберіг їм свободу віросповідання й право обіймати державні посади.

До простого народу Рішельє ставився як до робочої худоби, що «псується, якщо тривалий час не працює». Вогнем і мечем перший міністр придушив кілька селянських повстань, що спалахнули в країні.

Із «Політичного заповіту» Рішельє

Я обіцяв Вашій Величності використати всю свою майстерність та авторитет, щоб знищити гугенотів, зломити пиху вельмож, примусити всіх підданих виконувати їхні обов'язки і підняти на належну висоту Ваше ім'я в очах іноземних держав.

Зовнішню політику країни Рішельє присвятив боротьбі з Габсбургами. Він легко йшов на союз із протестантами й католиками, якщо це відповідало інтересам Бурбонів.

У середині XVII ст. Франція перетворилася на наймогутнішу державу континентальної Європи.

Запитання й завдання

1. Які явища в житті Франції свідчили про розвиток у країні капіталістичних відносин? **2.** Які зміни відбулися у дворянському стані Франції в першій половині XVII ст.? **3.** Чим відрізнялося «дворянство шпаги» від «дворянства мантиї»? **4.** Які верстви населення Франції були зацікавлені в сильній королівській владі й зміцненні абсолютизму? **5.** Чому протестантизм набув поширення в південних і південно-західних районах Франції? **6.** Чому релігійні війни у Франції іноді називають «війною Генріхів»? **7.** Чи можна стверджувати, що релігійні війни у Франції закінчилися поразкою протестантів? **8.** Дайте визначення термінів і понять: *цензура, відкупники, Королівська рада, гугеноти, інтенданти*. **9*.** Порівняйте уривок із «Політичного заповіту» Рішельє з текстом пункту 5 параграфа. Чи вдалося першому міністру виконати свої обіцянки?

Із Нантського едикту Генріха IV (1598 р.)

...IV. Щоб не давати ніякого приводу до смут і чвар серед наших підданих, ми дозволяли й дозволяємо сповідувати так звану реформовану релігію, проживати й мешкати в усіх містах і місцях нашого королівства... без переслідувань, утисків і примушень...

XVIII. Забороняємо всім нашим підданим відбирати силою й обманом, проти волі їхніх батьків, дітей названої релігії, щоб охрестити їх у католицькій церкві...

XXII. Наказуємо, щоб не було ніякої різниці щодо названої релігії під час прийняття учнів до університетів, у колегії та школи, а хворих та бідних — у госпіталі та притулки.

- ?** **1.** Із якою метою Генріх IV видав закон, відомий під назвою Нантський едикт? **2.** Інтереси яких прошарків населення Франції захищав едикт? **3.** Чи можна стверджувати, що закон обмежував права католиків?

§ 13. Франція за часів Людовіка XIV

Історія Франції другої половини XVII в. являє собою яскраву ілюстрацію того, як свідомо діяльність однієї людини може вплинути на розвиток великої країни. Король Людовік XIV і його перший міністр Ж.-Б. Кольбер представляли інтереси різних верств королівства. Хто з них насправді сприяв зміцненню і розвитку країни?

Варто пригадати! 1. Якими були наслідки релігійних війн у Франції? 2. Чи можна стверджувати, що в XVI ст. у Франції встановилася абсолютна монархія?

1 Франція в середині XVII ст.

Тривала участь Франції у війнах призвела до значного зростання податків. У відповідь на це в країні спалахували селянські повстання та поширювалися протести заможних городян. Після смерті короля Людовіка XIII в 1643 р. влада перейшла до його п'ятирічного сина Людовіка XIV (1643—1715). Ситуація в країні ще більше ускладнилася. Невдоволення зростаючими податками та іншими поборами вилилося в 1648 р. в потужний виступ проти абсолютної влади короля — *Фронду* («праца»). Паризька буржуазія і «дворянство мантиї» вимагали собі прав контролю над податками й призначенням королівських чиновників. Їхні вимоги підтримали прості парижани, і в столиці почали споруджуватися барикади. Фронда охопила деякі провінції Франції. Королівський двір утік із міста, до Парижа підійшли вірні королю війська. Проте в 1649 р. лідери Фронди, налякані розмахом народного руху, уклали угоду з владою, і кількість виступів зменшилася (рис. 1, 2).

«Фронда принців»

Виступом проти королівської влади скористалася феодальна аристократія, практично розгромлена за часів Рішельє. У 1650 р. почалася «Фронда принців» — виступ знаті під керівництвом родичів короля — принців крові. Аристократи також прагнули домогтися обмеження королівської влади, але тільки у власних інтересах. Їх цікавили вигідні посади, збільшення володінь та доходів. Однак королівська влада була достатньо сильною, і згодом «Фронда принців» була повністю придушена.

Чому ж французькому королю вкотре вдалося утримати владу? Річ у тім, що боротьбу з королівською владою не підтримала більшість французьких дворян. Фронда не мала вирішального впли-

◆ Рис. 1. Париж у XVII ст.

? Які деталі гравюри свідчать про те, що місто було багатим і густонаселеним?

◆ Рис. 2. Протистояння лідерів Фронди в Парижі.

ву в країні. У Франції не було і потужного протестантського руху. Тому влада короля витримала випробування Фрондою.

Поразка Фронди у Франції продемонструвала силу абсолютної монархії.

2 Абсолютна монархія Людовіка XIV.

У 1661 р. король Людовік XIV оголосив, що управлятиме державою самостійно (рис. 3). За часів його правління абсолютна монархія у Франції досягла найвищого розквіту. Король відверто заявляв: «Держава — це я». Владі короля підкорялося все населення країни: від селянина до герцога.

Людовік XIV управляв країною за допомогою великої кількості чиновників і сильної армії, що придушувала будь-які заколоти. Проте основою влади короля залишалося дворянство, чий інтерес Людовік XIV дбайливо оберігав і створював умови для його збагачення. Французькі дворяни майже не турбувалися про покращення господарства, і їхні доходи від землі постійно знижувалися. Тому провінційні дворяни йшли на службу в армію — часті війни давали їм великі прибутки. Часто король влаштовував дворян на різні посади при дворі. Більшість цих посад не мали жодного значення, але з їхньою допомогою Людовік XIV забезпечував дохід багатьом дворянам. Посади були найнеймовірнішими: одні придворні будили короля, інші одягали його, треті супроводжували на

◆ Рис. 3. Король Франції Людовік XIV.

◆ Рис. 4. Комплекс Версаля у Франції. Сучасний вигляд.

сніданок. Придворні, очікуючи на дорогі подарунки, улесливо називали Людовіка XIV «*королем-сонцем*», світло якого затьмарювало все навколо. Людовік XIV заохочував марнотратство своїх придворних — королівський двір блищав від розкішного вбрання і коштовностей та вважався найбагатшим у Європі.

Версаль

Символом могутності королівської влади у Франції став новий палац Людовіка XIV — Версаль (рис. 4). Гігантський палацовий комплекс був побудований за 18 км від Парижа — король хотів забезпечити себе від частих проявів невдоволення жителів столиці. Будувався палац майже 50 років, і його вартість була більшою, ніж річний дохід невеликої європейської держави. На будівництві працювали десятки тисяч робітників і солдатів. Сучасників захоплювало розкішне оздоблення кімнат. Проте найбільше враження справляли парк і 1400 версальських фонтанів, що являли собою єдиний комплекс.

Отримуючи дохід від королівської служби, французьке дворянство опинилося в повній залежності від абсолютної монархії.

У Франції в XVII ст. зароджується новий стиль — *класицизм*, заснований на наслідуванні зразків античної культури. В архітектурі класицизм характеризувався чіткістю й суворою витонченістю форм, логічністю планування будинків, невеликою кількістю дрібних деталей. Будинки класичного стилю мали демонструвати велич і могутність влади, непорушність існуючого порядку. Прикладом архітектури

класицизму є палацовий комплекс Версаля у Франції, палац Сан-Сусі в Потсдамі (Німеччина) тощо.

3 Реформи Кольбера.

У 1665—1683 рр. внутрішньою політикою держави керував генеральний *контролер фінансів* королівства **Жан-Батист Кольбер** (1619—1683) (рис. 5). Чесний і талановитий чиновник, Кольбер піклувався про розвиток країни, запроваджував реформи, які мали покращити становище Франції. Податки, які сплачував третій стан — городяни і селяни, — були чітко визначені й навіть зменшені. Держава підтримувала розвиток мануфактурного виробництва, допомагала буржуазії створювати нові підприємства. За Кольбера зросла кількість нових великих мануфактур: сукняних, килимових, скляних. Для захисту французької буржуазії проводилася політика *протекціонізму* — ввезення іноземних товарів у Францію обкладалося великим митом, а вивезення французьких товарів заохочувалося. Така політика захищала французькі мануфактури від конкуренції і збільшувала доходи держави.

Генеральний контролер фінансів сприяв розвитку торгівлі в країні: скасував численні внутрішні митниці, за його наказом були побудовані нові зручні дороги. Кольбер опікувався справами й зовнішньої торгівлі, підтримував французькі торговельні компанії: Ост-Індську, Вест-Індську, Левантійську.

Флот і культура

Кольбер поставив собі за мету зробити Францію морською державою. До середини XVII ст. у французьких королів майже не було воєнного флоту, а в 1667 р. під французькими прапорами ходили понад 330 вітрильників і галер, які захищали інтереси країни на заморських територіях.

Дбаючи про процвітання країни, Кольбер заснував французьку академію словесності, академію наук, академію архітектури, обсерваторію. Він запрошував на роботу у Франції найкращих митців. Франція впевнено утримувала першість серед найбільш культурно розвинених країн Європи.

Ефективні реформи Кольбера сприяли подальшому розвитку країни, але не були завершені. Витрати короля й королівського двору, які весь час зростали, спустошували скарбницю.

◆ Рис. 5. Жан-Батист Кольбер. Із картини Клода Лефевра. XVII ст.

◆ Рис. 6. Карикатура, яка зображує примусове навернення гугенотів до католицизму.

◆ Рис. 7. Французькі солдати.
? Яку зброю мали воїни XVII ст.?

4 Внутрішня політика Людовіка XIV.

Після смерті генерального контролера фінансів Людовік XIV почав втручатися у внутрішню політику, і ситуація у Франції погіршилася. Король самостійно запроваджував нові податки й інші побори. Для підтримки королівської влади у Франції була створена постійна *поліція*, яка уважно стежила за проявами невдоволення в суспільстві. Будь-які спроби висловити обурення жорстоко придушувалися. Особливо активно влада переслідувала гугенотів, які виступали проти будь-якої абсолютної влади. У **1685 р.** Людовік XIV скасував Нантський едикт і почав відкрито наvertати гугенотів до католицизму (рис. 6). Десятки тисяч протестантів опинилися у в'язницях, ще більше їх втекло з країни. Дії французького монарха обурили навіть Папу Римського, але «король-сонце» не зважав на це.

За блиск Версаля й величезну армію розплачувався третій стан. Особливо тяжким було життя селян, які крім феодальних повинностей мали сплачувати до скарбниці податки, що постійно зростали. Для збору податків іноді доводилося використовувати регулярну армію. Будь-які селянські виступи жорстоко придушувалися.

Становище городян, особливо буржуазії, було трохи кращим. Проте постійна нестача коштів змушувала короля збільшувати побори і з буржуазії, що стримувало економічний розвиток країни. Багато власників мануфактур і простих ремісників розорялися, розвиток промисловості у Франції сповільнився.

Внутрішня політика Людовіка XIV загальмувала розвиток країни.

5 Зовнішня політика.

Абсолютний монарх Людовік XIV мріяв про те, щоб стати абсолютним правителем усієї Європи. Більшу частину правління «король-сонця» Франція провела у кровопролитних війнах. До цього короля підштовхувало численне дворянство, яке збагачувалося за рахунок військової здобичі і грабежів. Основу французького війська становила постійна (регулярна) армія, набрана із селян і озброєна найсучаснішою технікою (рис. 7).

У перші десятиліття правління Людовіка XIV Франція досягла значних успіхів у війнах з Іспанією та Голландією. Територія Французької держави була збільшена за рахунок земель на півночі країни. Перемоги Франції пояснювалися тим, що французька армія була значно сильнішою, ніж армія противників. Крім того, у конфліктах не брала участі інша сильна держава — Англія. У цей період збільшилися заморські володіння Франції. Були загарбані землі в Африці, Індії. Французькою колонією була оголошена *Канада*, а в **1682 р.** величезні території по обидва береги річки Міссісіпі перетворилися на французьку колонію *Луїзіана*.

Королівський хабар

Людовік XIV знайшов цікавий спосіб домогтися дружньої політики Англії. У цей час в Англії правив король Карл II Стюарт, який мав велику потребу в грошах. Людовік XIV просто підкупив англійського короля, надавши Карлу II фінансову допомогу. Проте після «Славної революції» в Англії ставлення до Франції різко змінилося.

Французький король зміцнював свої позиції в Європі, намагаючись послабити австрійських Габсбургів. Для цього католицька Франція активно підтримувала просування мусульманської Туреччини в Європу. Самопевненість у своїх силах підштовхнула Людовіка XIV до нової війни в 1688 р. Однак воювати французам довелося з провідними країнами Європи, у тому числі й з Англією. Війна закінчилася в 1697 р., і Людовік XIV уперше не зміг збільшити свої володіння.

Тривалі війни виснажували країну. Довелося знову збільшити податки. Однак «король-сонце» не звертав уваги на труднощі своїх підданих. На початку XVIII ст. розпочалася виснажлива

◆ Рис. 8. Король Людовік XIV та його радники.

i

!

Війна за іспанську спадщину (1701—1714 рр.). Знову Франція воювала з більшістю країн Європи, і знову дії французів не мали успіху. Франція втратила частину Канади, яку захопили англійці. Спроба Людовіка XIV встановити панування в Європі закінчилася невдачею.

Багаторічні війни за часів Людовіка XIV виснажили Францію, і вона вже не могла боротися за панування в Європі.

Таким чином, у XVII ст. абсолютна монархія у Франції створила умови для успішного розвитку країни. Королі та їхні міністри остаточно зламали опір великих феодалів та завершили об'єднання країни. Влада намагалася покращити торгівлю в державі та за її межами, налагодити промислове виробництво товарів.

Проте вже на початку XVIII ст. абсолютна монархія почала стримувати розвиток Франції. Залежність внутрішньої та зовнішньої політики від волі та примх однієї людини негативно впливала на долю країни, гальмувала розширення промисловості та торгівлі.

Запитання й завдання

1. Чи можна вважати Фронду народним повстанням проти королівської влади?
2. Яке значення для королівської влади мала поразка Фронди?
3. Що, на ваш погляд, було основою абсолютної влади Людовіка XIV?
4. Охарактеризуйте політику Ж.-Б. Кольбера.
- 5*. Укажіть спільні та відмінні риси у політиці Рішельє і Кольбера.
6. Знайдіть у тексті параграфа й выпишіть до зошита визначення термінів і понять: «Фронда принців», «король-сонце», Версаль, генеральний контролер фінансів, протекціонізм, Луїзіана.
7. Установіть місце та роль третього стану у Франції в період правління Людовіка XIV.
8. Охарактеризуйте основні напрямки зовнішньої політики Людовіка XIV. Чи можна назвати цю політику вдалою?
- 9*. Чи можна вважати епоху «короля-сонця» часом процвітання Франції?

Із листа Ф. Фенелона, який був вихователем онука «короля-сонця», до Людовіка XIV

...Ваш народ, який ви мали б любити, як дітей своїх, і який дотепер був так гаряче відданий вам, вмирає з голоду. Обробіток земель майже припинено; міста й села порожніють; ремесла ледь животіють і не годують більше робітників. Уся торгівля знищена. У такий спосіб ви зруйнували половину здорових сил усередині вашої держави, щоб здійснити й утримати за собою марні перемоги за її межами...

- ?** Чи згодні ви з обвинуваченнями, висунутими автором листа? Обґрунтуйте свою відповідь.

§ 14. Злет і падіння Іспанської держави. Нідерланди: народження республіки

Волею історії величезна абсолютистська держава і колоніальна імперія, над володіннями якої ніколи не заходить сонце, вступила в боротьбу з маленькою волелюбною країною, розташованою на північній окраїні Центральної Європи. Хто ж вийшов переможцем у цьому двобої?

Варто пригадати! 1. Що таке республіка? 2. Які республіки епохи Середньовіччя ви знаєте? 3. Із якими подіями пов'язане утворення єдиної Іспанської держави наприкінці XV ст.?

1 «Золотий вік».

«Золотий вік» — саме так іноді називають XVI ст. в історії Іспанії. Для яких же верств населення початок Нового часу став «золотим»?

Насамперед зміцнилася іспанська абсолютна монархія, яку підтримували найбільш впливові сили країни. Аристократичне дворянство — *гранди* — втратило колишню політичну незалежність, але воно було наближене до двору, і багато з них переселилися до столиці.

Головною силою, на яку спиралася іспанська монархія в армії, на флоті та в державному управлінні, стало дрібне й середнє дворянство — *ідальго*. Вони були в перших лавах конкістадорів, обіймали важливі посади в колоніальній адміністрації. Через їхні руки проходили багатства пограбованих колоній.

Із часів Реконквісти в Іспанії утворився міцний союз королівської влади й католицької церкви. Іспанські монархи були ревними захисниками католицизму, а інквізиція не допустила поширення в країні ідей Реформації.

Іспанським королям вдалося створити добре підготовлену армію і військовий флот. На початку XVI ст. іспанські військові кораблі панували в Атлантиці, іспанська піхота вважалася кращою в Європі. Іспанія брала активну участь у всіх європейських війнах того часу.

Економічною основою могутності іспанської корони стало пограбування Нідерландів та інших

◆ **Рис. 1.** Іспанський прапор із гербами королівств та країн, що входили до складу Священної Римської імперії.

європейських володінь, а також золото й срібло американських колоній. У першій половині XVI ст. спостерігалось певне піднесення в сільському господарстві й ремеслі. Однак економіка Іспанії відставала у своєму розвитку від передових країн того часу. Країна більше купувала товарів, аніж продавала їх.

Піднесення економічної і політичної могутності Іспанії виявилось неміцним і короткочасним.

2 «Всесвітня християнська монархія» Карла V.

Як відомо, більшість європейських монархів були між собою родичами. Завдяки родинним стосункам принц Карл, який виріс у Нідерландах, став володарем величезної держави. У 1516 р. після смерті Фердинанда III Арагонського він став королем Іспанії. А в 1519 р. помер ще один його дід, імператор Священної Римської імперії Максиміліан I, і молодий іспанський король був обраний імператором під ім'ям Карла V. До складу його імперії входили Іспанія, Південна Італія, Сардинія і Сицилія, Німеччина, Нідерланди, американські колонії і багато інших земель (рис. 1). У той час справедливо говорили, що в імперії Карла V ніколи не заходить сонце.

Карл V вважав себе «прапороносцем господнім» і мав намір створити «всесвітню християнську монархію». Він розраховував на силу армії і флоту, а також на допомогу католицької церкви і всіх прихильників католицизму. Карл V розглядав Іспанію як невичерпне джерело фінансів і живої сили для ведення війни. У перші роки свого правління молодий король збільшив податки, скасував деякі привілеї грандів, зажадав нових позик від міст. В Іспанії спалахнуло повстання міських комун (*комунерос*), яке було жорстоко придушено (див. карту на с. 94).

Поразка повстання комунерос зміцнила абсолютну монархію, погіршила економічне й політичне становище міст, загальмувала розвиток капіталістичних відносин в Іспанії.

Зовнішня політика Карла V зазнала повного провалу. Йому не вдалося остаточно перемогти свого головного супротивника — Франциска I. Протестантські князі в Німеччині зі зброєю в руках відстояли свою незалежність. Державний борг Іспанії досяг 7 млн золотих дукатів.

У 1556 р. розчарований результатами свого правління Карл V передав престоли короля й імператора своїм синам, а сам пішов у монастир, де незабаром помер.

3 Філіпп II (1556—1598).

Неподалік Мадрида був зведений чудовий замок-фортеця *Ескоріал*, що став резиденцією Філіппа II, який прийняв корону з рук свого батька Карла V. Він намагався особисто управляти величезною державою і при цьому всіляко використовував доноси (рис. 2).

Затвірник Ескоріала

На відміну від батька, Філіпп II рідко залишав свій палац Ескоріал (рис. 3). Гордий і підступний, Філіпп II мав чудову пам'ять і надзвичайну працездатність. Особисте життя монарха склалося драматично. Він пережив чотирьох дружин, проти нього готував змову власний син дон Карлос. Філіпп II був ревним католиком і всі свої сили й можливості спрямував на зміцнення католицької монархії. Він створив у країні терористичний режим і безжалісно переслідував єретиків (лютеран, кальвіністів) та всіх нехристиян. Девізом Філіппа II стали слова: «Я волю зовсім не мати підданих, аніж мати за таких єретиків». На славу церкви в роки його правління було проведено понад 100 *автодафе* — урочисто влаштованих масових страт єретиків.

У зовнішній політиці Філіпп II спробував зупинити наступ на Європу *турків-османів*, які захопили Балканський півострів й Угорщину. Турецькі кораблі становили загрозу для Італії. У 1571 р. об'єднаний флот Іспанії та Венеції вийшов назустріч ворогу поблизу міста *Лепанто* і здобув перемогу.

◆ Рис. 2. Філіпп II.
Художник Санчес Коельйо Алонсо.

◆ Рис. 3. Ескоріал — палац і монастир, резиденція іспанського монарха, символ могутності його абсолютної влади. Сучасний вигляд.

Битва під Лепанто

Турки-османи зустрілися з іспанцями неподалік грецького узбережжя. Іспанцям вдалося заблокувати турецький флот у затоці поблизу міста Лепанто й позбавити його можливості для маневру (рис. 4). У християн було 208 кораблів, у тому числі шість «плаваючих фортець» — галеасів, озброєних гарматами. Турецька ескадра налічувала понад 230 бойових кораблів.

Битва під Лепанто була останнім грандіозним протистоянням гребних суден у світовій історії. Результат бою визначили ураганний гарматний вогонь із кораблів християн, а також безстрашні дії іспанських піхотинців, які брали на бордаж кораблі ворога. У турецькій ескадрі врятувалися втечею лише 30 галер. Османи втратили 30 тис. убитими й пораненими. Було звільнено 15 тис. галерних рабів-християн. Європа аплодувала Філіппу II — захиснику від мусульманського вторгнення.

У 1581 р. Філіпп II скористався ослабленням Португалії і приєднав її до своїх володінь. Весь Піренейський півострів опинився під владою правителів Мадрида. Ця подія стала останнім успіхом Філіппа II, який так і не вирішив головних завдань своєї політики. У боротьбі з протестантською Англією він програв. Спроба завоювати Британські острови закінчилася повним крахом, а пануванню Іспанії на морі було завдано смертельного удару. Філіппу II не вдалося придушити визвольний рух у Нідерландах, що проходив під прапором кальвінізму.

Правління Філіппа II стало часом поступового ослаблення Іспанської держави.

◆ Рис. 4. Битва під Лепанто.

4 Країна «низових земель» у складі Іспанської держави.

На півночі Центральної Європи розташована країна, що дістала назву «низові землі» — Нідерланди. На початку XVII ст. населення Нідерландів становило понад 3 млн осіб, які жили у 200 містах і 6,5 тис. сіл. Країна складалася із 17 провінцій і займала територію сучасних Нідерландів, Люксембургу, Бельгії і частини Північної Франції (рис. 5, 6).

До найбільш економічно розвинених районів Європи входили провінції *Фландрія*, *Голландія* і *Зеландія*. Життя цих провінцій було тісно пов'язане з морською торгівлею і рибальством. *Антверпен* став найбільшим портом світу, а про *Амстердам* говорили, що він виріс на оселедцевих кістках.

Після династичного шлюбу Марії Бургундської з Максиміліаном Габсбургом країна зрештою опинилася під владою іспанської корони. Володарі Іспанії не дбали про розвиток економіки Нідерландів і розглядали країну як джерело поповнення імператорської скарбниці мільйонами гульденів, які вона отримувала як податки. Нідерланди давали іспанській короні більше доходів, ніж усі американські колонії. Серед міського населення Нідерландів поширилася ідея Кальвіна. Усе численнішими і впливовішими ставали *консисторії* — громади кальвіністів.

Філіпп II установив у Нідерландах репресивний режим. У країні додатково було створено 14 єпископств. Інквізиція почала переслідувати протестантів. Філіпп II збільшив податки, а також мито

◆ **Рис. 5.** «Наступ» на море в Нідерландах. Жителі країни відгороджували греблями й дамбами ділянки моря, потім осушували їх і на відвойованих у моря землях будували міста або використовували їх під поля, сади, пасовища.

на іспанську вовну, що робило місцеві тканини дуже дорогими. Нідерландським купцям заборонили торгувати з іспанськими колоніями в Америці. Економіка Нідерландів опинилася на межі краху.

Колоніальна політика Філіппа II в Нідерландах набула нестерпних форм і викликала різке невдоволення всіх верств населення країни.

Лідером дворянства, незадоволеного іспанським засиллям, став принц **Вільгельм I Оранський** (1533—1584). У квітні **1566 р.** група дворян подала петицію з вимогами приборкати сваволю іспанських чиновників. Один із придворних із презирством назвав їх *гезами* — обшарпанцями. На подив влади, нідерландські дворяни погодилися із цим прізвиськом, щоб показати тяжке становище «шляхетного стану» в країні. Згодом гезами стали називати себе всі противники Іспанії в Нідерландах.

Повстання іконоборців

У серпні **1566 р.** в Нідерландах почалися заворушення, що охопили 12 із 17 провінцій. Повстання, очолюване консисторіями, було спрямовано проти католицької церкви — оплоту іспанської влади. Кальвіністи розгромили тисячі католицьких храмів і монастирів, вони руйнували вівтарі, кидали у вогонь ікони й статуї святих. Церковне майно знищували або роздавали бідноті. Владі вдалося досить швидко придушити стихійне й погано організоване повстання. Проте довелося піти на поступки місцевому дворянству й протестантам.

5 Національно-визвольна війна (1566—1609 рр.).

У 1567 р. Філіпп II відправив війська під командуванням «залізного герцога» **Фернандо Альби** (1507—1582) із наказом приборкати Нідерланди (рис. 7). У найкоротший час Альба встановив у країні *військову диктатуру* — необмежену одноосібну владу, що спиралася на силу війська.

Герцог Альба

Іспанський полководець вважав, що жителі Нідерландів — це «недопалені єретики», які розуміють тільки сокиру ката, шибеницю, багаття інквізиції і кулі солдатів. У Брюсселі він заснував Раду у справах заколоту, яку в народі назвали «кривавою». За рішенням цього судилища на страту відправили тисячі людей, а їхнє майно конфіскували. Альба залив країну кров'ю і на деякий час приборкав бунт. Ховаючись від переслідувань, понад 100 тис. людей утекли з країни.

◆ Рис. 6. Нідерланди в XVI — першій половині XVII ст.

◆ **Рис. 7.** Фернандо Альварес де Толедо, герцог Альба — типовий іспанський гранд. Людина рішуча, жорстока і пихата, він був талановитим полководцем, але поганим дипломатом.

У відповідь на терор у країні розгорнулася партизанська війна. У лісах Фландрії ховалися *лісові гези*. Їхні зухвалі напади наводили жах на іспанських солдатів і чиновників. *Морські гези* базувалися в англійських портах і безстрашно атакували величезні іспанські галеони й прибережні гарнізони, паралізувавши морське сполучення між Іспанією та Нідерландами.

Принц Вільгельм перейшов у кальвінізм, але завжди відстоював право на свободу віросповідання. Принц був поганим полководцем, але чудовим дипломатом. Він дістав підтримку серед своїх родичів — німецьких князів, а також французьких гугенотів. Кілька разів Вільгельм Оранський організував вторгнення найманих військ у Нідерланди для боротьби проти іспанців. Проте добре навчена іспанська армія відбивала ці напади.

У **1571 р.** герцог Альба запровадив на території Нідерландів *алькабалу* — додатковий 10% -й податок на кожну торговельну угоду. Це паралізувало економіку країни, у якій товари переходили з рук у руки кілька разів. Великі банки й дрібні крамарі зазнавали колосальних збитків. Запровадження алькабали переповнило чашу терпіння народу.

Навесні **1572 р.** морські гези захопили місто *Брілле* у Зеландії, що стало сигналом до початку *національно-визвольної війни*. На збройну боротьбу проти іспанського панування піднялися протестанти й католики, дворяни й селяни, ремісники й торговці, священники й моряки.

Війна за незалежність Нідерландів охопила значну частину населення й території країни.

Намісник Альба спробував придушити повстання за допомогою сили, жорстокості

й страт. Іспанські війська взяли в облогу центри повстання Харлем, Алкмар, Лейден. Захисники міст потерпали від страшних нестатків і голоду. Проте вони були готові «з'їсти свою ліву руку, щоб зберегти сили й разити ворога правою» — такою була відповідь захисників Лейдена на ультиматум іспанців (рис. 8).

**Із листа герцога Альби Філіппу II
про облогу міста Алкмара в 1573 р.**

Ваша Величносте, можете бути впевнені, що жодна людина у світі не бажає більше за мене йти шляхом милосердя, незважаючи на мою особливу ненависть до еретиків і зрадників. Але якщо я візьму Алкмар, я вирішив не залишити жодної істоти живою. Ніж буде встромлений у кожне горло... Можливо, приклад жорстокості змусить інші міста отямитися.

Війна проти повсталого народу вимагала від Іспанії величезних сил і коштів, яких в імперії, що слабшала, уже не було. Політика герцога Альби зазнала повного краху. Новий намісник пішов на поступки, але підступно порушив усі свої обіцянки. Війна спалахнула з новою силою.

6 Утворення Республіки Об'єднаних провінцій.

У **1579 р.** північні провінції Нідерландів уклали *Утрехтську унію*. Вона фактично проголошувала створення республіки на основі конфедерації у складі семи провінцій. **Республіку Об'єднаних провінцій.**

◆ **Рис. 8.** Зняття облоги Лейдена. Жителі Алкмара й Лейдена підірвали греблі й залили свої міста й околиці водою, щоб за допомогою морських гезів відбити натиск іспанців.

◆ **Рис. 9.** Принц Вільгельм I Оранський і граф Нассау. Дістав прізвисько «Мовчазний» за блискучі ораторські здібності та вміння приховувати те, що говорити не слід.

цій очолив Вільгельм I Оранський (рис. 9). Філіпп II поспішив оголосити його поза законом. У 1584 р. іспанський агент-езуїт убив принца Оранського. Однак його загибель не змогла змінити хід війни за незалежність.

Після страшних поразок на суходолі й морі Іспанія погодилася на підписання в **1609 р.** перемир'я з Нідерландами. Таким чином, Республіка Об'єднаних провінцій була визнана Іспанією як незалежна держава. Південні провінції Нідерландів залишилися під владою Іспанії.

На межі XVI—XVII ст. Республіка Об'єднаних провінцій переживала помітне піднесення в усіх галузях господарства. Особливих успіхів Нідерланди досягли у світовій посередницькій торгівлі. Голландський флот був здатний конкурувати з будь-яким флотом у Європі (рис. 10). У середині XVII ст. колоніальні володіння республіки в 60 разів перевищували територію метрополії.

Тривала й кровопролитна визвольна війна закінчилася перемогою тільки в північній частині Нідерландів. Виникла республіка, у якій реальну владу мали купецька верхівка й власники великих фінансових капіталів. Були створені умови для подальшого розвитку капіталістичних відносин.

7 Вгасання іспанської могутності.

У першій половині XVII ст. Іспанія зазнавала значних труднощів в економічному й політичному розвитку. Особливо відчутними стали наслідки «революції цін». Вартість товарів збільшилася в кілька разів. Дорогі іспанські товари не витримували конкуренції. Ринки країни заповнили якісні й дешеві речі з Європи. Іспанія виявилася залежною від іноземної торгівлі.

Награбовані золото й срібло розорили країну. Американські скарби не зміцнювали економіку, як це було в інших країнах. Вони витрачалися на війни, потреби королівського двору й збагачення грандів.

◆ **Рис. 10.** Бій між англійськими та голландськими кораблями.

Правитель **Філіпп IV** (1621—1665) не втримав владу над Португалією, що в 1640 р. домоглася незалежності. Велич і могутність Іспанії були остаточно підірвані.

У першій половині XVII ст. Іспанія перетворилася на другорядну державу та втратила провідні позиції в Європі.

Зпитання й завдання .....

1. Які верстви населення й політичні сили підтримували та зміцнювали абсолютну владу іспанських королів?
2. Що спільного в правлінні Карла V і Філіппа II?
3. Чому Філіппа II іноді називали «Ваша Католицька Величність»?
4. Визначте причини перемоги іспанців у битві під Лепанто.
- 5*. Охарактеризуйте географічне положення та економічний розвиток Нідерландів у першій половині XVI ст.
6. Визначте основні причини національно-визвольної війни в Нідерландах.
7. Використовуючи текст параграфа, дайте характеристику особистості герцога Альби. Яким чином Альба намагався зупинити визвольний рух у Нідерландах?
8. Дайте визначення термінів і понять: *автодафе, консисторії, гези, військова диктатура, алькабала*.
- 9*. Чому маленьким Нідерландам вдалося перемогти в боротьбі з могутньою Іспанською державою?
10. Охарактеризуйте головні результати й наслідки національно-визвольної війни в Нідерландах.
11. Чому пограбування американських колоній не сприяло розвитку економіки Іспанії?
12. Якими, на ваш погляд, були головні причини поступового вгасання могутності Іспанії в XVI ст.?

§ 15. Піднесення Англії в XVI ст.

✓ Королівство Англія, розташоване на Британських островах, посідало особливе місце в історії Нового часу. У XVI—XVII ст. країна зробила рішучі кроки, щоб із часом гідно носити титули «володарка морів» та «майстерня світу».

Варто пригадати! 1. Коли виник англійський парламент? 2. Якими були результати Столітньої війни для Англії? 3. Хто такі «нові дворяни» (§3)?

1 Англія на початку XVI ст.

На межі XV—XVI ст. в Англії відчутно зміцнилася королівська влада. Цвіт англійської феодальної аристократії був знищений у результаті війни *Червоної і Білої троянд* (1455—1485 рр.). **Генріх VII Тюдор** (1485—1509) у своїй владі спирався на дрібне й середнє дворянство, а також на багатих купців і мануфактурників, щедро роздаючи їм дворянські титули. Поступово «нове дворянство» посіло провідні позиції при дворі та в державному апараті.

Посилення королівської влади не послабило позицій парламенту. Як і колись, парламент давав дозвіл на запровадження нових податків. Закони, прийняті в парламенті й підписані королем, набували чинності.

На початку Нового часу парламент в Англії виступав союзником короля й був опорою абсолютної монархії, що зміцнювалася.

◆ **Рис. 1.** Лондон у XVI ст.

◆ Рис. 2. Англія в XVI — першій половині XVII ст.

◆ **Рис. 3.** Згін селян із землі.
Гравюра XVII ст.

? Хто і яким чином зганяє селян із землі?

На початку століття Англія ще поступалася провідним європейським країнам за кількістю населення, багатством і розмірами міст (крім Лондона) (рис. 1, 2). Чому ж під кінець століття саме Англія посіла провідні позиції в Європі й випередила у своєму розвитку Францію, Німеччину та Іспанію?

В Англії швидкими темпами розвивалися мануфактури. У кілька разів виросли видобуток і виробництво металів: чавуну, заліза, олова, міді, свинцю. Англія повністю забезпечувала себе вугіллям і продавала його на континенті. Вуглевидобуток був організований на капіталістичній основі.

Суднобудування забезпечувало країну необхідною кількістю торговельних, рибальських і військових суден. Англія посідала дуже вигідне місце на світових торговельних шляхах, і активна зовнішня торгівля сприяла піднесенню економіки.

Проте головною галуззю господарства залишалося *виробництво сукна*. Вовняні тканини становили 82% англійської іноземної торгівлі, із них шили одяг в усій Європі. Мануфактуристи-сукнороби стали основою англійської буржуазії, що міцнішала.

У XVI ст. в Англії були створені необхідні умови для швидкого розвитку капіталістичних відносин.

2 «Вівці з'їли людей».

Ми пам'ятаємо, що для середньовічного феодала-лорда основну цінність становила земля та селяни, які обробляли її та виплачували феодальну ренту й виконували повинності. *Селяни-фригольдери* були вільними людьми, для яких умови користування

панською землею не змінювалися. Проте більшість селян були *копігольдерами*. Вони користувалися землею на основі договору (селянам видавалася його копія). Умови договору власник землі міг змінити на свій розсуд.

Попит на сукно спричинив дуже швидкий розвиток вівчарства й виробництва вовни. Тепер лорда цікавила земля, але вже без селян, оскільки на ній значно вигідніше було розводити овець і продавати вовну. Засліплені жадобою до наживи, англійські лорди стали відбирати в селян земельні наділи, огорожувати їх і перетворювати на пасовища (рис. 3, 4). Найчастіше мирних хліборобів примусово зганяли із землі, яку обробляли ще їхні діди й прадіди. Уже в перші десятиліття XVI ст. череди овець деяких лордів налічували понад 20 тис. голів.

Влада намагалася припинити *огородження*, заборонити примусове виселення селян із землі, оскільки скорочення кількості вільних селян зменшувало надходження податків до скарбниці. Однак усі королівські укази проти огороджувань так і залишилися на папері.

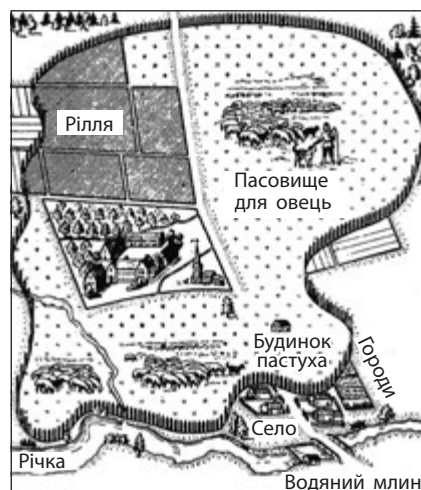
Із книги Томаса Мора «Утопія»

Ваші вівці, зазвичай такі лагідні, задоволені майже всім, тепер... стали такими ненажерливими і неприборканими, що поїдають навіть людей, розорюють і спустошують поля, будинки й міста...

Огородження призвели до масового розорення англійського селянства.

3 «Криваве законодавство».

Унаслідок огороджувань в Англії різко зросла кількість жебраків і розбійників, які заповнили міста й великі дороги королівства. Вони становили певну загрозу для громадського порядку. Захищаючи інтереси дворянства й буржуазії, королівська

◆ Рис. 4. План помістя в Англії. Огородження.

? За рахунок якої землі землевласники збільшували площу під пасовища?

i

5

- Рис. 5.** Генріх VIII Тюдор. За роки свого правління він зміцнив абсолютну королівську владу й розпочав Реформацію англійської церкви.

- Рис. 6.** Англійський гуманіст Томас Мор. Художник Ганс Гольбейн (Молодший). XVI ст.

влада розпочала репресії проти знедолених людей. Королівські укази проти них назвали *«кривавим законодавством»*. В одному з них пропонувалося бити батогами бурлак доти, *«поки спина не покриється кров'ю»*. Наступного разу бідоласі відрізували вухо. Якщо людину схоплювали й звинувачували в бродяжництві втретє, то на неї чекала страта. Уздовж англійських доріг стояли шибениці, на яких вішали по кілька людей відразу. Англійські хроніки повідомляють, що в першій половині XVI ст. було страчено понад 70 тис. бурлак і жebraків.

Указ 1547 р. закликав «без зайвого жалю» таврувати бурлак і віддавати їх як робочу силу кожному, хто побажає взяти. Людям платили принизливі гроші, що тільки відсували голодну смерть. Майже безкоштовна робоча сила давала можливість швидко збільшувати капітал.

Огороджування й «криваве законодавство» сприяли появі в Англії дешевої робочої сили й зростанню капіталів.

4 «Англійський папа».

На початку Реформації в Європі англійський король **Генріх VIII** (1509—1547) виступив як завзятий захисник католицької церкви (рис. 5). Він навіть написав памфлет *«На захист семи тайнств»*, спрямований проти Мартіна Лютера. Чому ж пізніше король різко змінив своє ставлення до Реформації?

Справа в тому, що присвоєння церковних багатств могло поповнити нестачу коштів у державній скарбниці, а контроль над духовною владою піднімав авторитет англійської корони в очах її підданих. Крім

того, підтримка Габсбургів, боротьба проти Нідерландів і князів-протестантів у Німеччині не відповідали торговельним інтересам Англії. Генріх VIII зрозумів, що повинен використати Реформацію у своїх цілях.

Приводом для розриву з Папою Римським стало розлучення Генріха з *Катериною Арагонською*, тіткою імператора Карла V, оскільки вона не могла народити йому спадкоємця. Папа Римський не хотів псувати відносин із могутніми Габсбургами й не дав згоди на скасування шлюбу. Тоді король звернувся до слухняного парламенту, що «благословив» цей крок. Король одружився з красунею *Анною Болейн*. У 1534 р. «Акт про супрематію» проголосив монарха главою англіканської церкви — таким чином, король став «Англійським папою». Ніщо не могло зупинити Генріха VIII на шляху до своєї мети. Він навіть наказав стратити свого давнього друга й лорда-канцлера королівства **Томаса Мора** (1478—1535), який відмовився підписати Акт і визнати короля главою церкви (рис. 6).

Відтепер король призначав єпископів у себе в країні і, головне, отримував усі збори й платежі, які раніше відправляли до Рима. Згодом в Англії було закрито сотні монастирів, а їхні землі й багатства перейшли до скарбниці. Ченці поповнили лави бурлак і жебраків. Із торгів продали ікони, вівтарі, скло вітражів і навіть камені монастирських будівель. У результаті розгрому й пограбування монастирського майна з'явилися нові «капітали», а дворянство й купецтво згуртувалися навколо трону.

Реформація в Англії проводилася монархами, відповідала їхнім політичним інтересам і сприяла капіталістичному розвитку країни.

Марія «Кривава» і «Королівська Контрреформація» в Англії

Ревна католичка **Марія Тюдор** (1553—1558), дочка Генріха VIII і Катерини Арагонської, вирішила помститися за приниження своєї матері та повернути Англію до католицизму. Вона вийшла заміж за іспанського короля Філіппа II, який був на 12 років молодший за неї. Цей антианглійський шлюб викликав хвилю обурення в людей. Згодом по всій країні почалися переслідування протестантів, запалали багаття, поновилися страти, за що Марія дістала прізвисько «Кривава». Багато державних і громадських діячів, митців і вчених залишили Англію, сховавшись у протестантських країнах. Однак Марія не мала надійної опори в країні. Назрівав соціальний вибух. Смерть від важкої хвороби врятувала англійську королеву від заклоту і страти.

- ◆ **Рис. 7.** Англійська королева Єлизавета I була дочкою Генріха VIII і Анни Бoleйн. Цей шлюб Папа Римський не визнав, тому католики вважали Єлизавету незаконнонародженою, і вона не мала права бути королевою.

5 Єлизавета I Велика — «левиця на троні».

Після смерті Марії «Кривавої» трон посіла її сестра Єлизавета I (1558—1603) (рис. 7). Вона була заповзятою прихильницею Реформації і відстоювала незалежність англійської церкви від Рима. Одним із перших її законів став указ *«Про верховенство корони»* у справах релігії. Англіканська церква втілила основні ідеї кальвінізму, але зберегла багато звичних для віруючих католицьких обрядів. Священики і єпископи підкорялися королеві як звичайні чиновники.

Папа Римський Пій V оголосив Єлизавету I еретичкою, відлучив її від церкви й заборонив підданам коритися їй. Однак Єлизавета I була гідним супротивником навіть для наймогутнішого правителя. Вона мала твердий характер, була розумним і далекоглядним політиком і завжди захищала інтереси Англії. Єлизавета I так і не вийшла заміж. *«Я одружена з усією Англією»*, — стверджувала королева.

Правління Єлизавети I сприяло зростанню мануфактур і великих торговельних компаній. Назви компаній свідчать про основ-

- ◆ **Рис. 8.** Єлизавета I біля глобуса. Зовнішня політика Єлизавети I дала поштовх до створення англійської колоніальної імперії.

ні напрямки торгівлі: Московська, Марокканська, Гвінейська. *Ост-Індська* компанія за 20 років спорядила до Індії 79 кораблів. Назад повернулися лише 39, але доходи компанії перевищили 200%. І це не дивно, адже, наприклад, мускатний горіх коштував в Індії 3 пенси за фунт, а в Англії продавався за 78 пенсів. Без колоніальних володінь Англія не могла стати в один ряд із провідними державами світу (рис. 8). Для цього необхідно було підірвати морське панування іспанців.

Під прапором веселого Роджера

Першого удару іспанцям завдали англійські пірати. Із таємного благословення влади вони почали неоголошену війну проти іспанських кораблів. Корсари діяли за принципом «Грабуї нагробоване». Вони захоплювали іспанські судна, завантажені колоніальними товарами й коштовними металами, зухвало й раптово нападали на іспанські колонії, а потім таємно ховали в англійських портах. Славнозвісний корсар Френсіс Дрейк зруйнував і пограбував іспанські судна, міста й срібні копальні в Південній Америці, здійснивши при цьому друге навколосвітнє плавання. На знак подяки Єлизавети I подарувала ватажкам піратів дворянські титули.

Стрімке зміцнення Англії викликало занепокоєння в Європі. Проти Єлизавети I виступив іспанський король Філіпп II. Він претендував на англійський престол як чоловік покійної Марії «Кривавої». Прапором боротьби проти Єлизавети I стала шотландська

◆ Рис. 9. Страта Марії Стюарт. Гравюра XVI ст.

◆ Рис. 10. Розгром «Непереможної армади». Малюнок XVI ст.

королева *Марія Стюарт*, вигнана зі своєї країни кальвіністами. Вона втекла в Англію з надією отримати притулок у своєї двоюрідної сестри Єлизавети I, але опинилася під домашнім арештом в одному із замків. В очах католиків Марія Стюарт (правнучка Генріха VII) мала більше прав на англійську корону, ніж «незаконнонароджена» Єлизавета. У 1587 р. Марію звинуватили в змові проти англійської королеви й стратили (рис. 9). Війна з Іспанією стала неминучою. Над Англією нависла смертельна загроза.

Загибель «Непереможної армади»

У 1588 р. Філіпп II виставив проти Англії небачений за силою флот, який назвали «Непереможною армадою» — 134 кораблі, 20 тис. добірних піхотинців і 2500 гармат. Англійський флот складався з 200 військових і торговельних суден, озброєних гарматами. Вони були значно менші за іспанські галеони, але перевершували їх за швидкістю й маневреністю. Англійці постійно атакували армаду. Їхні гармати стріляли набагато далі й точніше, ніж іспанські. Завдавши супротивнику відчутних втрат, англійці витіснили іспанців із протоки Ла-Манш (рис. 2). Страшна буря завершила повний розгром «Непереможної армади» (рис. 10). В Іспанію повернулися близько 50 суден. У 1596 р. англійці зненацька увірвалися до порту Кадіс і спалили іспанський флот, який там стояв. Пануванню Іспанії на морях було покладено край.

У період правління Єлизавети I

Англія зробила перші кроки до завоювання титула «володарки морів» і «майстерні світу».

Запитання й завдання

1. Чим відрізнялося в XVI ст. становище в суспільстві англійського парламенту від становища Генеральних штатів у Франції? **2.** Розкажіть про розвиток англійської економіки в першій половині XVI ст. **3*.** У чиїх інтересах англійський уряд видав указ, що зобов'язував одягати всіх небіжчиків у сукняний одяг? **4.** Поясніть вислів Томаса Мора: «Вівці з'їли людей». **5.** Дайте визначення понять і термінів: *копігольдери*, *огороджування*, «*криваве законодавство*», *англіканська церква*, «*Непереможна армада*». **6*.** Що відрізняло людей, які приблизно в один і той самий час дістали прізвиська «Женевський папа» і «Англійський папа»? **7*.** Чи могла Марія «Кривава» повернути англійське суспільство до лона католицької церкви? **8.** Охарактеризуйте правління англійської королеви Єлизавети I. Чому її називали «левицею на троні»? **9.** Чому величезна Іспанська держава не змогла здолати невелике, розташоване на островах Англійське королівство? **10*.** Користуючись додатковою літературою та ресурсами Інтернету, підготуйте реферат про похід англійських піратів до Південної Америки.

§ 16. Англійська революція

У XVI ст. інтереси королівської влади Англії та «нових дворян» і буржуазії досить часто були тотожними. Однак у XVII ст. спроби англійських монархів посилити свою владу зустріли значний спротив населення країни. Чому саме в Англії самовладні дії монархів викликали організовану протидію всіх станів суспільства?

Варто пригадати! 1. Назвіть причини й наслідки огороджування. 2. Як проходила Реформація в Англії? 3. Чи можна стверджувати, що в Англії XVI ст. існувала абсолютна монархія?

1 Англія на початку XVII ст.

На початку XVII ст. в Англії тривав розвиток мануфактурного виробництва. Були поширені мануфактури з виготовлення вовняних тканин, розвивалися мануфактури в гірничій справі, обробці металів. У селі «нові дворяни» господарювали за правилами капіталізму, на їхніх землях розводили овець і вирощували зерно на продаж. Для збільшення доходів дворяни продовжували огороджування — виганяли селян із землі.

Однак розвиток сільського господарства й мануфактурного виробництва був пов'язаний із серйозними труднощами. Жорсткі обмеження міських ремісничих цехів заважали створенню мануфактур у містах. Селяни продовжували виконувати численні феодалні повинності. Власником землі «нових дворян» був король, і дворяни мушили виплачувати йому великі податки.

«Нові дворяни» й буржуазія були незадоволені англіканською церквою, що мало чим відрізнялася від католицької. В Англії набули поширення ідеї кальвінізму, що вимагали радикальної реформи церкви й держави. Хоча існувало кілька течій кальвінізму, усіх кальвіністів називали одним словом — *пуритани* («чисті»). Державна англіканська церква переслідувала пуритан, багато з них були змушені залишити Англію та їхати в колонії.

В англійському суспільстві наростало невдоволення становищем у країні. Жителі країни, особливо городяни й «нове дворянство», вимагали змін у державі. Центром обурення стала нижня палата

◆ **Рис. 1.** Англійський король Яків I. Він намагався посилити свою владу й послабити вплив парламенту.

парламенту — *палата громад*. Серед її членів було багато пуритан, які виступали на захист прав англійців, приватної власності й вимагали обмеження влади короля й англіканської церкви.

В Англії у XVII ст. швидко розвивалися нові капіталістичні відносини, але їм заважали пережитки феодалізму.

2 Причини революції в Англії.

Протиріччя в англійському суспільстві ще більше загострилися із приходом до влади **Якова I Стюарта (1603—1625)** (рис. 1). Будь-якими засобами Яків I збільшував збір коштів до скарбниці, запроваджував нові мита. Король продавав великим купцям торговельні монополії, що робило невігідною торгівлю інших купців. За Якова I англіканська церква посилила переслідування пуритан, яких король вважав найнебезпечнішими противниками королівської влади. Король навіть пішов на зближення з давнім ворогом Англії — католицькою Іспанією. Парламент намагався опиратися королю, і Яків I тричі його розпускав.

«Монархи — божі намісники»

Яків I Стюарт ніколи не приховував свого бажання встановити абсолютну владу в державі. Він говорив: «Розмірковувати про те, що государ може й чого не може, є бунт. Я не дозволю розмірковувати про свою владу... Монархи — божі намісники». Особливо різко Яків I висловлювався про пуритан: «Вони починають із церкви тільки для того, щоб розв'язати собі руки щодо держави».

◆ Рис. 2. Англійський король Карл I.

Карл I (1625—1649) (рис. 2), син Якова I, продовжував політику батька. Король наполегливо шукав гроші для поповнення скарбниці й вводив досі небачені податки. Так, наприклад, він вимагав від дворян грошей на майбутнє одруження своєї семилітньої дочки. Королівські чиновники шукали будь-яку причину, щоб накласти штраф або відібрати землю. Дії короля викликали обурення в країні. Деякі дворяни відкрито відмовлялися платити грабіжницькі податки. У **1628 р.** парламент видав «Петицію про право», у якій зажадав від короля не порушувати закон і зберігати права своїх підданих. У відповідь Карл I розпустив парламент і на 11 років установив особібне правління. Ще більші податки й по-

рушення закону призвели до зростання невдоволення королівською владою в Англії.

Головною причиною революції в Англії стали дії королівської влади, які гальмували економічний розвиток країни й порушували релігійну свободу англійців.

3 Початок революції.

У 1637 р. спалахнуло повстання в *Шотландії*, викликане намаганням королівської влади внести зміни в правила та хід богослужіння. У Карла I не було ні коштів, ні армії для його придушення, тому він був змушений у **1640 р.** скликати парламент. Парламент, що отримав назву «**Довгий**» (1640—1653 рр.), відмовився надати королю гроші й висунув власні вимоги.

«Довгий парламент» заборонив королю збирати нові податки, скасував незаконні побори й позбавив Карла I права розпустити парламент. Король змушений був погодитися, але в 1642 р. втік із Лондона й почав збирати армію для боротьби з парламентом. В Англії почалася громадянська війна.

Спочатку армія парламенту поступалася силам короля, яких називали «*кавалерами*». Командири парламентських загонів і солдати просто боялися воювати з королем. Проте незабаром парламентські сили очолили рішучі командири-пуритани, одним із яких був дворянин **Олівер Кромвель** (1599—1658) (рис. 3). Він почав створювати армію «*нового зразка*». У парламентські загони набирали добровольців з усіх прошарків суспільства, не звертаючи уваги на їхнє походження. Тисячі пуритан стали під прапори армії парламенту.

Справжній пуританин

Олівер Кромвель був типовим представником «нового дворянства». У своєму маєтку він організував господарство, займався торгівлею. Як і багато «нових дворян», Кромвель був прихильником радикального пуританства й брав активну участь у громадянській війні. В армії він командував кавалерійським полком, набраним із-поміж добровольців. Солдати Кромвеля демонстрували в боях неабияку стійкість і мужність, за що прихильники короля прозвали їх «*залізnobокими*».

У **1645 р.** парламентська армія зустрілася з королівськими військами в битві під *Нейзбі*. На початку бою кіннота Карла I прорвала оборону армії «нового зразка» та кинулася переслідувати тих, хто від-

i

!

ступав. Проте залишки армії парламенту не втекли, як це було раніше, а під командуванням О. Кромвеля перейшли в наступ і розгромили противника. Невдовзі Карл I утік до Шотландії. Громадянська війна закінчилася, влада в державі повністю перейшла до рук парламенту.

Підтримка населення забезпечила парламенту перемогу над силами короля.

4 Правління «Довгого парламенту».

Уже під час громадянської війни «Довгий парламент» розпочав радикальні реформи. Були скасовані королівські монополії на торгівлю, церковні й королівські землі конфісковані й продані. В Англії було ліквідовано англіканську церкву й запроваджено пуританське богослужіння. У 1646 р. парламент виконав основну вимогу «нових дворян»: було скасовано верховну власність на всю землю короля, і земля дворян стала їх особистою — приватною власністю. Однак парламент не пішов на поступки селянам і не звільнив їх від феодальних повинностей, більшість городян не отримала права брати участь у виборах парламенту.

«Зрівнювачі»

Великої популярності в Англії набули ідеї радикальних пуритан — левеллерів («зрівнювачів»). Лідер левеллерів Джон Лільберн вимагав рівності прав усіх жителів Англії, обвинувачував парламент у захисті інтересів тільки «нових дворян», багатих купців і власників мануфактур. Ідеї Лільберна набули поширення серед солдатів армії «нового зразка». Члени парламенту побоювалися посилення левеллерів і почали переговори з королем, якого викупили в шотландців. «Довгий парламент» сподівався, що король вгамує народний рух.

У 1648 р. Карл I спробував знову підняти на боротьбу своїх прихильників, але королівські загони були швидко розбиті. Наляканий посиленням армії, парламент спробував її розпустити, але командування звинуватило його у змові з королем. Загін полковника Томаса Прайда увірвався в будинок парламенту й розігнав усіх противників армії. Влада перейшла до рук армійських командирів, серед яких посилювався вплив О. Кромвеля. У 1649 р. парламент наказав стратити короля Карла I і проголосив Англію *республікою* (рис. 4).

Реформи «Довгого парламенту» відповідали інтересам «нового дворянства» і буржуазії.

5 Протекторат Кромвеля та Реставрація.

Після проголошення республіки англійська армія жорстко придушила повстання в Ірландії й Шотландії, виграла війни з Голландією та Португалією. Однак у самій країні не вщухали заколоти прихильників монархії. Спалахували виступи бідноти, що вимагала наділити її землею. Значно посилювався вплив левеллерів, неодноразово під їхнім керівництвом бунтували армійські полки. Хоча всі виступи були придушені, «нові дворяни» і буржуазія розуміли, що влада парламенту не може забезпечити стабільності в країні. Для захисту їхніх інтересів була необхідна більш сильна влада.

У 1653 р. в Англії відбувся переворот — «Довгий парламент» було розпущено. Влада в державі перейшла до О. Кромвеля, який отримав титул *лорда-протектора* (від латин. *protector* — захисник). Спираючись на армію, Кромвель залізною рукою придушив усі виступи проти своєї влади. Він наполегливо впроваджував пуританські порядки. У країні були обмежені свята й інші розваги. Сам Кромвель не приховував мети свого правління: «...я був змушений взяти на себе функції начальника поліції». «Нові дворяни» й буржуазія, незважаючи на жорсткий режим протекторату, підтримували Кромвеля, оскільки він діяв у їхніх інтересах. Вони

i

◆ Рис. 3. Олівер Кромвель. ◆ Рис. 4. Страта Карла I.

◆ **Рис. 5.** Англійський король Карл II. Він мав багато позашлюбних дітей, але не залишив жодного законного спадкоємця. Тому після смерті короля влада перейшла до його брата Якова II.

навіть погодилися на перетворення влади протектора на спадкоємну.

Після смерті Кромвелля в **1658 р.** ситуація в Англії погіршилася. Син Кромвелля, що став новим лордом-протектором, виявився слабким правителем, і через рік відмовився від посади. Був відновлений парламент, однак в Англії знову почалися заворушення. Для регулювання ситуації в країні знову стала необхідною сильна влада. Новий парламент вирішив повернути престол королю, сподіваючись, що він не буде скасовувати завоювання революції. У **1660 р.** в Англії відбулася *Реставрація* (відновлення) королівської влади. Королем став син Карла I **Карл II** (1660—1685), який погодився визнати всі закони, прийняті під час революції (рис. 5, 6).

Протекторат Кромвелля дав можливість закріпити перемогу революції в Англії, тому «нові дворяни» і буржуазія вже не боялися повернення старих порядків і погодилися на Реставрацію Стюартів.

◆ **6** «Славна революція».

Спочатку король Карл II побоювався порушувати обіцянки, дані парламенту, але згодом він почав наступати на права англійців, активно переслідувати учасників революції.

◆ **Рис. 6.** Коронація Карла II.

Постійно маючи потребу в грошах, король навіть продавав французам європейські володіння Англії. Однак відверто скасувати реформи парламенту й почати боротьбу з протестантами Карл II не наважувався. Наступному королю Якову II (1685—1688) бракувало такої обережності. Фанатичний католик Яків II мріяв про відновлення католицизму в Англії й відкрито намагався посилити вплив церкви в державі. Більшість членів парламенту не могли із цим погодитися. Тому в **1688 р.** на англійський престол був таємно запрошений правитель Голландії Вільгельм III Оранський, одружений із дочкою Якова II.

Вільгельм висадився в Англії з армією, але воювати йому не довелося. Яків II не мав жодної підтримки й без бою втік із країни. Мирне усунення від влади короля Якова отримало назву «*Славна революція*». Королем Англії став **Вільгельм III (1689—1702)**, який письмово погодився обмежити королівські права (рис. 7). У результаті цих подій були остаточно закріплені завоювання революції.

«Славна революція» довела, що абсолютна королівська влада вже не мала значної підтримки в Англії.

◆ Рис. 7. Англійський король Вільгельм III Оранський.

7 Політичне становище в Англії наприкінці XVII — у XVIII ст.

Одним із найважливіших результатів англійської революції стало підписання королем Вільгельмом III у **1689 р.** «*Білля про права*». Цим документом обмежувалися повноваження монарха, який не мав права втручатися у вибори й роботу парламенту. Закони, прийняті парламентом, були обов'язковими для всіх, у тому числі й для короля. Протягом усього XVIII ст. англійські королі дотримувалися «Білля про права» і не вчиняли спроб повернути собі абсолютну владу. Слабкість королівської влади пояснювалася ще й тим, що з **1714 р.** королівський трон посідали представники іноземної *Ганноверської династії*, які не мали підтримки в Англії.

Не менше значення для розвитку Англії, ніж «Білья про права», мав прийнятий ще в **1679 р.** закон про гарантії прав особи кожного жителя країни. Англійця можна було заарештувати й віддати до суду тільки за законом, а не з примхи короля або аристо-

кратії. Господарі як великих мануфактур, так і маленьких майстерень могли не боятися, що їхню власність відберуть більш сильні або знатні. Це дозволяло їм розширювати виробництво й збільшувати випуск товарів.

Хто такі торі та вігі

В Англії установилася «парламентська монархія», за якої всі найважливіші рішення щодо управління країною приймалися не королем, а парламентом. Найбільший вплив у парламенті мали представники великих землевласників і аристократії, яких стали називати *торі*, і торговельної та промислової буржуазії — *вігі*. Між торі й вігами постійно точилася боротьба за вплив у парламенті, але жодна із сил не збиралася повертати владу королю. Усі парламентські сили були пов'язані з капіталістичним виробництвом і намагалися створити умови для подальшого розвитку економіки Англії. Парламент обмежував ввезення мануфактурних товарів з інших країн, щоб не створювати конкуренції власним мануфактурам. У зовнішній політиці парламент підтримував своїх купців і торговельні компанії.

Установлення в Англії «парламентської монархії» сприяло розвитку економіки країни. Англія стала зразком для буржуазії більшості країн Європи.

Запитання й завдання

1. Назвіть передумови англійської революції.
2. Що відрізняло пуритан від прихильників англіканської церкви?
3. Назвіть основні причини революції в Англії.
4. Чому парламенту вдалося здобути перемогу над силами Карла I?
5. Назвіть причини розгону парламенту полковником Прайдом.
6. Які прошарки англійського суспільства підтримували протекторат Кромвеля? Чому?
7. Чому парламент Англії пішов на Реставрацію Стюартів?
8. Чи можна назвати революцію в Англії «пуританською»?
- 9*. Повторне повалення династії Стюартів відбулося майже безкровно. Чому Яків II не зміг протистояти Вільгельму III Оранському?

О. Кромвель про принципи створення армії «нового зразка»

Невелике число благочестивих людей цінніше, ніж юрби... Якщо ви обережете як капітанів божих праведних людей, благочестиві люди підуть за ними; я віддаю перевагу простуватому капітану в грубошерстому каптані, який знає, за що він бореться, і любить те, що він створює, перед тим, кого ви називаєте джентльменом і який більше нічого собою не являє.

- ? 1. На що звертав увагу О. Кромвель під час набору солдатів? 2. Які якості відрізняли армію «нового зразка» від королівської армії?

§ 17. Розвиток монархічних форм правління у країнах Західної Європи. Практичне заняття

На практичному занятті ми об'єднаємося в групи та поговоримо про проблеми становлення абсолютної королівської влади в країнах Західної Європи. Для успішної роботи скористаємося матеріалом §12—16, а також картами атласу для 8 класу.

Варто пригадати! 1. Що обмежувало владу короля в часи пізнього Середньовіччя? 2. На які верстви населення спиралися західноєвропейські монархи?

У більшості країн Західної Європи в XVI—XVII ст. було закріплено систему необмеженої влади монарха — **абсолютизм**. Королі, спираючись на підтримку міст та дрібного дворянства, зламали опір великих феодалів. Зміцненню влади монарха сприяла й Реформація. Не тільки в протестантських країнах, де королі були повністю незалежні від влади католицького Рима, але й у католицьких державах монархи звільнялися від влади папи римського, перебираючи на себе право призначати єпископів.

Значний вплив на укріплення влади правителя мали зміни у військовій справі. Поширення вогнепальної зброї зробило рицарські армії не-боездатними. На зміну загонам важкоозброєної кінноти прийшли великі піхотні полки мушкетерів та пікінерів. Солдати нових підрозділів були здебільшого найманцями, тому вимагали плати грошима та забезпечення їжею. Впоратися із забезпеченням потреб піхотної армії могли тільки сильні королі, які контролювали більшість доходів своєї держави. Таким чином, у XVI ст. західноєвропейські правителі отримали можливість значно посилити свою владу.

Завдання для обговорення. Сучасні вчені вважають, що становлення абсолютної влади європейських монархів починається з того, що королі отримують право призначати нові податки самостійно, без участі представницьких органів.

? Чи згодні ви з такою думкою? Обґрунтуйте свою відповідь.

◆ **Рис. 1.** Карл V, імператор Священної Римської імперії. Творець всесвітньої християнської імперії закінчив життя в монастирі.

2 Укріплення влади короля відповідало, як не дивно, інтересам частини великих феодалів, які поступово втрачали доходи із селянських повинностей. Барони, графи та герцоги охоче йшли на королівську службу та отримували платню. Із часом бажаними стало настільки багато, що королі змушені були вигадувати нові посади для задоволення потреб знаті.

Завдання для обговорення. Видатний італійський вчений Н. Макіавеллі казав: «Король Франції... оточений численною родовою знаттю, визнаною і любимою своїми підданими, більше того, наділеною привілеями, на які король не може безкарно зазіхнути».

? Чи згодні ви із цим висловом? Обґрунтуйте свою відповідь.

Жителі міст також могли отримати зиск від укріплення влади короля. У Західній Європі існувала практика продажу державних посад. Будь-яка людина, яка мала достатньо грошей, могла отримати посаду королівського чиновника й навіть передати її у спадок. Найбагатші городяни охоче користувалися такою можливістю увійти до системи влади.

Інтересам ремісників відповідали намагання королів обмежити ввезення товарів із-за кордону. За рахунок цього ремісники мали можливість продати більше товарів власного виробництва. Тому незва-

◆ **Рис. 2.** Король Франції Людовік XIII.

◆ **Рис. 3.** Убивство Генріха IV. Небагато хто з монархів міг пишатися тим, що народ запам'ятав його як «добро-го короля».

жаючи на постійне зростання податків, більшість населення країни була згодна миритися з укріпленням королівської влади. Навіть якщо в країні зберігалися станово-представницькі органи влади, вони майже не намагалися протистояти абсолютній владі монарха.

Завдання для обговорення. Слід розуміти, що абсолютна влада короля не означала необмеженої тиранії. Так, наприклад, французький філософ XVI ст. Жан Боден казав, що «є образою величності вважати, що піддані варті бути компаньйонами суверенного государя». Проте саме він стверджував, що «законна, або королівська монархія є та, де піддані коряться законам монарха, а монарх — законам природи, лишаючи своїм підданим їх природні свободу й право власності на майно».

? Чи не вбачаєте ви суперечності у висловлюваннях французького філософа? Обґрунтуйте свою відповідь.

3 Сильна королівська влада дійсно могла забезпечити не тільки економічне, але й політичне процвітання держави. Найбільш поширеним засобом досягнення добробуту країни в ті часи була військова перемога. Тому свою абсолютну владу монархи використовували задля укріплення війська та флоту. На зміну незначним зіткненням невеликих феодалських армій приходять великі загальноєвропейські конфлікти, у яких беруть участь численні армії більшості країн.

◆ **Рис. 4.** Король Швеції Карл XI. Малюнок XVII ст.

◆ **Рис. 5.** Скульптура Людовіка XIV у Версалі.

Завдання для обговорення. За словами Н. Макіавеллі, «государ не повинен мати ані інших помислів, ані інших турбот, ані іншої справи, окрім війни, військових настанов та військової науки, оскільки війна є єдиним обов'язком, який правитель не може перекласти на іншого».

? Чи згодні ви з висловлюванням італійського філософа? Обґрунтуйте свою відповідь.

Дуже швидко королі, отримавши величезну владу, почали вважати себе дійсними господарями всього населення країни. На їхню думку, всі піддані мали виконувати волю свого короля. Найбільш яскраво це висловив один із німецьких володарів: «Мені повинні служити життям і тілом, своїм будинком і багатством, гідністю і совістю, все має бути віддане мені, за винятком святого спасіння — воно належить Богу, але все інше — моє».

Проте в Англії встановлення абсолютної влади зіткнулося зі значним спротивом парламенту. Абсолютистська політика Стюартів призвела до революції та створення парламентської монархії. На відміну від континентальних країн, Англія не мала необхідності утримувати досить велику армію. Тому англійці могли не боятися вторгнення сусідів, які намагалися б скористатися слабкістю королівської влади й армії.

Запитання й завдання

1. Доберіть назви до пунктів параграфа. **2.** У якій країні Західної Європи, на вашу думку, було створено найсприятливіші умови для перетворення влади монарха на абсолютну? **3.** Хто протистояв посиленню влади Габсбургів у Європі? **4.** Чи можна вважати владу англійських монархів у XVI ст. абсолютною? **5*.** Назвіть країни, у яких не відбулося встановлення абсолютної влади монарха. Чому?

§ 18. Тридцятилітня війна

Зміцнення королівської влади в країнах Європи призвело до зростання міжнародної напруженості. Королі, як і завжди, намагалися поширити свій вплив на нові землі та отримати більше підданих. Проте тепер у їхніх руках було набагато більше влади, і керували вони значно могутнішими арміями. Тому війни ставали все тривалішими, а участь у них брали дедалі більше країн.

Варто пригадати! 1. Які суперечності існували в Європі в другій половині XVI ст. ? 2. Які держави претендували на панування в Європі? 3. Яким був устрій німецьких земель у другій половині XVI ст.? 4. Які наслідки мав гуситський рух у Чехії?

1 Передумови й причини Тридцятилітньої війни.

На початку XVII ст. в Європі загострилися суперечності між провідними державами. Іспанія та *Священна Римська імперія*, якими управляли представники династії **Габсбургів**, прагнули посилити свій вплив у Європі й відновити панування католицизму. Їм протистояли протестантські держави Північної Європи й католицька Франція, які не бажали зміцнення Габсбургів. У німецьких землях, що формально входили до Священної Римської імперії, посилювалося протистояння між католицькими князями Півдня та протестантськими (лютеранськими й кальвіністськими) володарями Півночі й Заходу. Спочатку протестантські князі створили *Протестантську унію* для боротьби з Габсбургами, а рік по тому німецькі католицькі князівства об'єдналися в Католицьку лігу на чолі з *баварським курфюрстом*. У Європі плелися інтриги, створювалися таємні союзи й формувалися наймані армії. Більшість європейських держав виявилися втягнутими в конфлікт, і для початку війни досить було однієї іскри.

Тридцятилітня війна (1618—1648 рр.) стала першою загальноєвропейською війною.

2 Початок війни. Чеський період (1618—1624 рр.).

Приводом до Тридцятилітньої війни стали події в *Чеському королівстві*. Чехія входила до володіння Габсбургів за умови дотримання прав протестантів. Проте в **1617 р.** було вирішено, що новим імператором Священної Римської імперії й чеським королем стане ревний католик **Фердинанд Штирійський**. У Чехії почався наступ на права протестантів. Дії представників імператора обурили жителів столиці Чехії Праги. **23 травня 1618 р.** пражани традиційно виявили невдоволення порушенням своїх прав. Двох представників Габсбургів було викинуто з вікна королівського палацу в канаву з нечистотами (рис. 1). Так Чехія виступила проти влади австрійських Габсбургів.

Обидві сторони почали шукати союзників і готуватися до війни. Новий імператор **Фердинанд II (1619—1637)** уклав союз із Католицькою лігою та іспанськими Габсбургами. Чехи обрали коро-

◆ **Рис. 1.** Празька дефенестрація (пражани викидають із вікна королівського палацу двох представників Габсбургів).

? Пригадайте з історії Середніх віків, коли ще жителі Праги проводили дефенестрацію.

лем главу Протестантської унії **Фрідріха V**. Спочатку чеські війська досягли успіхів у декількох боях, двічі чехи та їхні союзники брали в облогу столицю імперії *Відень*. Однак у **1620 р.** в битві біля *Білої Гори* чеську армію вщент розбили найманці імперії й Католицької ліги. Чехія була окупована й розграбована, протестантів вигнано з країни. Габсбурги почали захоплювати володіння протестантських князів.

Втрачена перемога

Поразка біля Білої Гори була зумовлена тим, що Протестантська ліга уклала угоду з католиками не вести на німецьких землях воєнних дій. Тому імператор і Католицька ліга змогли направити проти чехів усі свої війська. Крім того, значну частину чеського війська становили німецькі найманці, які не бажали гинути на полі бою.

УЧАСНИКИ ТРИДЦЯТИЛІТНЬОЇ ВІЙНИ Й КРАЇНИ, ЩО ЇХ ПІДТРИМУВАЛИ

3 Хід війни.

Перемога Габсбургів налякала протестантські країни, особливо Данію, Англію й Об'єднані провінції (Голландію). Англійці й голландці надали данському королю великі кошти на ведення війни. У 1625 р. данці почали воєнні дії проти Габсбургів і Католицької ліги. Але католицькі війська на чолі з новим імперським головнокомандувачем **Альбрехтом Валленштейном** завдали протестантам декількох поразок, і данський король був змушений підписати мир.

Чергова перемога католицьких сил підштовхнула до війни протестантську Швецію. За спиною шведів стояла католицька Франція, яку лякали успіхи австрійських Габсбургів: вони були союзниками Іспанії, із якою французи ворогували. Кардинал Рішельє надав шведському королю **Густаву II Адольфу** (1611—1632) значні кошти (рис. 2).

Шведська армія стрімко рушила проти військ католицьких держав і в 1631 р. завдала нищівної поразки імперським військам. Шведи окупували Баварію, увійшли в Чехію і взяли Прагу. Населення німецьких протестантських князівств активно підтримало шведського короля. У 1632 р. відбувся генеральний бій поблизу Лютцена між військами шведського короля та Валленштейна. У битві шведи здобули перемогу, Валленштейн був змушений відступити, але Густав II Адольф загинув у бою. Смерть шведського короля змінила ситуацію в Німеччині. Імперська армія і частини Католицької ліги з легкістю розбили ослаблених шведів, що втратили сміливого й талановитого полководця. Залишившись без союзників, протестантські князі пішли на встановлення миру з Габсбургами.

Поразка Швеції змусила Францію і Об'єднані провінції виступити проти Габсбургів. Війна тривала на всій території німецьких князівств. Поступово французи домоглися успіху на заході, а шведи знову укріпили свої позиції на сході й півдні.

«Розрахуємось на тому світі»

Першого міністра французького короля кардинала Рішельє не бентежило, що католицька Франція повинна виступити проти Габсбургів-католиків на підтримку протестантів. Державні інтереси були важливішими за релігійні погляди. Сам кардинал говорив: «Розбіжності в релігійних віруваннях можуть створювати розкол на тому світі, але не на цьому».

◆ Рис. 2. Шведський король Густав II Адольф.

◆ Рис. 3. Убивство А. Валленштейна.

◆ Рис. 4. Полководець Католицької ліги граф Тіллі.

Сили імперії і Католицької ліги були виснажені тривалою війною, під час якої у них постійно з'являлися нові супротивники. Війська Габсбургів і католицьких князів усе частіше зазнавали поразок, і коли виникла загроза захоплення Відня, імператор Фердинанд III (1637—1657) погодився прийняти тяжкі умови мирного договору.

Тридцятилітня війна закінчилася поразкою Габсбургів та їхніх союзників.

4 Армія та населення у Тридцятилітню війну.

Війна мала великий вплив на розвиток військової справи. Імператор Фердинанд II бажав створити самостійну армію, без участі німецьких католицьких князів. Кращою армією в той час вважалася армія з найманців. Вона коштувала дуже дорого, а в імператора Фердинанда II таких грошей не було. На допомогу прийшов чеський дворянин Валленштейн. Він запропонував створити найману армію, яка не вимагатиме від імператора плати. Імператор погодився й призначив Валленштейна головнокомандувачем імперськими військами.

Війська Валленштейна вдало воювали з протестантами, але сміливий полководець не влаштував католицьких князів, адже

◆ Рис. 5. Висадка шведських військ у Померанії (1630 р.).

◆ Рис. 6. Облога міста Магдебург імперськими військами у 1631 р.

Його армія робила імператора занадто самостійним. Тому імператор був змушений відправити Валленштейна у відставку. Проте після відчутних поразок імперських військ від шведів Валленштейну повернули командування армією. Однак перемоги полководця створили йому безліч ворогів. Повіривши брехливим доносам, Фердинанд II таємно наказав убити Валленштейна (рис. 3).

«Валленштейнова сарана»

Валленштейн у найкоротший термін набрав 30-тисячне військо з найвідчайдушніших солдатів Європи. Армію оснастили зброєю, виробленою на мануфактурах, заснованих Валленштейном у своїх володіннях. Оплата праці найманців здійснювалася за рахунок нещадного пограбування захоплених територій. При цьому сам колишній протестант Валленштейн не зважав на різницю між католиками й протестантами. Його війська грабували всіх. «Війна годує війну», — говорив імперський головнокомандувач.

Значний внесок у реформування армії зробив шведський король Густав II Адольф. Він відмовився від створення тільки найманої армії та основою свого війська зробив вільних шведських селян. Незважаючи на те що шведи воювали далеко від батьківщини, вони проявили себе мужніми й стійкими воїнами.

◆ **Рис. 7.** Остання терція. Художник Авгурсто Феррер-Дальмау.

? На малюнку представлений один із фінальних епізодів битви біля Рокруа. Користуючись додатковою літературою та ресурсами Інтернету, поясніть, хто зображений на ілюстрації.

Шведська система

Густав II Адольф змінив тактику ведення бою. Він замінив великі й важкокеровані піхотні полки більш дрібними підрозділами — батальйонами й підсилив піхоту легкою артилерією. Саме шведи першими в Європі почали постійно використовувати в бою лінійний ряд — війська шикувалися на полі бою в одну лінію. Король зменшив захисне озброєння кінноти й домігся того, що шведська кіннота пересувалася швидше за кавалерію супротивника.

Тривалі походи стерли відмінності між арміями. Усі, навіть шведи, грабували і своє, і чуже населення. Показово, що саме Прага, яка першою виступила проти католицьких сил, наприкінці Тридцятилітньої війни запекло боролася з протестантськими шведськими військами, що наступали.

Під час Тридцятилітньої війни європейські країни зазнали значних людських втрат.

5 Вестфальський мир 1648 р.

Підсумком війни стало підписання в 1648 р. *Вестфальського миру*, за яким Франція, Швеція та протестантські князівства збільшили свої володіння (рис. 8). Франція отримала Ельзас та частину Лотарингії, Швеція — землі на півночі Німеччини. Значно збільшилася територія протестантського курфюрства Бранденбург. Проте деякі невеликі німецькі держави були приєднані до католицьких князівств. Священна Римська імперія зберігалася, однак

◆ **Рис. 8.** Підписання Вестфальського миру.
Художник Герард Терборх. XVII ст.

князівства користувалися майже повною самостійністю. Це означало остаточне закріплення роздробленості Німеччини. Була визнана незалежність Об'єднаних провінцій (Голландії) та Швейцарії.

Умови Вестфальського миру суттєво не змінили ситуацію у Європі. Проте кордони, визначені цим договором, тривалий час залишалися незмінними. У Європі тимчасово встановилася рівновага сил. Багато в чому це було викликано надзвичайним виснаженням воюючих сторін, особливо німецьких земель. У деяких князівствах кількість населення зменшилася наполовину, у цілому в Німеччині — на 30%. Занепало багато центрів ремісничого й мануфактурного виробництва, землі часто не оброблялися, тому що не вистачало робочих рук.

Підсумком Тридцятилітньої війни стало припинення спроб католицьких країн знищити протестантські держави, а також встановлення рівноваги сил у Європі.

Запитання й завдання .....

1. Назвіть причини Тридцятилітньої війни.
2. Якими були причини повстання в Чехії?
3. У чому полягала відмінність імператорської армії А. Валленштейна від інших найманих армій?
4. Чому католицькі князі вимагали відставки А. Валленштейна?
5. У чому полягала реформа війська шведського короля Густава II Адольфа?
- 6*. Чому католицька Франція підтримала у війні протестантський блок?
7. Якими були наслідки Тридцятилітньої війни для німецьких земель?
- 8*. Чи згодні ви з твердженням деяких істориків про те, що Тридцятилітня війна закінчилася внічию?

Із повідомлення Берлінської міської думи 1642 р.

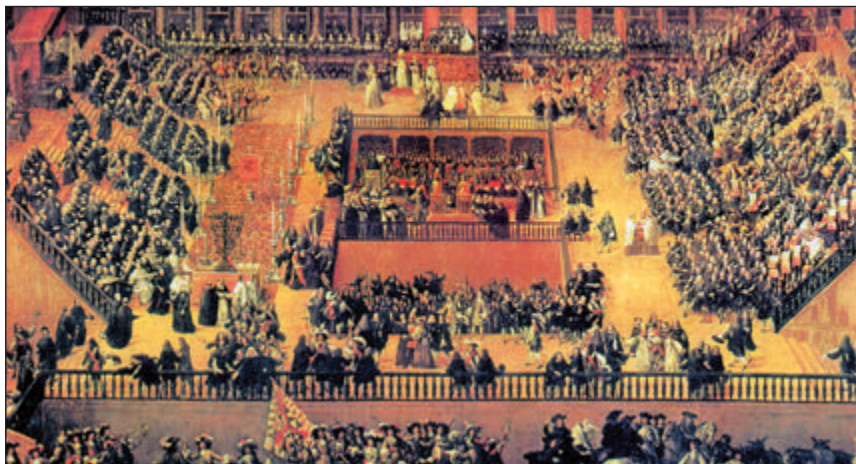
Роботи немає! Нема чим жити! Буває, що на відстані цілих чотирьох миль шляху не зустрінеш ні людини, ні худобини, ні собаки, ні кішки.

Ні пастухам, ні шкільним вчителям більше не платять. Багато хто втопився, повісився або зарізався. Інші з дружинами й дітьми гинуть в убогості.

? Про які наслідки Тридцятилітньої війни йдеться в документі?

ПІДБИВАЄМО ПІДСУМКИ. Зміцнення абсолютної монархії, перетворення церкви, наслідки географічних відкриттів, розвиток капіталістичних відносин — усе це визначало історичну долю європейських держав у XVI — першій половині XVII ст. Американське золото не врятувало Іспанську державу, яка намагалася зберегти феодальний лад. Вона поступово втрачала панівне становище й опинилася на краю європейської політики й економіки. Тривала й запекла боротьба маленьких Нідерландів за національне звільнення привела до утворення першої республіки Нового часу. «Славна революція» закріпила перемогу англійського «нового дворянства» та буржуазії над королівською владою. Була утворена парламентська монархія, а повноваження короля значно обмежилися. Англія прагнула стати «володаркою морів» і «майстернею світу». Тільки абсолютистська Франція, що перетворилася на наймогутнішу державу континентальної Європи, могла протистояти прагненням молодого англійського капіталу. Саме протистояння й суперництво Англії та Франції визначили подальший перебіг подій європейської історії.

Здійснення автодафе на головній площі Мадрида. Малюнок XVII ст.

РОЗДІЛ IV. ОСМАНСЬКА ІМПЕРІЯ. КРАЇНИ СХІДНОЇ ЄВРОПИ У XVI — ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVIII ст.

Сучасникам здавалося, що лише Боже проведіння та щасливий випадок зупинили агресію Туреччини у серце Європи в середині XVI ст. Ісламська імперія захопила «золотий міст» між Європою та Азією, і лише відчайдушний опір європейських народів зупинив агресора.

На сході Європи дві держави — Польща та Московське царство — значно розширили свої володіння. Однак зміцнення Московського царства та Польщі було досягнуто різними шляхами. Якщо Польща є прикладом держави, у якій феодалаи домоглися переваги над владою монарха, то в Московському царстві саме монарх підкорив собі все населення країни. Проте незважаючи на численні відмінності, ці країни об'єднувало панування феодалних відносин у їх найгіршому прояві — кріпацтві.

Обидві держави намагалися розширити свій вплив на сусідні країни, тому протистояння між ними було неминучим.

Захід

1558—1583 Лівонська війна	1649 «Соборне уложення» Олексія Михайловича	1667 Андрусівське перемир'я між Московським царством і Річчю Посполитою	1700—1721 Північна війна
-------------------------------------	---	---	------------------------------------

Схід

1520—1566 Сулейман I Пишний, турецький султан	1526—1754 Імперія Великих Моголів в Індії	1555 Поділ Грузії між Персією та Туреччиною	1628—1644 Селянська війна в Китаї	1683 Облога Відня турецькою армією
---	---	---	---	--

Україна

1618 Похід гетьмана П. Сагайдачного до Московського царства	1648—1654 Національно-визвольна війна українського народу	1665 Московські статті, підписані гетьманом І. Брюховецьким	1687 Обрання гетьманом І. Мазепи	1722 Створення Малоросійської колегії
---	---	---	--	---

§ 19. Османська імперія: між Азією та Європою

✓ У Новий час Османська Туреччина входила зі старим середньовічним багажем: завоювання і терор, тяжкі податки і пригноблення народів. Султани-деспоти не бажали змін і вперто підтримували старі порядки. Яка ж доля чекала на Туреччину на початку Нового часу?

Варто пригадати! 1. Коли виникла держава турків-османів? 2. Назвіть причини загибелі Візантійської імперії. 3. Які підсумки й значення битви під Лепанто в 1571 р. (§ 14)?

1 Османи біля воріт Європи.

Держава турків-османів розташувалася на великому півострові *Мала Азія* (або *Анатолія*) у західній частині Азії. Від Європи півострів відокремлюють вузькі протоки — *Босфор* і *Дарданелли*. Анатолія — природний міст між континентами й чудовий плацдарм для поширення політичних інтересів на Близький Схід, Закавказзя, Месопотамію й Східну Європу. Саме цей міст привів османів до значних завоювань земель на Балканському півострові. Були захоплені та підкорені Греція, Болгарія, Сербія, Угорщина (рис. 2).

Загибель Візантійської імперії та взяття Константинополя турками-османами в **1453 р.** докорінно змінили політичну карту світу. Відтепер Стамбул контролював протоки через Чорне море, яке він наполегливо перетворював на «турецьке озеро» (рис. 1).

◆ **Рис. 1.** Стамбул — історична частина давнього міста. Той, хто володів Стамбулом (Константинополем), завжди контролював протоки між Європою та Азією. У XVII ст. населення Стамбула досягло 500 тис. осіб. Він був беззаперечним центром світової та релігійної влади й культурного життя імперії.

Прохід кораблів через протоки був можливий тільки з дозволу османів.

У результаті грандіозних завоювань виникла Османська імперія, із якою були змушені рахуватися наймогутніші держави Європи та Азії.

У роки правління султанів Селіма I (1512—1520) і його сина Сулеймана I (1520—1566) турки здобули блискучі перемоги на Близькому Сході та в Єгипті.

Особливо успішним було просування турків у глиб Європи. Держава, населення якої перевищувало 25 млн осіб, підкорила країни Балканського півострова, Угорщину, Крим і Молдавію.

◆ Рис. 2. Османська імперія і Персія в XVI—XVII ст.

◆ **Рис. 3.** Мечеть Селіма I в Едірне. За часів Сулеймана I жив і творив видатний архітектор Ходжа Сінан — засновник особливого стилю ісламського зодчества. Праці Сінана увійшли до скарбниці світової архітектури.

Завоювання Сулеймана

Я — раб Божий і султан усього світу. Милістю Божою я — провідник громади Мухаммада. Я — шах у Багдаді, цезар у Візантії й султан у Єгипті, що посилає свої кораблі в моря Європи, Магриба й Індії. Я султан, що захопив корону й трон Угорщини й передав відданому рабу. Воевода Петро підняв голову, щоб повстати, але копита мого коня втоптали його в землю, і я завоював країну Молдавію. *(Із напису на стіні Бендерської фортеці в Молдавії)*

? Як Сулейман Пишний оцінював велич своєї влади?

У XVI ст. володіння турецьких султанів охоплювали землі трьох континентів. Виникла світова держава османів.

У 1529 р. 100-тисячна турецька армія взяла в облогу Відень, який закривав їм дорогу в серце Європи. Однак біля стін міста османи зазнали досить відчутної поразки. Відень залишився нездоланною перешкодою на шляху османського вторгнення в Європу.

2 Боротьба за Середземномор'я.

У XVI ст. османи, які мали сильний флот, спробували встановити свій контроль над Середземним морем. У 1522 р. вони відібрали у хрестоносців острів Родос. Турецьке підданство прийняли безстрашні алжирські пірати, які вели непримиренну боротьбу з Іспанією за право безкарно нападати в морі на іспанські галеони, завантажені награбованим американським золотом і сріблом. У 1541 р. Карл V послав проти піратської держави 518 кораблів. Грандіозний похід закінчився крахом. Іспанці втратили в битві понад 150 суден і десятки тисяч воїнів загиблими і полоненими. Ціна раба на алжирських ринках упала до ціни цибулини.

У **1565 р.** величезний турецький флот понад чотири місяці намагався захопити острів *Мальта*, що був «замком» до західної частини Середземномор'я. Острів захищали 600 рицарів-госпітальєрів, 8 тис. солдатів та ополченців. Великий магістр ордену 74-річний *Ж. П. де Ла Валетт* досить вдало організував оборону острова. Коли на допомогу прийшов іспанський флот, османи відступили. Далі на захід від Мальти турки не пройшли. Битва під *Лепанто* у **1571 р.** остаточно зруйнувала надії османів на повне панування в Середземному морі.

3 Османська держава й суспільство.

Для Османської імперії характерна абсолютна влада султана, що був одноосібним правителем і верховним володарем усіх земель в імперії. Султан також мав титул *халіфа*, а отже, йому належала вища духовна влада над мусульманами. Таким чином, султан-халіф зосередив у своїх руках усю владу в державі. Однак у турецьких правителів була своя «ахіллесова п'ята» (слабке місце). У державі не існувало безперечного права *майорату*, тобто права старшого сина на престол. Тому будь-який син султана від кожної із його численних дружин міг претендувати на трон. Не випадково багато султанів починали правління з убивства своїх братів.

◆ Рис. 4. Сулейман I Пишний. Турецька мініатюра.

Турецький султан — типовий східний деспот.

Тінь Аллаха на Землі

Сулейман I Пишний — так називали в Європі султана, який привів Османську імперію до найвищого розквіту. У Туреччині його називали *Кануні* (Законодавець). За указом Сулеймана були створені закони (Канун-наме), обов'язкові для кожного жителя. Текст законів направили всім суддям імперії. Деякі вчені вважають, що так виникло перше світське законодавство в країнах ісламу. Сулейман Кануні знизив податки, надав привілеї європейським купцям, був щедрим заступником мистецтв і наук. Коханою дружиною Сулеймана понад 38 років залишалася невольниця *Роксолана*, захоплена в Подолії (Україна). Роксолана вирішувала багато державних справ, була радницею султана, втручалася в політичну боротьбу серед султанського оточення та звела на турецький трон свого сина Селіма II.

- ◆ **Рис. 5.** Іноземні послы перед Сулейманом I Пишним. Послы мали стати на коліна перед султаном. Якщо вони відмовлялися, їх змушували силоміць.

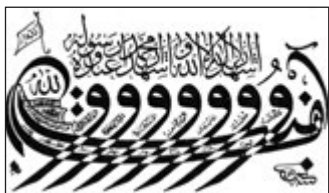
Найважливішу роль у державному житті османської деспотії відігравав *Палац султана*, який обслуговували тисячі людей, що набиралися із числа невільників. Підвладне туркам немусульманське населення обкладалося страшною даниною. У батьків-християн відбирали хлопчиків семи-восьми років і виховували в дусі безмежної відданості ісламу й султану. Найбільш здібні з них служили в Палаці. Таким чином, султана оточували винятково віддані, навчені люди. Раби обіймали всі палацові посади: від «відповідально-го за кашці» до могутнього вельможі.

У цей час змінилося становище турецької гвардії — **яничарів**. Їхня кількість збільшилася з 12 до 80 тис. осіб. Утримувати яничар ставало все складніше. За рік гвардія з'їдала 325 тис. овець і ягнят. Яничари рідко брали участь у битвах, але втручалися в боротьбу за владу в державі. Користуючись своїм становищем при Палаці, за допомогою бунтів і змов вони усували небажаних їм правителів.

«Блискуча Порта»

За виконанням волі султана стежив великий *візир*. Він керував роботою *дивана* (кабінету міністрів), що розміщувався в будинку, прикрашеному високими воротами неперевершеної краси. Французький посол назвав їх «*La Sublime Porte*», тобто «Блискуча Порта». Згодом у Європі так стали називати османський уряд. Державна служба давала велику владу, але будь-який службовець міг залишитися без голови за недбале виконання службових обов'язків. У Туреччині не було спадкоємного дворянства, і на службу відбирали найбільш здібних. Діяла добре налагоджена система контролю й доносів.

- ◆ **Рис. 6.** Зразок турецької каліграфії.

«Блискуча Порта» регулювала розвиток усіх галузей господарства імперії, своєчасне надходження податків, відносини з іноземними державами, роботу пошти тощо. Великий візир Ібрагім-паша на переговорах з австрійським послом упевнено заявляв, що тільки одна провінція імперії османів (Верхня Месопотамія) виробляє більше хліба, ніж усі німецькі князівства разом узяті.

Стабільний розвиток економіки забезпечив піднесення й розквіт турецької культури. Потужний поштовх до розвитку отримали астрономія, математика й усі науки, що обслуговували інтереси мореплавання.

У середині XVI ст. Османська імперія переживала період найвищого економічного розквіту й політичної могутності.

4 Час «зупинки».

Час «зупинки» — так турецькі історики називають кінець XVI — XVII ст. Чому ж Османська імперія «зупинилася» у своєму розвитку?

У Туреччині поступово утворився прошарок великих землевласників — *аянів*. «Революція цін», що охопила всі провідні країни, збагатила аянів, які нажилися на продажу сільськогосподарської продукції до Європи. Аяни викупували в держави право збору податків, створювали свої військові загони. Центральна влада на місцях послабла.

Наприкінці XVI ст. припинилися успішні завоювання турків-османів. Тепер султани не отримували військової здобичі й данини, тому в імперії в десять разів збільшили податки на скорене османами населення, яке називали *райя* — стадо. Немусульмани несли на своїх плечах податковий тягар, а також виплачували принизливу данину «за невірність». Розорилася й зубожіла значна частина мусульманського населення Османської імперії, що

◆ **Рис. 7.** Хамам (турецька лазня). Багато турецьких міст відзначалися високим рівнем добробуту та благоустрою.

◆ **Рис. 8.** Турецькі кахлі прикрашали султанські палаці й мечеті.

призвело до гострих соціальних конфліктів. Султанам не вдалося усунути численні протиріччя між турками-мусульманами й іно-вірцями.

Одним із чинників ослаблення країни став потужний національно-визвольний рух скорених османами народів. Особливо сильним він був серед слов'янських народів Балканського півострова й Південно-Східної Європи. Визвольний рух підтримувала значна частина православного духовенства. Повстання проти османської влади охопили значну територію Сербії, Болгарії, Угорщини, Румунії. Партизанські загони безстрашних *гайдуків* давали рішучу відсіч завойовникам, нападали на збирачів податків і чиновників, знищували турецькі гарнізони. Справжнім лихом для османів стали успішні походи *українських козаків*.

i

Придушення визвольного руху народів вимагало від Османської держави значного напруження сил і поглиблювало кризові явища в суспільстві та економіці.

Реформи державного життя, проведені в першій половині XVII ст., дещо покращили становище держави, і турки знову почали завоювання, але ненадовго. У **1683 р.** османи знову зазнали нищівної поразки під стінами Відня від об'єднаної армії німецьких князівств і Польщі. До кінця століття Туреччина втратила Угорщину, частину Хорватії й Словаччини, а південь Правобережної України відійшов до Польщі. У **1700 р.** Московська держава захопила Азов. Почався процес скорочення територіальних володінь імперії.

У XVII ст. з'явилися перші ознаки глибокої кризи османського суспільства й держави.

?

Запитання й завдання .....

1. Поясніть, як географічне положення Туреччини сприяло завоюванням османів.
2. Чому туркам не вдалося встановити свій контроль над Середземним морем?
3. Визначте головні особливості влади турецьких султанів.
4. Поясніть, чому раби іноді мали великий вплив на державне життя Туреччини.
- 5*. В Османській Туреччині діяв добре відомий на Сході принцип «Падишах — пастух, а піддані — череда». Як варто розуміти такий принцип організації державного й громадського життя країни?
6. У чому причини поступового ослаблення Османської імперії наприкінці XVI — у XVII ст.?
7. Дайте стислі визначення термінів і понять: султан-халіф, «Блискуча Порта», аяни, райя, гайдуки.

§ 20. Річ Посполита. Характерні риси шляхетської демократії

У той час як у більшості європейських країн посилювалася влада монарха, у Польській державі королі поступово втрачали свій вплив на управління країною. Сейм Речі Посполитої домігся значного обмеження влади короля. Чому саме в цій країні не відбулося становлення абсолютної монархії?

Варто пригадати! 1. Які землі були приєднані до Польщі в XIV—XV ст.? 2. Яка держава була суперником Польщі в XV ст.? 3. Яке значення для Польщі та Литви мали положення Кревської унії 1385 р.?

1 Люблінська унія 1569 р.

Укладена в 1385 р. **Кревська унія** не привела до повного об'єднання *Польського королівства* й *Великого князівства Литовського*, але між двома державами зберігалися тісні зв'язки. Часто польський король посідав престол великого князя литовського, обидві держави могли вести спільні воєнні дії. Польські магнати й шляхта, яких приваблювали землі Великого князівства Литовського, неодноразово намагалися остаточно об'єднати Польщу та Литву. Цим спробам тривалий час чинили спротив литовські магнати, які побоювалися, що більш сильні польські феодалі захоплять владу в об'єднаній державі. Ситуація змінилася після вступу Литви в боротьбу з *Московським царством* за

◆ Рис. 1. Засідання Люблінського сейму.

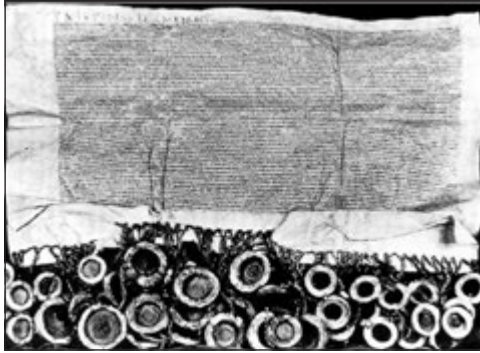
◆ Рис. 2. Польський король Сигізмунд II Август.

володіння *Ливонського ордену* в Прибалтиці. Протистояння із сильною московською армією вимагало об'єднання зусиль Литви й Польщі, і литовські магнати погодилися на створення єдиної держави.

У 1569 р. польський король Сигізмунд II Август (1548—1572) скликав у Любліні спільний сейм польських і литовських магнатів і шляхти (рис. 1, 2). На сеймі після тривалих суперечок була укладена *Люблінська унія* — об'єднання Польського королівства й Великого князівства Литовського в одну державу — *Річ Посполиту* з єдиним королем і сеймом. Велике князівство Литовське зберігало широку

◆ Рис. 3. Польща в XVI—XVII ст.

◆ Рис. 4. Акт Люблінської унії.

◆ Рис. 5. Варшава. Гравюра XVI—XVII ст.

автономію, але українські землі повністю переходили під владу польських феодалів (рис. 3).

Люблінська унія привела до створення однієї з найбільших на той час держав у Європі — Речі Посполитої.

2 Економічний розвиток у XVI ст.

На розвиток Речі Посполитої у XVI ст. значний вплив мала «революція цін» у Західній Європі. У цей період у кілька разів збільшилася вартість продовольства, і торговцям стало дуже вигідно вивозити зерно зі Східної Європи й продавати його в Голландії або Англії. Великі та дрібні польські феодали (магнати й шляхта) активно торгували хлібом із Західною Європою. Щоб збільшити виробництво зерна, землевласники почали створювати **фільварки** — великі феодальні господарства, що виготовляли продукцію для продажу. Прагнення самостійно продавати зерно змусило шляхту замінити оброк на панщину. Відпрацювання панщини було значно важчою повинністю, ніж виплата оброку, і залежні селяни втечею рятувалися від феодалів. Магнати й шляхта не хотіли втрачати робочу силу й вимагали від короля заборонити перехід селян. Протягом XVI ст. відбулося закріпачення селянства, хоча в більшості країн Європи кріпосне право було скасоване ще в Середні віки.

У XVI ст. розвиток фільваркового господарства в Речі Посполитій призвів до повторного покріпачення селянства.

Королі сприяли розвитку ремесла в польських містах і заохочували переселення в Польщу ремісників з інших країн. Проте в цій справі виникли несподівані труднощі. Торгівля зерном давала шляхті такий великий дохід, що шляхтичі могли купувати більш якісні закордонні ремісничі товари й предмети розкоші. На вимогу шляхти ввезення товару із-за кордону не обкладалося митом. Це гальмувало розвиток ремісничого виробництва в польських містах.

3 Державний устрій Речі Посполитої в XVI ст.

Наприкінці XV ст. в Польському королівстві остаточно сформувалася станово-представницька монархія. Влада короля обмежувалася сеймом, що складався із двох палат: *Сенату* та *Посольської ізби*. До Сенату входили магнати й вищі представники духовенства. Членами Посольської ізби були представники шляхти — *посли*, яких обирали на місцевих *сеймиках* (рис. 7). На засідання сейму зрідка допускали представників міст, але в ньому не мали права брати участь залежні селяни, що становили більшість населення країни. Як і в інших країнах Європи, польські королі прагнули зміцнення своєї влади та ослаблення впливу магнатів. Однак на відміну від Західної Європи, де влада королів поступово посилювалася, у Польщі, а потім і в Речі Посполитій повноваження сейму, особливо нижньої палати — Посольської ізби, значно розширювалися.

Це сталося тому, що польська шляхта, на відміну від західноєвропейського дворянства, була численною (до 10% населення) та завдяки фільваркам дуже заможною й незалежною від короля і його прихильності. Польські міста, що слабшали, не могли стати надійними союзниками королю. Тому королі змушені були йти на постійні поступки шляхті.

У 1505 р. король Олександр I (1501—1506) погодився на те, що нові закони прийматимуться тільки за згодою сейму. У 1572 р. помер останній представник династії Ягеллонів Сигізмунд II Август, і шляхта домоглася права брати участь у виборах нового короля.

◆ Рис. 6. Польський король Владислав IV Ваза (1632—1648).

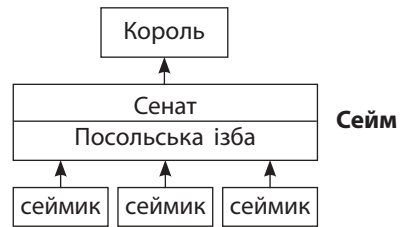
У 1573 р. новим королем Речі Посполитої був обраний **Генріх Валуа** (1573—1574), який прийняв так звані «*Генріхові артикули*». Документ закріплював обов'язкові вибори короля, обмежував право короля наймати війська та оголошувати війну. Згодом повноваження королів ще більше звужувалися, сейм міг навіть вирішувати питання королівського одруження. Вінцем шляхетської демократії став принцип «*liberum veto*» («вільна заборона»), коли будь-який шляхетський посол міг припинити засідання сейму, якщо не погоджувався з його рішеннями. Король Речі Посполитої не міг ухвалити жодного важливого рішення без згоди сейму.

Наприкінці XVI ст. сейм обмежив повноваження короля, і Річ Посполита перетворилася на «шляхетську республіку», у якій шляхта користувалася практично необмеженою свободою.

4 Реформація і Контрреформація в Речі Посполитій.

Ідеї Реформації рано проникли на польські землі. Багато шляхтичів підтримували різні течії протестантизму, сподіваючись послабити вплив священників і привласнити церковні землі. У країні почалася так звана «*профанація костьолів*» — загарбання церковної землі й майна. Однак у містах, які в Європі зазвичай були центрами реформаційного руху, протестантизм набув поширення в основному серед німецьких переселенців. Польські міста не стали опорою Реформації.

Королі Речі Посполитої, на відміну від багатьох європейських правителів, не намагалися застосовувати силу для захисту католицизму, і в Польщі не було кровопролитних релігійних конфліктів. Проте наприкінці XVI ст. вплив ідей протестантів у Речі Посполитій став слабшати. У XVII ст. в Польщі успішно проводилася католицька Контрреформація. Це було пов'язано зі зростаючою загрозою з боку мусульманських країн — Кримського ханства й Туреччини. Багато магнатів вважали, що тільки єдність країн Європи зможе зупинити турецьку загрозу. Однак вирішальну роль у перемозі Контрреформації відіграло протистояння із православним населенням українських і білоруських земель. Польські магнати й шляхта прагнули колонізувати православне населення, ліквідувати їхню релігійну самостійність. Для цього була

◆ Рис. 7. Державний устрій Речі Посполитої.

необхідна єдність самої польської церкви, тому шляхтичі поверталися до католицизму. Однак проблему ліквідації православ'я в Речі Посполитій вдалося розв'язати лише частково. У 1596 р. церковний собор у **Бересті** прийняв унію між католицькою й православною церквами. Православ'я в Речі Посполитій було ліквідовано, виникла нова церква — *греко-католицька*, яка визнавала владу папи римського. Проте незважаючи на зусилля нової церкви й тиск польської влади, більша частина населення України зберегла вірність православ'ю.

У XVII ст. польська шляхта вже вважала себе єдиною захисницею «істинної віри» на сході Європи й відмовилася від реформаційних ідей.

Боротьба із православ'ям і протистояння з мусульманськими країнами призвели до поразки Реформації в Речі Посполитій.

5

Зовнішня політика Речі Посполитої.

У XVI ст. Польському королівству, а потім Речі Посполитій вдалося значно розширити свої володіння. У 1525 р. останній магистр старого ворога Польщі — *Тевтонського ордену* перетворив землі ордену на герцогство й присягнув польському королю **Сигізмунду I** (1506—1548). За Люблінською унією Польща отримала право на українські землі. У Лівонській війні з Московським царством король **Стефан Баторій** (1576—1586) також приєднав більшу частину володінь Лівонського ордену (рис. 9).

Незважаючи на успіхи, політика Речі Посполитої була непослідовною. Королі прагнули втрутитися в події в Центральній

◆ Рис. 8. Атака кавалерії. Художник Ю. Брандт.

Європі, але шляхта підштовхувала королів до завоювань на сході, де було багато вільної землі. Спроби королів зміцнити кордони держави натрапляли на заборону сейму збільшувати королівську армію. Сама ж шляхта отримувала великі доходи від торгівлі зерном і воювати не хотіла. Сейм надто неохоче давав дозвіл на збір шляхетського ополчення — «*посполитого рушення*».

На південних кордонах держави посилювалася татарська загроза, але королівського війська тут майже не було. Населення українських земель мало самостійно захищатися від набігів кримських татар і турків. Поступово сформувалося *українське козацтво* — єдина воєнна сила, спроможна захистити південні землі. Деякі магнати й королі використовували козацькі загони для оборони кордонів держави, проводили спільні походи, брали козаків на службу. Однак сейм не визнавав козаків і продовжував вважати їх бунтівниками.

Шляхта прагнула збільшення земельних володінь, але захищати завойовані землі не хотіла.

6 Річ Посполита в першій половині XVII ст.

У цей час почали падати ціни на польське зерно. Зменшення доходів від зовнішньої торгівлі завдало удару господарствам шляхти. Зможні магнати змогли пережити падіння доходів, і багато шляхтичів прийшли до них на службу. Великі феодала скористалися слабкістю королівської влади й захопили величезні земельні володіння в Україні. Недарма землі деяких магнатів називали «*королівствами*», багато з них мали власні армії.

Значно посилювався вплив магнатів на сейм, часто шляхтичі голосували за наказом своїх сеньйорів. Саме в інтересах великих феодалів уперше було застосоване право «*liberum veto*».

◆ Рис. 9. Польський король Стефан Баторій.

◆ Рис. 10. Польський вершник. Художник Рембрандт ван Рейн. XVII ст.

◆ Рис. 11. Бій поляків із турками.

У своїх володіннях магнати мали повну владу над кріпаками. Особливо важкими були селянські повинності в Україні, що безупинно зростали. Права козаків постійно порушувалися. Це призвело до великих козацько-селянських повстань.

Магнати й шляхта продовжували впливати на зовнішню політику. Саме магнати втягли Річ Посполиту в боротьбу за московський престол у *Смутний час*. У **1617—1629 рр.** Річ Посполита воювала зі Швецією, але сейм відмовлявся давати гроші на ведення війни. Шляхта побоювалася, що король, збільшивши армію, посилить свою владу. Підсумком війни стала втрата частини Лівонії та встановлення шведського контролю над найбільшим польським морським портом — *Гданськом*. У 1620 р. почалася війна з Туреччиною, на яку сейм спочатку також відмовився виділяти кошти. Лише після того як польські війська зазнали поразки під *Цецорою*, сейм став готуватися до війни й покликав на допомогу козаків. Турків вдалося зупинити тільки в *Хотинській битві 1621 р.*, причому вирішальну роль у ній відіграли українські козаки. Однак замість вдячності сейм знову почав наступ на права козацтва.

Політика магнатів і шляхти на українських землях призвела до Національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького. Кількаразова поразка польських військ у цій війні продемонструвала всю слабкість Речі Посполитої і стала початком занепаду «шляхетської республіки». Безперервні війни другої половини XVII ст. супроводжувалися великими територіальними втратами. І хоча Польщі вдалося зупинити вторгнення шведських військ та турецьку навалу біля Відня, країна все більше потрапляла в залежність до сусідніх країн. Так, у першій половині XVIII ст. у Речі Посполитій значно посилювався вплив Російської імперії.

У XVII—XVIII ст. політика польського сейму послаблювала Річ Посполиту.

Запитання й завдання .....

1. Порівняйте повноваження короля в Речі Посполитій та Франції. У чому полягають їх основні відмінності?
2. Назвіть причини укладення Люблінської унії.
3. У чому були причини покріпачення селян у Речі Посполитій?
4. Що відрізняло польську шляхту від західноєвропейського «нового дворянства»?
5. Чим, на вашу думку, можна пояснити перемогу Контрреформації в Речі Посполитій?
6. Охарактеризуйте основні напрямки зовнішньої політики Польщі в XVI ст.
7. Що вплинуло на зміну ситуації в Речі Посполитій у першій половині XVII ст.?
- 8*. Поміркуйте, чому українські козаки ставали під прапори польських монархів.

§ 21. Московське царство. Іван IV Грозний. Смутний час

Правління Івана IV почалося з низки дуже важливих реформ, які дозволили Московському царству значно розширити свої володіння. Проте з часом московський цар почав посилювати свою владу за допомогою жорстоких репресій, і на початку XVII ст. країна мало не втратила незалежність. Який вплив на ці події мали риси характеру першого московського царя Івана IV Грозного?

Варто пригадати! 1. Яким чином відбулося посилення Московської держави у XV ст.? 2. Хто заважав створенню централізованої Московської держави? 3. У чому полягали особливості економічного розвитку Великого князівства Московського в XV ст.?

1 Московська держава в першій половині XVI ст. Прихід до влади Івана IV.

У другій половині XV — на початку XVI ст. великі князі московські **Іван III (1462—1505)** та **Василій III (1505—1533)** розширили межі своїх володінь. Роздробленість країни була майже подолана. Владі великого князя московського підкорялися всі стани феодальної держави. Великі феодалі — *бояри*, які володіли численними землями (вотчинами), брали активну участь в управлінні князівством. Вони засідали в *Боярській думі* — дорадчому органі при великому князі, обіймали посаду *воєвод*. Відкрито виступати проти влади великого князя бояри вже не наважувалися. Поступово в країні посилювався вплив дрібних феодалів — *дворян*, або «*служивих людей*», які за службу князеві отримували землю. Саме на дворян опиралися великі князі, укріплюючи свою владу.

Австрійський посол про владу великого князя Василія III

...Владою, яку він застосовує до своїх підданих, він легко перевершує монархів цього світу. І він докінчив також те, що почав його батько [Іван III], а саме: відібрав у всіх князів та інших володарів усі їхні міста й укріплення.

У Московському царстві існувало близько 130 міст, але на відміну від країн Західної Європи, у містах князівства майже не розвивалося *мануфактурне виробництво*, а населення міст — «*посадські люди*» — було залежним від великого князя та бояр.

Більшість населення країни становили *залежні селяни*, які жили на землях феодалів. Селяни відпрацьовували *панщину* на полі феодала, платили *оброк*, несли інші повинності. Феодалі, особливо

◆ **Рис. 1.** Московська держава в XVI—XVII ст.
 ? За рахунок яких земель збільшувалася Московська держава?

дворяни, у яких було мало селян, були зацікавлені у виданні заборони на вільний перехід хліборобів — прикріпленні селян до землі. Зростання цін на зерно в XVI ст. посилювало процес закріпачення селян.

У першій половині XVI ст. Московське царство було феодальною централізованою державою із сильною монархічною владою.

◆ **Рис. 2.** Цар Іван IV.

Після смерті великого князя Василя III в 1533 р. бояри скористалися малолітством князя **Івана IV** (1533—1584) і знову посилили свій вплив у державі. Коли ж через п'ять років раптово померла мати Івана IV **Олена Глинська**, бояри почали відкриту боротьбу за владу в країні, не звертаючи уваги на молодого князя. Захоплені боротьбою один з одним, бояри не помітили, як поруч із ними виріс новий володар Московської землі.

Івану IV ще не виповнилося 17 років, а він уже вразив московський двір несподіваною вимогою проголосити його *царем*, тобто *цезарем*, як правителів

Візантії. Цим кроком московський престол прирівнювався за значущістю до інших монархій Європи. Після вінчання на царство в **1547 р.** (рис. 4) юний цар доклав чимало зусиль, щоб налагодити управління країною. Іван IV розумів, що в нього одного не вистачить знань і вмінь змінити ситуацію в державі. Тому він прислухався до порад свого найближчого оточення, яке об'єдналося у **Вибрану раду**.

Вибрана рада, до якої входили бояри, дворяни та митрополит московський *Макарій*, провела реформи, що мали зміцнити царську владу й поліпшити управління царством. У **1549 р.** вперше в історії Московської держави був скликаний *станово-представницький* орган держави — **Земський собор**. У такий спосіб Вибрана рада за прикладом деяких західноєвропейських держав намагалася посилити центральну владу в царстві, спираючись на підтримку представників заможних верств населення. У **1550 р.** Земський собор прийняв **Судебник** — новий збірник основних законів держави. Так, залежні селяни могли залишити свого феодала тільки в *Юріїв день*. Того ж року почало формуватися регулярне військо — *стрілецькі полки*. Була створена й дворянська «гвардія» царя — «*вибрана тисяча*». Пізніше Земський собор прийняв загальні правила служби у війську землевласників — бояр і дворян. У цей час також вдалося завершити формування нових органів управління державою — *приказів*. Дворяни й система приказів стали надійною опорою царської влади в боротьбі з боярством.

Земський собор

На відміну від країн Західної Європи, де з посиленням влади монарха значення станово-представницьких органів зменшилося, у державі Івана IV Земський собор виник в умовах досить сильної центральної влади. Тому повноваження соборів були обмежені, вони затверджували рішення царя й Боярської думи, не мали права самостійно приймати закони. У роботі соборів, як правило, брали участь представники бояр, дворян і купецтва. Прості городяни й вільні селяни до роботи Земських соборів долучалися дуже рідко.

Реформи Вибраної ради дозволили зміцнити Московське царство.

◆ Рис. 3. Московські дворяни.

◆ Рис. 4. Вінчання на царство Івана IV.

2 Зовнішня політика Івана IV.

Успішні реформи Вибраної ради дали змогу Івану IV проводити активну зовнішню політику, розширювати кордони держави. На сході Московське царство межувало з державами, які виникли на місці Золотої Орди. У **Казанському** й **Астраханському** ханствах постійно точилася боротьба між прихильниками Москви й Туреччини. Першим завданням царя стало завоювання Казанського ханства на Поволжі, яке неодноразово здійснювало набіги на московські землі, але було ослаблене внутрішніми конфліктами. Перші два походи закінчилися невдало, але в **1552 р.** в третій похід цар повів величезне на той час військо — до 150 тис. вояків. Понад місяць царська армія тримала в облозі столицю ханства — місто *Казань*. Після вирішального штурму Казань упала, а ханство було приєднане до Московської держави.

У **1556 р.** армія Івана IV, майже не зустрівши опору, приєднала до Московського царства Астраханське ханство.

Успіхи на сході й півдні країни підштовхнули молодого царя до походу проти *Лівонського ордену* в Прибалтиці. Землі ордену були бажаною здобиччю для малоземельних «служивих людей». Перемога відкривала шлях до Балтійського моря. **Лівонська війна (1558—1583 рр.)** почалася дуже вдало для московських військ. Армія Івана IV стрімко увійшла в Прибалтику, захопила ряд важливих фортець. Лівонський орден опинився на межі загибелі. Проте країни Європи, які завжди ворогували між собою, були налякані посиленням Московського царства. Проти Москви об'єднали

◆ **Рис. 5.** Артилерія московського війська у XVI ст.

◆ **Рис. 6.** Московські воїни.

зусилля *Польща, Литва, Данія й Швеція*. Війна набула характеру затяжної, московські війська почали зазнавати поразок.

Незвично відбувалося підкорення Західного Сибіру Московським царством. Загін козаків, що виступив проти Сибірського ханства в 1581 р., очолив *Єрмак Тимофійович*. Проте він був не представником царя, а найманим отаманом купців Строганових. Завоювання Сибіру почалося як приватний захід. Цар навіть наказав припинити похід, що почався без його наказу. Нечисленному загону Єрмака вдалося розбити військо сибірського хана Кучума й захопити столицю ханства. У 1585 р. військо Єрмака потрапило в засідку й було розбито. Сам Єрмак потонув. Хоча залишки козацьких загонів пішли із Сибіру, незабаром ханство було остаточно приєднане до Московського царства.

Завоювання Івана IV перетворили Московське царство на багатонаціональну державу.

3

Опричнина.

Невдачі в Лівонській війні призвели до того, що інтереси Івана IV і Вибраної ради розійшлися. Цар тривалий час погоджувався з усіма реформами Вибраної ради, прислухався до своїх найближчих радників. Однак Іван IV прагнув не тільки посилення держави, а й жадав необмеженої особистої влади. Тому самовпевнений московський государ не збирався зважати на заперечення проти Лівонської війни, які висловлювала більшість представників Вибраної ради. Реформи, що проводилися понад десять років, значно зміцнили державу, і тепер цар міг обійтися без підтримки своїх радників. У 1560 р. Вибрана рада була розпущена, а деякі її лідери обвинувачені у зраді й заарештовані. Гнів Івана IV поширився й на бояр, яких цар завжди підозрював у спробах обмежити його владу.

Однак одноосібне правління царя не поліщило ситуації в країні. Лівонська війна тривала, причому безуспішно для московських військ. У 1564 р., переконавшись у безглуздість царської політики, утік на захід найближчий радник царя, відомий полководець, князь *Андрій Курбський*. Царська скарбниця стрімко порожніла, у боярському середовищі все частіше висловлювалися думки про помилковість дій Івана IV.

У 1565 р. цар раптово звинуватив бояр у всіх негараздах держави і заявив, що зрікається престолу. Однак це була лише гра, у якій Іван IV не міг програти. У Московському царстві авторитет правителя був беззаперечний, і прості люди силоміць змусили бояр

просити царя не відмовлятися від влади. Іван милостиво погодився зберегти престол, але для його захисту запровадив *опричнину*. Усі землі царства ділилися на дві частини — *земщину*, якою мала управляти Боярська дума, і *опричнину* — землі, що безпосередньо належали царю. Для захисту влади царя створювалося спеціальне опричне військо з 1 тис. осіб, що згодом досягло 6 тисяч.

Запроваджуючи опричнину, Іван IV хотів послабити вплив бояр у державі, використавши для цього «служивих людей» — дворян. Саме з них набирали більшість опричників. Засобом боротьби стала невинуватна жорстокість — терор. Бояр, чиї землі входили в опричнину, позбавляли володінь і виганяли в земщину. Найменший опір найжорстокішим чином зупиняли опричники під керівництвом **Малюти Скуратова**.

Слуги царя

Опричники верхи роз'їжджали по вулицях, на сідлах у них висіли мітли й собачі голови. Ці предмети символізували, що опричники винюхували зраду, як собаки, і вимітали її геть. Усіх, кого підозрювали в незгоді із царем, заарештовували й обвинувачували в зрадництві, змовах, чаклунстві. Десятки боярських родів були заслані, багато з них загинули від руки ката. Хоча більшість змов опричники відверто вигадували, Іван IV захоплював своїх слуг, роздаючи їм посади й землі.

Однак від опричнини страждали не тільки бояри. Катування й страти чекали на всіх, хто міг викликати невдоволення опричників. Тисячі городян і селян змушені були тікати від царських переслідувань.

◆ Рис. 7. Опричники в Новгороді. Художник Михайло Авілов.

Страшний слід в історії правління Івана IV залишив опричний похід у *Великий Новгород*, боярство якого нібито було втягнуто в змову. У містах між Москвою й Новгородом опричники влаштували жахливу різанину простого населення, у якій загинуло понад 1,5 тис. людей (рис. 7). Однак із зовнішнім ворогом опричники боротися не вміли.

Опричина — спосіб посилення царської влади за допомогою терору.

4 Останні роки правління Івана IV.

У 1572 р. Іван IV розігнав опричнину й почав переслідування самих опричників, вплив яких у суспільстві значно посилювався в попередні роки. Арешти і страти тривали до самої смерті царя. Порожніли цілі села, люди тікали, шукаючи більш безпечних місць. Через жорстокість, із якою цар розправлявся з ворогами, він увійшов в історію як **Іван IV Грозний**.

У зовнішній політиці царя спіткали невдачі. Кримські татари двічі проривалися до Москви. Лівонська війна, на ведення якої були витрачені величезні ресурси, закінчилася поразкою. За умовами миру Московське царство не тільки не досягло своєї мети, але й втратило майже всі володіння на узбережжі Балтійського моря.

Пішов на царство

Користуючись участю Московської держави в жорсткій Лівонській війні, хан **Девлет I Гірей** (1551—1577) у 1571 р. із 40-тисячною ордою вщент спалив дерев'яну Москву (крім Кремля) та розорив її околиці. Однак уже наступного року хан заявив, що «їде в Москву на царство». Йому вдалося зібрати 120-тисячне військо. Не враховуючи кримчаків і ногайців, до нього входив 40-тисячний турецький загін, у складі якого було 7 тис. яничарів. Проте в Молодинській битві (приблизно у 50 кілометрах на південь від Москви) московські війська на чолі з воеводою князем Михайлом Воротинським змусили тікати й майже повністю перебили армію загарбників. Для Московської держави цей бій за значенням дорівнювався до Куликовської битви. Турецько-татарську агресію на московські й українські землі на деякий час було зупинено.

Незважаючи на лихоліття, у період правління Івана IV Грозного відбулися важливі зміни в культурі країни. У 1564 р. *Іван Федоров* видав «Апостол» — першу друковану книгу в Московському царстві (рис. 8). На честь узяття Казані московськими зодчими

◆ Рис. 8. Аркуш з «Апостола» Івана Федорова.

◆ Рис. 9. Покровський собор у Москві (храм Василя Блаженного). Сучасний вигляд.

був побудований Покровський собор у Москві, більш відомий як храм Василя Блаженного, — один із найкрасивіших і найвідоміших православних храмів (рис. 9).

Діяльність Івана IV завершила процес централізації країни та значно посилила царську владу, але завдала значної шкоди населенню й господарству Московської держави.

5 Напередодні Смути.

Після смерті Івана IV влада в Московській державі перейшла до його сина **Федора** (1584—1598). Однак слабкий і безвольний цар не міг упоратися з розрухою, що настала в державі після оприччини. Насправді Московським царством управляв хитрий і далекоглядний боярин **Борис Годунов**. Йому вдалося тимчасово стабілізувати становище в країні, примирити бояр і дворян, припинити арешти й страти. Розплачуватися за це довелося залежним селянам, яким тимчасово заборонили йти від поміщиків (*заповідні літа*) і ввели п'ятирічний термін для пошуку селян-утікачів (*урочні літа*).

У **1598 р.** цар Федір помер, не залишивши спадкоємців. Земський собор проголосив царем Бориса Годунова (1598—1605), який не мав жодних прав на престол. Новий цар незабаром зіткнувся з несподіваними труднощами. У **1601 р.** почався страшний голод, що тривав три роки. Годунов намагався допомогти голодуючим, але хліба все одно не вистачало. Тільки в Москві загинули десятки тисяч людей. Селяни й городяни, рятуючись від голоду, тікали з насиджених місць. Заощаджуючи продовольство, бояри виганяли на вулицю холопів. У країні, особливо на південних окраїнах, скупчилися тисячі селян і холопів. Незабаром почалися повстання. Селянські загони під проводом *Хлопка* вдалося зупинити тільки під Москвою.

Загадкова смерть

Царевич Дмитрій, син Івана Грозного від останньої, сьомої дружини Марії Нагої, після смерті батька був відправлений у місто Углич. Царевич був єдиним законним претендентом на престол. Однак у 1591 р. Дмитрій несподівано помер. Мати царевича й жителі Углича стверджували, що його вбили. Із Москви приїхали бояри для розслідування трагічної події. Вони заявили, що Дмитрій помер випадково, кілька разів упавши на ніж в епілептичному припадку. У це пояснення ніхто не повірив, але воно стало офіційною версією. До сьогодні вчені не мають єдиної думки щодо смерті Дмитрія, але народний поголос наполегливо стверджував, що замовником убивства був Борис Годунов.

Борису Годунову не вдалося подолати негативні наслідки царювання Івана IV.

6

Смутний час (1605—1613 рр.).

Народ, підбурюваний боярами — противниками Годунова, у всіх негараздах звинувачував нового царя. Від часів Івана Грозного особа царя була непогрішимою, тому в містах і селах говорили, що цар Борис не царського роду — «несправжній», тому Бог прогнівався на Московську землю й наслав на неї нещастя. Урятувати Святу Русь може лише законний цар. Цими чутками вирішили скористатися внутрішні й зовнішні вороги Годунова.

У володіннях магнатів Речі Посполитої з'явився чернець Григорій Отреп'єв, який оголосив себе «дивом урятованим» сином Івана IV царевичем Дмитрієм. Польський король і католицька церква підтримали заяву Отреп'єва. Він увійшов в історію під ім'ям **Лжедмитрія I** (рис. 10). Зібравши військо, у **1604 р.** Лжедмитрій I пішов на Москву. Так почалася **Смута** в Московському царстві.

У роки Смути на московському престолі змінилося два царі, а під стінами Москви з'явився інший самозванець. Два роки влада була змушена боротися проти повстання під проводом *Івана Болотникова* (рис. 11). Урешті-решт владу в державі захопили бояри, які звернулися

- ◆ **Рис. 10.** Лжедмитрій I. Новий московський цар намагався переконати населення в тому, що він є законним монархом. Проте велика кількість католицьких радників «царя» викликала невдоволення жителів Москви.

◆ Рис. 11. Армія Івана Болотникова.

◆ Рис. 12. Облога Смоленська польськими військами. Гравюра XVII ст.

по допомогу до польського короля та таємно домовилися з поляками проголосити московським царем польського королевича Владислава. Налякані розмахом народного руху, бояри сподівалися на підтримку польських військ і впустили армію Речі Посполитої до Москви. У той час шведи захопили Новгород, а поляки взяли Смоленськ, улаштувавши в місті жорстоку різанину (рис. 12). Здавалося, Московська держава доживає останні дні й буде зруйнована внутрішньою смутою і нападами сусідніх держав.

Проте народ відмовився миритися із загибеллю власної держави. Позбавлені центральної влади, жителі сіл і міст — бояри, дворяни, городяни й селяни — об'єдналися в *народне ополчення*. Перше ополчення не мало великого успіху. Друге ополчення, яке очолювали нижньгородський староста **Кузьма Мінін** і князь **Дмитрій Пожарський**, у 1612 р. звільнило Москву від польських загарбників (рис. 13).

Населення Московського царства виступало не проти іноземців, а проти загрози покатоличення країни. От як про причини створення народного ополчення йшлося в тогочасному документі: «...нижньгородці, приревнувавши православну християнську віру і не бажаючи бачити православної віри в латинстві, почали думати, як би допомогти Московській державі».

Подолання Смути в Московській державі
лягло на плечі простого народу, який зміг
зберегти незалежність своєї країни.

7 Початок правління династії Романових.

У 1613 р. в Москві був скликаний Земський собор для обрання нового царя. У роботі собору вперше брали участь не тільки представники духовенства, бояр, дворян і городян, але, можливо, і незалежних селян. Новим царем був проголошений 16-річний **Михайло Романов (1613—1645)**. На Земському соборі не було здійснено спроби обмежити владу царя, як це відбувалося в деяких країнах Європи. Дворянство підтримувало самодержавство, тому що сподівалося, що сильний цар захистить їх від боярської сваволі. У середовищі простих людей — городян і селян — панували монархічні настрої, віра в «доброго» царя. Бояри, яких не влаштовувала необмежена влада правителя, побоювалися виступати проти прагнень народу та сподівалися, що їм вдасться нав'язати юному самодержцю свою волю. Так у Московській державі до влади прийшла нова династія **Романових**.

Перші роки правління царя Михайла проходили в боротьбі із селянськими повстанням та поляками. Врешті повстання були придушені, а з поляками в **1618 р.** укладене перемир'я, за яким до Речі Посполитої відходив Смоленськ. У **1632 р.** Московське царство знову почало війну з Річчю Посполитою, але Смоленськ відвоювати не змогло.

Внутрішнє життя в державі налагоджувалося, але Московське царство помітно відставало від країн Західної Європи. У Московії знову посилювалися залежність селян і самодержавна влада царя. Країна була вкрай розорена, багато сіл спорожніли. Селяни тікали на окраїни, робочих рук не вистачало. Доходи бояр та особливо дворян скоротилися. Бояри, які мали багато залежних селян, ще могли витримати втрату частини працівників, але для дворян, у яких часто в залежності було одне село, зменшення кількості селян ставало значною втратою. Саме дворяни наполягали на повному прикріпленні селян до землі, і царський уряд, що спирався на дворянство, йшов їм назустріч. Дворяни у відповідь підтримували сильну царську владу, зміцнюючи самодержавство.

Московському царству вдалося подолати наслідки Смутного часу, але відновлення держави відбувалося на основі феодалних порядків.

◆ Рис. 13. Пам'ятник Мініну та Пожарському в Москві.

i

Запитання й завдання

1. Чому великі князі спиралися на підтримку дворян? **2.** Чим була викликана ненависть Івана IV до бояр? **3.** Порівняйте становище бояр і дворян у Московському царстві. **4.** Чому в перші роки свого правління Іван IV прислухався до думки Вибраної ради? **5.** Охарактеризуйте вплив опричнини на розвиток Московського царства. **6.** Охарактеризуйте зовнішню політику Івана Грозного. **7.** Охарактеризуйте причини настання Смутного часу. **8*.** Чи можна стверджувати, що поява самозванців свідчить про посилення царської влади в Московській державі?

Із листа Івана Грозного до англійської королеви Єлизавети I

Ми сподівалися, що ти у своїй державі государиня й сама правиш... [але] у тебе навіть люди [знати] правлять, і не тільки люди, але й мужики торгові.

? Поясніть слова царя, за якого вперше був скликаний Земський собор.

§ 22. Народження Російської імперії

У другій половині XVII ст. в Московській державі остаточно встановилася абсолютна влада монарха. Це дозволило правителям використовувати всі ресурси великої країни для досягнення поставленої мети. Тому дуже швидко Московська держава на початку XVIII ст. перетворилася на імперію. Але чи не зависоку ціну заплатила країна за реформи царя Петра I?

Варто пригадати! **1.** Охарактеризуйте особливості абсолютизму в Московській державі. **2.** У чому були причини економічного відставання Московської держави від країн Західної Європи?

1 Царювання Олексія Михайловича.

У 1645 р. після смерті Михайла Федоровича Романова царем став його син **Олексій Михайлович** (1645—1676) (рис. 1). Хоча новому володарю Московської держави виповнилося лише 16 років, ніхто вже не заперечував його одноосібну владу. Боярство було ослаблене опричніною й Смутою, а дворянство цілком підтримувало царя.

За Олексія Михайловича був майже ліквідований останній пережиток станово-представницької монархії — Земський собор. Остаточно сформувалася система бюрократичного управління державою — **прикази**. Був прийнятий новий кодекс законів — **Соборне уложення 1649 р.**, за яким ще більше посилювався вплив царя й дворянства.

Соборне уложення фактично запроваджувало в державі *кріпосне право* для селян, які жили на поміщицьких землях. Однак остаточне покріпачення селян негативно впливало на розвиток *мануфактурного виробництва*. На мануфактурах нікому було працювати й нікому продавати товари, тому що кріпак не міг піти із землі й у нього не було грошей, щоб купувати продукцію мануфактур. Тому в Московському царстві розвивалися в основному *державні мануфактури*, які працювали на забезпечення потреб царського двору й армії.

Покріпачення селян і зростання податків призвели до нових народних збурень. У столиці спалахнули «*соляний*» і «*мідний*» бунти. У 1667 р. на Дону виникло повстання під проводом отамана донських козаків **Степана Разіна** (рис. 2). Повсталі взяли *Царицин* і *Астрахань*, підійшли до *Симбірська*. Разін закликав населення приєднатися до повстання. Багато міст від Волги до Слобідської України виступили на його підтримку. Почастішали заколоти й бунти в царських військах. Повстання охопило велику територію й перетворилося на *селянську війну*.

Проте повсталі не змогли об'єднати всі свої сили в єдине військо. Багато селян, розгромивши садибу свого поміщика, відмовлялися йти з повсталими. Зрештою царю вдалося зібрати сильну армію й розбити військо С. Разіна під Симбірськом. У 1671 р. заможні донські козаки видали Разіна, і його було жорстоко страчено в Москві.

У роки правління Олексія Михайловича, якого прозвали Тишайшим, відбулися значні зміни в церковному житті. Московське царство проголосило себе захисником православних у Речі Посполитій і Туреччині. Проте виявилось, що багато обрядів Російської православної церкви відрізняються від грецьких. За кілька століть в обрядах Московської церкви з'явилися помилки. виправлення розбіжностей було проведене в часи владного й рішучого патріарха **Никона** (рис. 3) й затверджене церковним собором 1654 р. Тепер хреститися потрібно було не двома

◆ Рис. 1. Цар Олексій Михайлович.

◆ Рис. 2. Степан Разін.

◆ Рис. 3. Патріарх Никон.

пальцями, а трьома. Почалося виправлення церковних книг за грецькими зразками.

Однак церковна реформа не була прийнята всіма православними. Багато священників виступили проти реформи Никона й закликали повернутися до старих обрядів. Виник *розкол* православної церкви. *Старообрядників* — противників реформи — переслідувала офіційна церква й світська влада, лідера старообрядників **протопопа Авакума** спалили на багатті. Однак тисячі незадоволених церковною політикою і владою людей продовжували приходити до громад старообрядників.

У зовнішній політиці Олексій Михайлович прагнув повернути загарбані поляками території на заході й приєднати охоплені визвольною війною українського народу православні землі Речі Посполитої. На війну з Польщею Москва зважилася тільки після низки перемог Б. Хмельницького над поляками. Земський собор погодився взяти Військо Запорозьке «під високу государеву руку», і Московське царство оголосило війну Речі Посполитій (**1654—1667 рр.**). Війна тривала з перемінним успіхом. Царю вдалося повернути Смоленськ, але українські землі виявилися розколотими по Дніпру, і до Московської держави відійшла тільки Лівобережна Україна. Боротьба за українські землі втягла Московію у війну з Кримом і Туреччиною, але остаточно ліквідувати татарську небезпеку не вдалося. Значно успішніше відбувалося освоєння Східного Сибіру, де не було сильних держав. До кінця XVII ст. більша частина Сибіру опинилася під владою московських правителів.

За правління Олексія Михайловича Московське царство остаточно перетворилося на абсолютну монархію — самодержавство. На відміну від країн Західної Європи, де основою абсолютизму було купецтво й власники мануфактур (буржуазія), у Московії буржуазія була майже відсутня й основою абсолютної влади царя залишалася тільки дворянство.

2 Московська держава наприкінці XVII ст.

У цей час стало очевидним, що Московське царство відстає в розвитку від своїх західних сусідів. Дворянське військо було практично небоєздатне, а в численних приказах процвітало злодійство. На місцях царські чиновники пригноблювали простий народ. На окраїнах держави спалахували бунти, повстали московські стрільці. Панування кріпосного права гальмувало розвиток мануфактурного виробництва. Торгівлю ускладнювала відсутність морських портів, що не замерзають взимку.

З 1682 р. країною фактично управляла цариця **Софія** від імені своїх малолітніх братів Івана і Петра. Її фаворит князь Василій Голіцин намагався змінити ситуацію в державі. Московська армія двічі вирушала в похід проти Кримського ханства, але жодного разу не змогла навіть увійти на Кримський півострів, показавши свою низьку боєздатність.

Чому ж не були проведені реформи? Для зміни становища в Московському царстві потрібно було не здійснювати поступові перетворення, а ламати існуючі порядки. Софія на цю роль не підходила. Незважаючи на невдачі, вона хотіла встановити свою одноосібну владу в державі й у **1689 р.** підготувала переворот. Несподівано проти Софії виступив 17-річний Петро. Йому вдалося придушити заколот стрілецьких полків і заслати Софію в монастир. Так Московським царством самостійно став управляти цар **Петро I** (1682—1725), один із найвідоміших реформаторів в історії Росії (рис. 4).

◆ Рис. 4. Цар Петро I. Художник Жан-Марк Натъє. XVIII ст.

Юність Петра

Майбутній цар Петро I уже в дитинстві демонстрував волю до знань, з інтересом вивчав точні науки, іноземні мови. Петро не любив розкоші, не звертав уваги на походження людей, що його оточували, дуже любив спілкуватися з іноземцями. Юний цар багато уваги приділяв військовій справі. За його наказом були створені два «потішні» полки, які Петро озброїв і навчав за європейським зразком. Згодом ці полки — Преображенський та Семеновський — стали основою нової російської армії.

Наприкінці XVII ст. в Московському царстві назріла необхідність реформ, але для здійснення перетворень був необхідний рішучий правитель.

3 Початок правління Петра I.

Перед Петром постало складне завдання проведення реформ у Московському царстві. Зразком успішних перетворень для московського царя стали країни Західної Європи, про які він багато чув від своїх друзів-іноземців. У 1697 р. до Європи було відправлено *Велике посольство* для проведення переговорів із провідними європейськими державами. Ще однією його метою було знайомство з управлінням та економікою країн Європи. У складі посольства таємно, під виглядом

урядника *Преображенського полку*, перебував і Петро I. Крім переговорів із європейськими монархами, цар особисто працював на корабельних верфях у Голландії, вивчав теорію кораблебудування.

У 1698 р. Петро був змушений негайно повернутися на батьківщину — із Москви надійшла звістка, що повстали стрілецькі полки. Коли Петро прибув до столиці, повстання було вже придушене, а призвідники страчені. Однак цар забажав нового розслідування, катувань і страт. Загинуло більше тисячі людей, країну охопив жах, але заперечити самодержцю ніхто не наважився.

Поїздка в Європу й стрілецьке повстання зміцнили прагнення Петра I «європеїзувати» Московію, перетворити її на сильну й сучасну європейську державу. Здійснити це цар збирався за всяку ціну, із неймовірною жорстокістю придушуючи будь-який опір.

4 Реформи Петра I.

Реформи Петра I охопили всі сфери життя держави й відбувалися протягом тривалого періоду.

Цар повністю змінив управління державою: Боярську думу замінив Сенат, що виконував функції уряду. Громіздку й неефективну систему приказів замінили 12 колегій. Була проведена міська реформа, за якою містам надавалося право обирати власні органи

Рис. 5. Російська імперія XVIII ст.

управління. Країна була поділена на провінції та губернії. Призначення на державні посади регулювалося «Табеллю про ранги» 1722 р. — просування по службі тепер залежало не від знатності походження, а від особистих заслуг.

Цар оточив себе прибічниками, не звертаючи уваги на їх звання й титули, національність та віросповідання. Тому серед найближчих радників Петра були і боярин Федір Головін, і син конюха Олександр Меншиков, і швейцарець Франц Лефорт. Адміністративні реформи впорядкували управління країною, фактично знищили різницю між боярством і дворянством, дозволили представникам різних станів брати участь в управлінні державою. Однак реформи ще більше підсилювали й владу самого царя, від прагнень якого тепер залежали всі важливі рішення в царстві.

Реформи Петра I привели до остаточного
встановлення абсолютної монархії в Росії.

Одним розчерком пера Петро I вирішив і церковне питання. Свого часу його батько Олексій Михайлович, щоб засудити патріарха Никона, запросив владик православного світу з-за кордону, побоюючись відкрито конфліктувати із церквою. Петро I досить швидко ліквідував патріаршество в Росії, доручивши управління церквою Святійшому Синоду, членів якого сам і призначав. Церква перетворилася на частину державного апарату. Так, коли виникла необхідність, цар віддав наказ переплавити церковні дзвони на гармати.

Досить широкими були заходи Петра в економіці. Після поїздки до Європи Петро I усвідомив, що праця кріпаків економічно не вигідна. Але відібрати безкоштовну робочу силу у дворян, які були опорою трону, цар не міг і не хотів. Адже саме держава, а отже і Петро I, була найбільшим поміщиком. Усі свої реформи цар будував на нещадній експлуатації простого народу. Значно вирости податки. Була введена «подушна подать» — податок із кожної особи, який сплачували навіть кріпаки.

Велику увагу цар приділяв розвитку мануфактурного виробництва, яке забезпечувало потреби армії і флоту. Зросла кількість збройових, металургійних, гірничодобувних, ткацьких мануфактур. З'явилися перші металургійні підприємства на Уралі. Значна частина мануфактур створювалася державою, решта належала приватним особам. Більшість мануфактур збували свою продукцію не населенню, а державі. В умовах кріпосного права влада дозволила використовувати для роботи на мануфактурах працю кріпаків.

Радикальними заходами в економіці вдалося забезпечити потреби держави й армії, однак Петро не усунув основну перешкоду на шляху економічного розвитку — кріпацтво. Праця кріпаків залишалася основою економіки країни.

На шляху до Європи

Найпомітнішими були зміни Петра I у сфері культури. Із 1699 р. Росія перейшла на європейське літочислення — лічба років велася від Різдва Христового, а не від створення світу. Був уведений більш простий і зрозумілий гражданський шрифт. Значно розширилося друкарство. Уперше була створена діюча система світської освіти. Величезну увагу Петро I приділяв розвитку наук, особливо прикладних. Зразком європейської архітектури стала заснована в 1703 р. нова столиця імперії — Санкт-Петербург. На вулицях міста дворяни з'являлися тільки в європейському одязі — такий був наказ царя. Цар рішуче боровся із російською традицією відпускати бороду, що викликала подив європейців. За носіння бороди запроваджувався особливий податок. Деяким боярам цар особисто стриг бороди.

Реформи не тільки не поліпшили, а навіть погіршили життя більшості населення Росії. Повстання, що спалахували (найбільше — під проводом Кіндрата Булавіна в 1707—1709 рр.), нещадно придушувалися.

Однією з головних реформ Петра стала військова реформа, адже армія виконувала два найважливіші завдання: захищала владу царя всередині країни й розширювала межі держави. За часів Петра I російська армія стала регулярною — солдатів у війська призивали на основі рекрутського набору. Армія будувалася за європейським зразком. Петро I побудував російський військово-морський флот — обов'язковий атрибут великої держави. Військова реформа, одна з найбільш вдалих реформ царя, дозволила Росії здобути перемогу в боротьбі з кращою європейською армією того часу — шведською.

Реформи Петра I змінили Росію, підготували умови для її перетворення на сильну європейську державу.

◆ Рис. 6. Карикатура епохи Петра I.

? Чому офіцер тримає в руках ножиці?

180

◆ Рис. 7. Російські монети часів Петра I.

5 Зовнішня політика Росії.

Мета реформ Петра I — перетворення Росії на сильну європейську країну — була нездійсненна без можливості виходу до моря. Морські порти давали можливість розвивати торгівлю й мати військовий флот.

Уже в перші роки свого правління Петро I спробував завоювати вихід до Азовського моря. Під час двох походів 90-х рр. XVII ст. була взята турецька фортеця *Азов*. Проте ця перемога не змінила ситуації на морі. Вихід у Чорне море однаково контролювали турки. Увагу царя привернуло узбережжя Балтійського моря, що раніше належало Росії, але в Смутний час було захоплене Швецією.

У 1699 р. був укладений антишведський союз із Данією й Саксонією. Наступного року Росія розпочала *Північну війну* (1700—1721 рр.). Здавалося, що шведське панування на півночі Європи незабаром закінчиться. Однак молодий і рішучий шведський король **Карл XII** порушив плани союзників. Шведський десант зненацька висадився в Данії й змусив її короля капітулювати. Потім Карл XII стрімко рушив до міста *Нарва*, яке безуспішно тримала в облозі російська армія. Восени **1700 р.** в короткому бою війська Петра I були повністю розбиті, іноземні офіцери російської армії здалися шведам, була втрачена вся артилерія.

Карл XII вирішив, що російська загроза остаточно ліквідована, і кинув основні сили проти курфюрста Саксонії й короля Речі Посполитої **Августа II**. Петро I урахував причини поразки на початку війни, значно посилив армію й почав створювати воєнну промисловість. Через кілька років загопи нової російської армії провалилися до узбережжя Балтійського моря.

Карл XII, не звертаючи уваги на успіхи Петра I, вів воєнні дії в Саксонії та Речі Посполитій. Блискуча шведська піхота й добірна кіннота нищили польські, німецькі війська. У **1706 р.** Август II підписав мир зі Швецією, і Росія залишилася вічна-віч із непереможним супротивником. Шведський король вирішив покінчити з Петром I одним ударом і безстрашно повів свої війська до кордонів Московського царства. У **1708 р.** російській армії вдалося завдати шведам кілька поразок у прикордонних боях, і Карл XII повернув свої війська в Україну, де гетьман **Іван Мазепа** обіцяв йому військову допомогу. Між Мазепою й Карлом XII був укладений договір про спільні дії проти Петра I, але своєї обіцянки гетьман виконати не зміг. Більшість козаків і населення Гетьманщини не підтримали шведів, зберігаючи вірність російському царю або

◆ Рис. 8. Полтавська битва. Художник Луї Каравак. XVIII ст.

через страх репресій із боку Петра I (російські війська спалили гетьманську столицю місто Батурин і Запорозьку Січ). Восени 1708 р. війська Петра I поблизу села *Лісне* розгромили 16-тисячний шведський загін, який ішов на допомогу Карлу XII. Шведи залишилися практично без артилерії.

У червні 1709 р. під Полтавою шведська армія була розгромлена військами Петра I. Карл XII та І. Мазепа встигли втекти в турецькі володіння.

Полтавська битва могла б привести до швидкого закінчення Північної війни, але Петро I нерозважно вплутався у війну з Туреччиною, і під час *Прутського походу 1711 р.* російська армія потрапила в турецьке оточення. Із великими труднощами вдалося викупити армію й царя, але час був згаяний, і Північна війна продовжилася. На Балтійському морі тільки створений російський флот розгромив шведську ескадру в битвах біля мису *Гангут* (рис. 9) та неподалік острова *Гренгам*.

Двадцять років війни виснажили сили двох держав, і в 1721 р. був підписаний **Ніштадтський мир**, за умовами якого Росія закріплювала за собою вихід до Балтійського моря.

У ході тривалої й кровопролитної Північної війни Петру I вдалося зміцнити міжнародне становище Російської держави. У 1721 р. вона була проголошена Російською імперією.

◆ Рис. 9. Гангутська битва. Художник Лев Каменєв. XIX ст.

Помер Петро I в 1725 р., не залишивши спадкоємця. Однак він залишив після себе могутню Російську імперію, що перетворилася на одну з найсильніших держав світу. Успіхи Петра I ґрунтувалися на неймовірних злигоднях його народу, тому що цар вважав своїх підданих лише засобом досягнення великої мети.

Зовні Російська держава Петра I трималася на пережитку Середньовіччя — кріпацтві.

Зпитання й завдання .....

1. Які події царювання Олексія Михайловича ви вважаєте найважливішими? 2. Яке значення мала церковна реформа патріарха Никона? 3. У чому проявлялося відставання Росії від країн Західної Європи наприкінці XVII ст.? 4. Охарактеризуйте основні напрямки реформ Петра I. Які реформи були найбільш вдалимими? Чому? 5. Як ви вважаєте, існуюче в Росії кріпосне право полегшувало чи ускладнювало проведення реформ? 6. Охарактеризуйте наслідки реформ Петра I для Росії. Визначте позитивні і негативні наслідки петровських реформ. 7. Характеризуючи наслідки політики Петра I, зазвичай стверджують, що Петро «прорубав вікно в Європу» для Росії. Як ви розумієте цей вислів? 8. Складіть таблицю «Найважливіші битви російської армії під час Північної війни» (у зошиті).

Дата	Назва битви	Результат

З Указу Петра I про розшук селян-утікачів від 16 лютого 1707 р.

...селян-утікачів із дружинами і дітьми відвозити до колишніх поміщиків і вотчинників, звідки хто втік... А буде хто тих селян-утікачів у ті місця не відвезе, і в тих людей половина маєтків їх і вотчин узяті будуть на нього, Великого государя, а інша буде віддана тим, чиї селяни-утікачі з'являться...

- ? 1. Про який пережиток феодалізму в Росії свідчить цей указ? 2. Чому Петро I піклувався про повернення селян-утікачів до колишніх хазяїв?

ПІДБИВАЄМО ПІДСУМКИ. У XVII ст. проявилися перші ознаки глибокої кризи османського суспільства й держави. Османська імперія припинила нові завоювання, намагаючись зберегти раніше захоплені землі й країни.

Незвичайним прикладом великої держави в Європі була в XVII ст. Річ Посполита, у якій боротьба феодалів проти короля закінчилася перемогою магнатів та шляхти. Слабкість міст та величезні прибутки феодалів від фільваркового господарства перешкоджали посиленню королівської влади. У державі сформувалася своєрідна «шляхетська республіка», у якій влада належала шляхетському сейму. Якщо спочатку Річ Посполита була достатньо могутньою країною, що збільшила свої володіння за рахунок сусідів, то з часом влада магнатів призвела до занепаду держави.

Натомість східний сусід Речі Посполитої — Московське царство — пішов іншим шляхом. За царювання Івана IV Грозного з небаченою жорстокістю була зломлена могутність великих феодалів — бояр. Опричнина часів царя Івана IV значно зміцнила царську владу, але практично спустошила країну. Послаблене Московське царство з великими труднощами пододало Смутний час. Показово, що порятунок країні принесли не цар та боярство, а простий народ, який підтримав народне ополчення. Однак традиції сильної царської влади були настільки міцними, що після обрання нового царя на Земському соборі монархія в Московському царстві тільки посилилася.

У XVIII ст. в Московському царстві відбулися значні зміни. Росія з відсталोї країни швидко перетворилася на одну з наймогутніших держав Європи. За рахунок нелюдського напруження сил власного народу імператор Петро I за короткий час реформував державу та переробив її на європейський лад. Однак перший російський імператор не зміг і не захотів зруйнувати найстрашніший пережиток феодалізму — кріпосне право.

РОЗДІЛ V. ЕПОХА ПРОСВІТНИЦТВА

У часи Середньовіччя люди в Європі пояснювали навколишній світ відповідно до біблійних настанов. Світ здавався сталим і незмінним. Усе відбувалося з волі Бога. Селяни працювали, дворяни воювали, священники молилися, а король правив. Сумніватися в «релігійній картині світу» почали ще європейські гуманісти й діячі Реформації, але для того щоб вплинути на свідомість людей, необхідні були докорінні зміни в політиці, економіці та культурі.

Незважаючи на поступовий розвиток капіталістичних відносин, у більшості країн Європи панування феодалізму гальмувало розвиток промислового виробництва. Монархія була повалена тільки в Англії та Нідерландах. Дворянство, спираючись на підтримку королів, не бажало віддавати владу ще слабкій буржуазії. У набагато кращому становищі опинялися землі, де не було феодальних відносин і на які не поширювалася абсолютна влада королів та дворянства. Саме так розвивалися північноамериканські колонії Англії у XVIII ст. Історія цих земель є яскравим свідченням розвитку країни, у якій феодальні пережитки не мали великого впливу на становлення державного устрою та економічний розвиток. Саме ці колонії стануть для Європи прикладом розбудови демократичної держави.

Захід

1740—1786 Фрідріх II, пруський король	1751—1772 «Енциклопедія» Д. Дідро	1756—1763 Семилітня війна	1775—1783 Війна за незалежність США	1789—1797 Дж. Вашингтон, перший президент США
---	--	-------------------------------------	---	---

Схід

1720—1730 «Епоха тюльпанів» — розквіт архітектури в Туреччині	1725—1743 Експедиції В. Беринга на Камчатку	1727 Відкриття першої типографії у Стамбулі	1757 Закриття всіх портів Китаю для іноземної торгівлі	1783 Ліквідація Кримського ханства
---	---	---	--	--

Україна

1687 Обрання гетьманом І. Мазепи	1709 Полтавська битва	1768 «Коліївщина»	1775 Ліквідація Запорозької Січі	1793 Другий поділ Польщі
--	---------------------------------	-----------------------------	--	------------------------------------

§ 23. Початок промислового перевороту. Просвітництво

✓ Зміни в політичній системі Англії привели до значних перетворень в економіці країни. У промисловості впроваджуються нові технічні винаходи. Наука, у свою чергу, починає впливати не тільки на виробництво, але й на політичний та соціальний розвиток країн Європи.

Варто пригадати! 1. Як вплинула англійська революція на становище «нових дворян» (§ 16)? 2. Чи змінилося становище селянства після англійської революції (§ 16)? 3. Які зміни відбулися у сфері торгівлі (§ 16)?

1 Передумови промислового перевороту.

У другій половині XVIII ст. в Англії відбулися відчутні зміни в промисловості. Випуск товарів збільшився в сотні, а то й у тисячі разів. Місце невеликих мануфактур із двома десятками робітників зайняли фабрики, де працювали сотні людей. В Англії почався *промисловий переворот (промислова революція)*.

i

Промисловий переворот — перехід від ручної праці до машинної, від мануфактури до фабрики.

Передумовами промислового перевороту стали події кінця XVII — першої половини XVIII ст. У сільському господарстві дворяни продовжували політику огорожування. Їхні дії підтримував парламент, який видавав закони про проведення огорожувань. Сотні тисяч селян втратили свої землі й були змушені податися в міста. Наприкінці XVIII ст. у володіннях дворян орали землю й пасли овець не селяни, а наймані робітники — батраки, які не мали

◆ Рис. 1. Лондон у XVIII ст.

своїї землі й працювали за заробітну плату. Кількість англійських селян стрімко зменшувалася. Наприкінці XVIII ст. в Англії завершилася аграрна революція — феодалне господарство повністю змінилося капіталістичним, настала епоха індустріальної цивілізації.

Селяни були готові найматися на будь-яку роботу в місті, щоб прогодувати себе й свої родини. З'явилася велика кількість дешевих і вільних робочих рук, які власники мануфактур могли наймати на нові підприємства.

Безземельні селяни, влаштувавшись працювати на мануфактуру, не тільки перетворювалися на робітників, але й ставали покупцями. Селяни купували дуже мало промислових товарів, тому що майже все необхідне вони виготовляли у своєму господарстві. Робітники не мали власного господарства, і будь-який дріб'язок вони змушені були купувати на ринку. Тому у XVIII ст. в Англії (переважно у її заморських володіннях) почав швидко зростати попит на промислові товари. Мануфактури не могли забезпечити товарами всіх бажаючих.

У руках заможних прошарків англійського суспільства у XVIII ст. з'явилися величезні кошти, за які можна було будувати нові підприємства. Джерелом доходів стало пограбування колоній в Азії та Америці, небачені багатства англійці вивозили з Індії. Крім того, величезні прибутки давала работоргівля — продаж африканського населення плантаторам у Північній і Південній Америці. Багато купців і работорговців вкладали свої кошти у виробництво товарів в Англії.

У XVIII ст. в Англії склалися умови для здійснення промислового перевороту.

- ◆ **Рис. 2.** Собор Святого Павла в Лондоні — усипальниця видатних англійців. Сучасний вигляд.

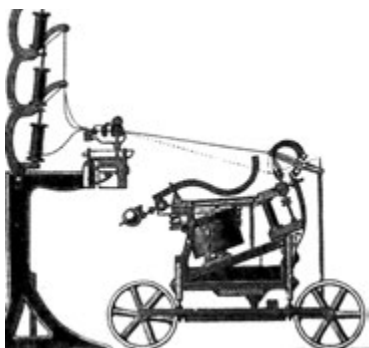

◆ Рис. 3. Мануфактура.

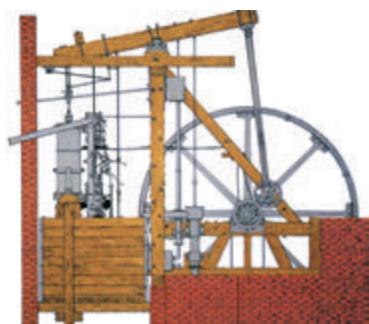

◆ Рис. 4. Прядка «Дженні».

◆ Рис. 5. Машина С. Кромптона.

◆ Рис. 6. Парова машина Дж. Ватта.

2 Технічні винаходи.

Застосування механізмів у промисловості було неможливим без наукових відкриттів і технічних винаходів. Роботу мануфактури полегшувало застосування машин. На мануфактурі виготовлення товарів було розділено на низку нескладних операцій, які виконувалися вручну. Деякі операції були настільки простими, що їх можна було замінити механізмами (рис. 3).

Найуспішніше технічні вдосконалення впроваджувалися в текстильній промисловості, особливо на підприємствах із переробки бавовни й виготовлення бавовняних тканин. Такі тканини мали дуже високий попит, і власники, бажаючи збільшити продуктивність своїх мануфактур, були готові вкладати значні кошти у виробництво й закупівлю машин.

У 1765 р. ткач **Дж. Харгривс** створив механічну *прядку «Дженні»*, що пряла бавовняну нитку без допомоги людини (рис. 4). Робітник тільки приводив у рух механізм прядки. У 1779 р. **С. Кромптон** удосконалив «Дженні», приєднавши до неї водяний двигун. Виробництво виросло в сотні разів, ручні ткацькі верстати не встигали переробляти таку кількість пряжі (рис. 5). У 1784 р. **Е. Картрайт** винайшов механічний ткацький верстат, що дало змогу значно прискорити процес виготовлення тканини.

Нововведення торкнулися й інших галузей промисловості: гірничодобувної, металургійної. Однак більшість машин приводилися в дію або силою людини, або силою тварин, або силою води. Виникла необхідність створити новий потужний двигун, який можна було б застосовувати з різними механізмами. У 1784 р. Дж. Ватт запатентував (зареєстрував) універсальну парову машину. Двигун Ватта можна було використовувати з найрізноманітнішими машинами. Незабаром парова машина стала основним видом двигуна у виробництві й транспорті (рис. 6).

У 60-ті рр. XVIII ст. в Англії почалося впровадження у виробництво машин — це стало початком промислового перевороту.

У ході промислового перевороту в Англії місце мануфактури, на якій застосовувалася ручна праця, зайняла *фабрика* — велике підприємство, засноване на машинному виробництві.

Перша фабрика

Перша фабрика в Англії була заснована в 1771 р. підприємцем Р. Аркرایтом. На ній працювали прядильні машини, яким надавав рух водяний двигун. Незабаром фабрики почали створюватися і в інших галузях промисловості. Із часом такі підприємства поширилися в країнах Європи та Північної Америки.

3 Зміни в соціальній структурі суспільства.

Розвиток промисловості привів до значних змін в англійському суспільстві. Великого впливу набула *буржуазія* — власники засобів виробництва, на яких працювали *наймані робітники*. Зростання доходів буржуазії спричинило посилення її впливу в парламенті.

Більшу частину населення Англії тепер становили не селяни, а наймані робітники. На відміну від селян, у яких були земля й знаряддя праці, робітники були позбавлені власних засобів виробництва. Тому вони були змушені йти працювати на підприємства, щоб урятуватися від голодної смерті. Власники фабрик знали про те, що робітник не зможе прожити без роботи на фабриці, та платили робітникам менше, ніж ті заробляли. Особливо охоче буржуазія брала на роботу жінок і дітей, тому що їм можна було платити ще менше, ніж чоловікам.

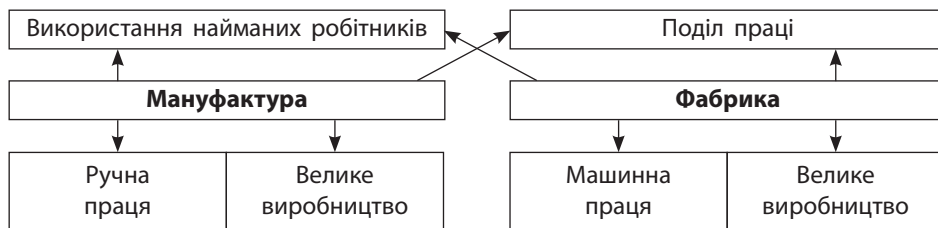
На багатьох фабриках умови праці були дуже важкими. Робітники працювали в задушливих напівтемних цехах по 12—14 годин на добу. Заробітна плата була вкрай низькою, її ледь вистачало на їжу

◆ Рис. 7. Фабрика в Англії.

й найдешевше житло. На фабриках часто траплялися нещасні випадки, робітники хворіли через нелюдські умови праці, але хазяї просто викидали хворих та калік на вулицю й наймали нових.

ОЗНАКИ МАНУФАКТУРИ Й ФАБРИКИ

Робітники намагалися боротися за свої права, влаштовували *страйки*, вимагали підвищення заробітної плати й поліпшення умов праці. В Англії набув поширення рух *луддитів* — руйнівників машин. Луддити вважали, що застосування машин веде до зниження платні робітників і посилення експлуатації. Вони ламали верстати, інші механізми, руйнували цілі фабрики. Влада нещадно боролася з луддитами, за псування машин була введена смертна кара.

i

У ході промислового перевороту в Англії остаточно сформувалися нові суспільні групи — буржуазія й наймані робітники.

Шотландський вчений Адам Сміт (1723—1790) розробив нову теорію економічного розвитку суспільства, яке базується на фабричній промисловості. На його думку, добробут держави з розвинутою промисловістю має зростати незалежно від того, якої мети намагаються досягти виробники товарів. Використовуючи поняття «невидима рука ринку», А. Сміт намагався довести, що капіталістична

економіка є такою системою, яка саморегулюється, тому держава не повинна втручатися в економіку.

4 Початок Просвітництва в Європі.

Результатом важливих змін, що відбулися в Європі в XVII ст., став початок нового етапу розвитку суспільства — *епохи Просвітництва*.

Причиною виникнення ідей Просвітництва стали наукові відкриття, здійснені вченими в XVII ст., яке часто називають «століттям геніїв». Відкриття дали можливість виявити основні закони природи й пояснити існуючий світ із погляду науки, а не релігії.

Другою причиною Просвітництва стала криза релігії, що була викликана падінням авторитету церкви в ході боротьби католиків і протестантів у XVI—XVII ст.

Епоха Просвітництва — час значного поширення наукових знань про світ і суспільство.

Прогрес у точних науках підштовхнув інтерес до устрою суспільства й держави. Релігійне пояснення непорушності феодальної станової держави вже не влаштувало вчених. Першими розпочали дослідження суспільства англійці, адже в Англії раніше, ніж в інших країнах, революція XVII ст. змінила державний устрій. Англійський філософ **Джон Локк** (1632—1704) наприкінці XVII ст. виступив із рішучою критикою абсолютної монархії й обґрунтував справедливість парламентського правління в Англії. Локк стверджував, що люди створюють державу для власного захисту, але віддають владі лише частину своїх прав. Основні права — свободу слова, свободу совісті й право власності — ніяка влада в людини відібрати не може. Якщо влада порушує права людини, то народ має право її скинути. Тим самим Локк показав, що абсолютна монархія є несправедливою формою правління, тому що порушує права підданих.

Релігійні суперечності та бурхливий економічний розвиток у XVII ст. привели до поширення в Англії та Франції *масонських лож* — таємних організацій, які об'єднували представників міської буржуазії та ліберального дворянства. Масони вважали, що існуючи в Європі феодальні порядки гальмували розвиток суспільства та окремої людини. Тому члени лож намагалися вплинути на процес оновлення європейського суспільства, не розголошуючи свою діяльність.

Зародившись в Англії, ідеї Просвітництва швидко поширилися в більшості країн Європи. Найвищого розквіту вони досягли у Франції.

5 Погляди просвітителів.

Серед мислителів епохи Просвітництва виділяються три французькі філософи: Монтеस्क'є, Вольтер і Руссо, яких називають «великими просвітителями». Саме їхні ідеї набули світової популярності й стали основою теорій суспільного устрою багатьох держав у майбутньому.

Граф **Шарль Монтеस्क'є** (1689—1755), представник давнього дворянського роду, за всіма ознаками мав стати захисником феодалізму й абсолютної монархії (рис. 8). Проте допитливий розум вченого відкрив йому всі недоліки французької держави й підштовхнув до пошуку виходу з глухого кута, у якому опинилася французька абсолютна монархія. У 1748 р. Монтеस्क'є опублікував у Женеві працю *«Дух законів»*, у якій виклав свої погляди на виникнення й устрій держави. Праця була видана без прізвища автора — анонімно, тому що багато ідей Монтеस्क'є могли викликати переслідування з боку королівської влади й католицької церкви.

Французький просвітителю відкидав вчення церкви про те, що все у світі розвивається з волі Бога. На думку Монтеस्क'є, на долю народів дуже впливали розташування й розміри держави — географічне середовище. Проте вчений не вважав, що народ не має змоги змінити свою долю. Шляхом реформ можна домогтися створення справедливої держави, у якій добробут населення буде базуватися на дотриманні законів. Монтеस्क'є виступав проти абсолютної монархії, яка стоїть над законом, захищав ідеї рівності прав усіх громадян, гарантії основних громадянських прав і свобод. Основою добробуту держави Монтеस्क'є, як і Локк, вважав принцип поділу влади. Однак французький мислитель розвинув і впорядкував ідею англійського філософа.

◆ Рис. 8. Шарль Монтеस्क'є.

Монтеск'є запропонував розділити державну владу на три гілки, які будуть урівноважувати одна одну й не дозволять жодній із них посилитися й установити абсолютне правління. Перша гілка влади — законодавча — має приймати закони. Це парламент, нижню палату якого обирає народ. Друга гілка влади має виконувати закони — виконавча влада, на чолі якої стоїть король. Третя гілка влади має стежити за дотриманням законів — судова влада, представлена судом присяжних. Якщо три гілки влади перебуватимуть у рівновазі, то держава зможе справедливо управляти народом. Зразком такої держави Монтеск'є вважав Англію з її парламентською монархією.

Ідеї Монтеск'є про поділ влади швидко знайшли прихильників у більшості країн Європи й стали основним принципом сучасної демократичної держави.

Син суддівського чиновника **Вольтер** (1694—1778) (рис. 9) не був творцем нових теорій про устрій справедливого суспільства, але саме його гостре перо вплинуло на неймовірну популярність ідей Просвітництва в Європі. За свої погляди Вольтер зазнавав переслідувань, сидів у паризькій в'язниці, неодноразово змушений був переховуватися за кордоном. Його книги спалювали, а самого мислителя проклинала католицька церква. Проте саме Вольтер став «вождем суспільної думки».

«Я не поділяю ваших переконань,
але віддам життя за те, щоб
ви могли їх висловити»

(Вольтер)

У своїх творах Вольтер різко критикував привілеї дворянства й самоправство королів. Він виступав на захист рівності прав усіх громадян, недоторканності приватної власності.

i

◆ Рис. 9. Вольтер.

◆ Рис. 10. Жан-Жак Руссо.

Особливо гострій критиці піддавав Вольтер церкву, вважаючи її винуватицею безлічі лих людства. Мислитель навіть закликав «роздавити гадину», тобто знищити католицьку церкву. Проте великий просвітитель наполягав на збереженні релігії — віри в Бога, тому що був упевнений, що тільки страх перед Богом заважає простому народу виявляти свої найгірші якості. Вольтер узагалі без поваги ставився до простих людей, був противником поширення ідей Просвітництва серед міських низів: «...коли чернь почне розмірковувати — всьому кінець». На його думку, зміни в державі мають відбуватися не в ході революції, а шляхом реформ «освіченого монарха». Погляди Вольтера знайшли підтримку в багатьох коронованих осіб Європи.

Інакше уявляв майбутнє суспільства **Жан-Жак Руссо** (1712—1778), виходець із родини швейцарських ремісників (рис. 10). Поет, письменник, художник і філософ стверджував, що всі лиха людей викликані нерівністю й несправедливою державною владою. Найбільш рішуче Руссо виступав проти великої приватної власності, вважаючи, що тільки суспільство із дрібних власників може бути справедливим. Не вірив просвітитель у здатність монархічної влади принести благо всім людям. Народ, за словами філософа, може скинути деспота-монарха й здобути свободу. Ідеалом Руссо була держава, де вся влада належить народу й вибраним органам управління. При цьому вчений вважав, що інтереси однієї людини мають бути підпорядковані інтересам усього суспільства. Виступаючи проти церкви, Руссо, як і більшість просвітителів, переконував у необхідності збереження релігії як способу стримувати негативні вчинки людей.

◆ Рис. 11. Дені Дідро.

Значення прогресу

Своєрідними були погляди Руссо на науковий прогрес, який для більшості просвітителів був основою добробуту держави. Руссо вважав прогрес винуватцем погіршення моралі й посилення нерівності. Наукові відкриття, на його думку, призводили до руйнування патріархального суспільства, у якому існувала загальна рівність. Тому виховувати дітей необхідно на природі, подалі від суспільства, щоб їх не зіпсували досягнення прогресу.

Ідеї Руссо знайшли прихильників серед радикальної молоді й стали програмою для багатьох майбутніх революціонерів.

Великі просвітителі **Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо та Д. Дідро** відіграли вирішальну роль у поширенні ідей Просвітництва в Європі.

Розвиток науки вимагав систематизувати й об'єднати багато нових знань, зробити їх доступними для читачів. Багато просвітителів узяли участь у виданні колективної праці — «*Енциклопедії наук, мистецтв і ремесел*», у якій зібрані відомості про всі досягнення людства. Керував виданням «Енциклопедії» французький вчений **Дені Дідро** (1713—1784) (рис. 11, 12). В умовах постійних переслідувань Дідро й інші автори, яких називають енциклопедистами, більше 20 років видавали «Енциклопедію».

Передові думки й новітні наукові відкриття, про які писали енциклопедисти, лякали католицьку церкву. Видання було заборонене, але продовжувало виходити таємно.

Поява «Енциклопедії» сприяла поширенню наукових знань та ідей Просвітництва серед широких верств населення Європи.

Запитання й завдання

1. Поясніть, яким чином політична ситуація в Англії сприяла розвитку економіки.
2. Охарактеризуйте передумови промислового перевороту. Чому він почався саме в Англії?
3. Назвіть відмінності мануфактури від фабрики.
- 4*. Чи можна вважати фабрикою вугільну шахту?
5. Порівняйте становище селян і найманих робітників. Яка із цих верств населення була здатна активно відстоювати свої інтереси? Чому?
6. Охарактеризуйте причини виникнення ідей Просвітництва.
- 7*. Чому теорія Монтеск'є про поділ влади мала революційні наслідки для розвитку держави й суспільства?
8. Чому Вольтер виступав проти церкви, але на захист релігії?
9. Охарактеризуйте погляди Руссо на суспільство та відносини між людьми.
10. Із якою метою просвітителі видавали Енциклопедію?

◆ Рис. 12. Титульна сторінка «Енциклопедії».

?

§ 24. «Освічений абсолютизм». Володіння австрійських Габсбургів. Королівство Пруссія

✓ У XVIII ст. абсолютна влада королів та імператорів досягла своєї вершини. Однак монархи починають розуміти, що їм не вдасться зберегти становище у своїх країнах без змін. Тому деякі з королів намагаються використати «науковий підхід» до управління державою, взявши на озброєння деякі ідеї просвітителів.

Варто пригадати! 1. Які землі входили до володінь австрійських Габсбургів у XVII ст.? 2. Як відбувалася Реформація в німецьких землях (§ 7)? 3. Якими були наслідки Тридцятилітньої війни для німецьких держав (§ 18)?

1 Просвітництво та абсолютизм.

Ідеї Просвітництва були популярними не тільки серед вчених і просто мислячих людей Європи. Багато європейських монархів ще замолоду зазнали впливу поглядів Вольтера і Монтеск'є та, прийшовши до влади, прагнули перебудови своєї країни. Вони розуміли, що існуючі порядки вже не забезпечують розвиток держави, і були готові провести реформи в дусі Просвітництва. До змін монархів підштовхувало й зростаюче невдоволення буржуазії, постійні селянські заворушення. Правителям не хотілося повторити долю короля Карла I Стюарта, страченого за рішенням парламенту.

Багато ідей просвітителів видавалися монархам вдалим заходом для поліпшення ситуації в державі. «Освічені монархи» у XVIII ст. правили у Франції, Іспанії, Пруссії, Австрії, Росії, італійських державах і німецьких князівствах. Вони відкрито проголошували своєю метою реформи в дусі ідей просвітителів. «Освічені правителі» листувалися з відомими мислителями, зустрічалися із вченими й філософами (рис. 1).

У багатьох державах був послаблений вплив католицької церкви, заборонена діяльність Ордену єзуїтів. Запроваджувалася загальна початкова освіта, відкривалися університети, академії наук, музеї та бібліотеки. «Освічені правителі» опікувалися розвитком торгівлі й мануфактурного виробництва, зменшували селянські повинності, а **Йосип II Габсбург** узагалі скасував в Австрії особисту залежність селян. Були реформовані судова система й система оподаткування, змінювався і впорядковувався державний устрій.

Проте монархи періоду «освіченого абсолютизму» не збиралися виконувати рекомендацій просвітителів про передачу влади народу та обмеження прав монарха. Реформи мали сприяти лише зміцненню абсолютної влади правителя.

Російська імператриця **Катерина II** так висловлювалася про особисте спілкування з великим французьким енциклопедистом Дідро: *«...його думка була більш цікавою для мене, ніж корисною. Якби я послухалася його порад, я перевернула б усю імперію догори дном; законодавство, адміністрацію, політику, фінанси — все це дошлося б поламати й замінити теоретичними мріями».*

«Освічений абсолютизм» — політика абсолютних монархів XVIII ст., побудована на використанні деяких ідей просвітителів.

2 Імперія Габсбургів у другій половині XVII ст.

Довга й кровопролитна Тридцятилітня війна відчутно послабила династію австрійських Габсбургів. Хоча Габсбурги залишалися імператорами Священної Римської імперії, вони вже не намагалися підкорити собі всі німецькі землі. У другій половині XVII ст. Габсбурги почали зміцнювати власну державу, не пов'язану зі Священною Римською імперією. До їхніх володінь входили Австрія, Чехія, Угорщина, хорватські, словацькі та румунські землі (рис. 2). Часто державу Габсбургів називали на честь їхніх спадкових володінь Австрією.

Особливістю держави була численність народів, які розмовляли різними мовами, мали власні звичаї й традиції. Недарма держава Габсбургів увійшла в історію як *«кляпчикова держава»*. Нерівномірним був економічний розвиток різних частин австрійської монархії. У самій Австрії й частині Чехії активно розвивалося мануфактурне виробництво, велике значення мали металургійні підприємства. В австрійських землях селяни були особисто вільними й мали землю. Однак на території більшості володінь Габсбургів панували феодальні відносини — кріпосне селянство працювало у великих поміщицьких господарствах.

◆ **Рис. 1.** Вольтер і король Пруссії Фрідріх II. Монархи провідних країн Європи вважали за велику честь листуватися й зустрічатися з мислителем.

◆ Рис. 2. Австрійська монархія Габсбургів і Бранденбурзько-Пруська держава.

Габсбурги намагалися посилити свій вплив у країні, спираючись на дворянство. Поступово зменшувалося значення місцевих станово-представницьких органів і зростали повноваження австрійських чиновників. Тривала боротьба Габсбургів із протестантами призвела до того, що в їхній державі повністю перемогла Контрреформація й протестанти опинилися поза законом. Католицька церква підтримувала владу імператорів і сприяла зміцненню єдності країни.

Об'єднанню держави сприяла не тільки політика імператорів, але й спільна загроза — напади з боку Туреччини. Двічі в другій половині XVII ст. турецькі армії підходили до австрійської столиці *Відня*. В очах багатьох жителів Угорщини, Словенії й Хорватії Габсбурги були єдиним захистом від турецького завоювання.

Однак Габсбурги використали для укріплення своєї багатонаціональної імперії ще один давній прийом: «розділяй і пануй». Вони зіштовхували між собою представників різних народів і виступали в ролі миротворців. Склалося враження, що без допомоги Габсбургів сусідні народи не зможуть жити в мирі між собою. Така політика тривалий час давала можливість управляти великою країною.

До початку XVIII ст. австрійським Габсбургам вдалося відчутно посилити свою владу й зміцнити єдність країни.

◆ Рис. 3. Герб Габсбургів.

Угорщина та Австрія

Далеко не завжди жителі монархії Габсбургів підтримували посилення влади імператорів. Особливо рішуче за збереження своїх прав боролось сильне угорське дворянство. В Угорщині неодноразово спалахували антиавстрійські повстання, а на початку XVIII ст. почалася визвольна війна угорців під проводом князя Ференца II Ракоці. У ході тривалої боротьби повсталі завдали кількох поразок австрійським військам, і Габсбурги змушені були піти на поступки. Угорщина залишилася у складі монархії Габсбургів, але зберегла широку автономію (самоврядування), й угорські протестанти отримали гарантії своїх прав.

3 «Освічений абсолютизм» Марії Терезії та Йосипа II.

Зі вступом на австрійський престол **Марії Терезії** (1740—1780) (рис. 4) у державі Габсбургів почалася епоха «освіченого абсолютизму». Їй передувала невдала зовнішня політика — під час війни за австрійську спадщину Габсбурги втратили частину володінь в Італії й Силезію. Ці події, а також часті повстання переконали правительку в необхідності проведення реформ. Економічно Австрія також відставала від провідних держав Європи. Особливо гальмувало

◆ Рис. 4. Імператриця Марія Терезія.

розвиток країни кріпосне право, що існувало в більшій частині держави.

Марія Терезія використовувала деякі ідеї Просвітництва для зміцнення центральної влади, але намагалася уникнути радикальних перетворень і побоювалася зачіпати інтереси дворянства. У країні панувала католицька церква, селяни залишалися кріпаками, дворянство зберігало свої привілеї. Син Марії Терезії, імператор **Йосип II** (1765—1790) (рис. 5), який із **1765 р.** правив разом із матір'ю, був більш рішучим. Він здійснював сміливі реформи, що викликали невдоволення дворянства й католицької церкви, але сприяли розвитку країни.

Під гаслом «Справедливістю та м'якістю»

Марія Терезія посіла трон австрійських Габсбургів у 23 роки. Проте більшість європейських правителів не визнали її права на престол і почали війну. Значна кількість політиків, представників знаті та навіть чоловік Марії Терезії не вірили в те, що молода й тендітна імператриця зможе зберегти владу. На їх здивування, Марія Терезія не тільки залишилася на троні, але й змогла значно посилити державу. До того ж велика представниця династії Габсбургів, перед якою схиляли голову славетні полководці та пихаті можновладці, змогла залишитися вірною дружиною та люблячою матір'ю. Марія Терезія народила 16 дітей, про яких піклувалася до самої смерті.

◆ Рис. 5. Імператор Йосип II.

Реформи «освіченого абсолютизму» дали можливість Габсбургам проводити успішну зовнішню політику. У ході численних війн їхні володіння вирости за рахунок земель в Італії, Нідерландах і на Балканському півострові. Після поділів Речі Посполитої до складу австрійської монархії увійшла частина польських і західноукраїнських земель. Під владою Габсбургів тепер перебували території, населені українцями: Східна Галичина, Закарпаття (у складі Угорщини) і Північна Буковина (захоплена в Туреччині в 1774 р.). Проте спроба повернути Силезію, загарбану Пруссією, закінчилася невдало. Від другої половини XVIII ст. саме Прус-

- ◆ **Рис. 6.** Палац Бельведер у Відні (був викуплений Марією Терезією). Сучасний вигляд.

сія, що стрімко набирала силу, стала основним супротивником Габсбургів у Європі.

Реформи епохи «освіченого абсолютизму» сприяли зміцненню держави Габсбургів.

4 Створення Пруського королівства.

Вестфальський мир, яким закінчилася Тридцятилітня війна, закріпив роздробленість німецьких земель. Багато німецьких князівств перебували в руїнах, їхнє населення відчутно зменшилося. Однак незважаючи на значні втрати у війні, поступово почав посилюватися *Бранденбург*, східнонімецька протестантська держава. Бранденбурзькому курфюрсту **Фрідріху Вільгельму I** (1640—1688) вдалося завдяки *Вестфальському миру* збільшити свої володіння й здобути вихід до Балтійського моря. Протягом XVII ст. до Бранденбургу було приєднане герцогство *Пруссія*.

Фрідріху Вільгельму I вдалося зміцнити свою владу, зробивши її майже необмеженою. Успіх його політики можна пояснити тим, що в Бранденбурзі не було великих феодалів, які могли обмежити владу правителя. Опорою центральної влади було дрібне дворянство, на землях якого працювали залежні селяни. Дворяни, яких у Пруссії називали *юнкерами*, постійно збільшували панщину, а вирощене селянами зерно з великим прибутком продавали в Західну Європу. Поступово залежність селян зростала, і в середині XVII ст. на вимогу юнкерів у державі було введено кріпосне право. У відповідь дворяни повністю підтримали посилення влади курфюрста.

Фрідріх Вільгельм I приділяв велику увагу розвитку ремесла й мануфактурного виробництва. Через те що кріпосне право за-

важало селянам йти працювати на мануфактури, курфюрст закликав протестантів з усієї Європи, особливо із Франції, переселятися до Бранденбургу.

Курфюрст **Фрідріх III** (1688—1713) домігся від імператора Священної Римської імперії королівського титулу і в 1701 р. проголосив себе королем Пруссії, а його держава стала називатися **Пруським королівством**.

«Не розмірковувати!»

За часів правління пруського короля **Фрідріха Вільгельма I** (1713—1740) у державі була остаточно встановлена абсолютна монархія. Король створив величезну армію, збільшивши удвічі кількість солдатів. На армію витрачалося більше половини доходів держави. Користуючись необмеженою владою, Фрідріх Вільгельм I зменшив усі інші витрати, збільшив податки й змусив платити їх навіть дворянство. Великі військові витрати виснажували країну, але король заощаджував на всьому, крім армії. Пруссія стала схожою на велику армійську казарму, а девізом короля став вираз «Не розмірковувати!». Саме за цього короля остаточно сформувався «пруський дух» юнкерства — преклонання перед армійською службою й військовою дисципліною.

На початку XVIII ст. у Пруссії була встановлена абсолютна монархія.

5 Правління Фрідріха II Великого.

Після смерті Фрідріха Вільгельма I пруський престол посів його син **Фрідріх II** (1740—1786) — освічений монарх, який захоплювався ідеями Просвітництва (рис. 7). Неодноразово критикуючи батька, молодий король почав реформувати державу, прагнучи перетворити її на одну з найсильніших у Європі.

Фрідріх II, користуючись необмеженою владою, проводив політику протекціонізму, підтримував розвиток мануфактурного виробництва в королівстві, послабив вплив ремісничих цехів. Монарх намагався полегшити становище селян, захистити селянські землі від загарбання юнкерами. У країні були заборонені катування й процеси проти відьом, поліпшена система судочинства. Була запроваджена система обов'язкової початкової освіти. Королівські реформи, проведені в дусі Просвітництва, змінили Пруссію, перетворивши її на розвинену державу.

Однак метою реформ короля було не поліпшення становища населення, а посилення королівської армії, що виросла у два рази

◆ Рис. 7. Пруський король Фрідріх II.

◆ Рис. 8. Сан-Сусі — палац Фрідріха II. Сучасний вигляд.

й стала найбільшою в Західній Європі. В армії служив кожний третій дорослий житель Пруссії.

Із перших днів свого правління Фрідріх II почав воєнні дії. Він чітко дотримувався принципу: *«Дипломатія без зброї — що музика без інструментів»*.

Під час війни за австрійську спадщину Пруссія розбила Габсбургів і захопила багату провінцію Силезію. У ході першого поділу Речі Посполитої Фрідріх II приєднав до своїх володінь Східну Пруссію. Однак король прагнув установити свою владу над більшою частиною німецьких земель, і це втягло Пруссію в криваву *Семилітню війну* (1756—1763 рр.). Союзником Пруссії виступила тільки Англія, яка не брала участі у воєнних діях у Європі. Тому Фрідріх II був змушений боротися з коаліцією найсильніших держав Європи — Австрією, Францією, Росією, Іспанією, Швецією. Пруссія вщент розгромила французькі й австрійські війська, але не змогла відбити російський наступ у вирішальній битві біля Кунерсдорфа. У **1760 р.** російська армія навіть захопила столицю Пруссії Берлін. У 1762 р. становище країни стало катастрофічним. Урятувала Фрідріха II зміна правителя в Росії. Новий російський імператор **Петро III** вважав Фрідріха II зразком для наслідування й уклав союз із Пруссією. Скориставшись цим, Фрідріх II завдав поразки австрійцям і в **1763 р.** домогся підписання вигідного для Пруссії миру.

Наприкінці правління Фрідріха II територія королівства виросла вдвічі, а Пруссія перетворилася на одну з провідних держав

◆ **Рис. 9.** Фрідріх II у битві біля Цорндорфа у 1758 р. Художник Карл Рьохлінг.

? Яка подія зображена на малюнку? Користуючись додатковою літературою та ресурсами Інтернету, складіть повідомлення про битву біля Цорндорфа.

Європи. Ще за життя сучасники називали Фрідріха Великим. Проте його політика призвела до виснаження внутрішніх сил країни, підпорядкованості населення потребам армії. Недарма на смертному одрі Фрідріх II Великий вимовив: *«Я втомився управляти рабами»*.

Політика Фрідріха II Великого сприяла зміцненню міжнародного становища Пруського королівства.

?

Запитання й завдання .....

1. У чому були причини політики «освіченого абсолютизму» в державі Габсбургів та Пруссії? **2*.** Чому Габсбурги змогли об'єднати у своїй державі різні народи, але їм не вдалося об'єднати німецький народ? **3.** В інтересах яких верств населення запроваджувалися реформи Йосипа II? **4.** Що сприяло збереженню єдності держави Габсбургів? **5.** Що, на вашу думку, сприяло посиленню Бранденбургу в XVII ст.? **6.** Із якою метою Фрідріх II проводив реформи в державі? **7.** Охарактеризуйте зовнішню політику Фрідріха II. **8.** Порівняйте політичне та економічне становище Австрії та Пруссії у XVIII ст. Яка з країн розвивалася більш успішно?

Із мирного договору між Росією та Пруссією від 24 квітня 1762 р.

Стаття 4. Імператор всеросійський обіцяє й зобов'язується цим трактатом формально й урочисто повернути його величності королю прусському всі області, землі, міста, місця й фортеці, що його прусській величності належні, які протягом цієї війни зайняті були російською зброєю...

? **1.** У чому були причини укладення миру? **2.** Як підписання договору вплинуло на хід Семилітньої війни?

§ 25. Російська держава за часів правління Катерини II

✓ Російська імперія не залишилася осторонь ідей «освіченого абсолютизму». Імператриця Катерина II почала своє правління з реформ, які мали значно змінити структуру та управління державою. Проте залишається питання, чи вдалося імператриці наблизити Російську державу до ідеалів просвітителів?

Варто пригадати! 1. Які перетворення здійснив Петро I в управлінні Російською державою? 2. Що таке «освічений абсолютизм»? 3. Які територіальні придбання здійснила Росія на початку XVIII ст.?

1 Епоха палацових переворотів.

Після смерті Петра I почалася боротьба за владу між його наближеними. Вирішальну роль у цій боротьбі відіграла *гвардія*, розквартирована в Санкт-Петербурзі. Гвардійські полки набиралися із дворян і були єдиною організованою й збройною силою в столиці, тому престол міг посісти тільки той, кого підтримувала гвардія. Від 1725 до 1762 р. в Російській імперії відбулося п'ять *палацових переворотів*, але сутність державного ладу не змінилася. Гвардія пильно стежила за тим, щоб монархи не порушували інтереси дворянства.

Деяка стабілізація становища в країні відбулася під час правління дочки Петра I **Єлизавети** (1741—1761). Було проведено низку реформ, проте вони не дозволяли подолати незавершеність перебудови Російської імперії. Зусиллями видатного вченого М. Ломоносова було відкрито Московський університет. Промисловість розвивалася дуже повільно, праця кріпаків у сільському господар-

◆ **Рис. 1.** Присяга лейб-гвардії Ізмайловського полку 28 червня 1762 р. Художник Іоахим Конрад.

? Яка подія зображена на малюнку? Кому присягає Ізмайловський полк?

стві була малоефективною. Державна скарбниця порожніла. У зовнішній політиці була відсутня послідовність, військові успіхи часто не використовувалися в інтересах імперії.

У 1762 р. гвардійці Ізмайловського полку, яким командував гетьман України **Кирило Розумовський**, заарештували імператора **Петра III (1761—1762)**, який незабаром помер. Новою імператрицею гвардія проголосила його дружину **Катерину II (1762—1796)** (рис. 1, 2).

Німкеня на російському троні

Ім'я Катерини II при народженні — Софія Фредеріка Августа Ангальт-Цербстська. Походила майбутня імператриця зі збіднілого німецького князівського роду й нове ім'я отримала після шлюбу зі спадкоємцем російського престолу Петром і переходу в православ'я. Спочатку доля була неприхильна до Катерини. Петро не любив дружину і байдуже ставився до неї, сина Павла відібрала для виховання імператриця Єлизавета Петрівна. Однак розумна й владна Катерина не дозволила себе зламати. Вона готувалася до управління імперією: вивчала російську мову, докладно знайомилася з життям у Росії, оточила себе розумними й рішучими фаворитами. Саме оточення Катерини підготувало змову проти Петра III. Так, за допомогою гвардії німкеня посіла російський трон.

В умовах палацових переворотів продовження петровських реформ було неможливим.

2 «Золотий вік» Катерини.

Імператриця Катерина II прагнула закінчити реформи Петра I і перетворити Росію на найсильнішу державу Європи. Вона мала намір управляти Росією в душі популярного в Європі «освіченого абсолютизму». Імператриця вела активне листування з відомими французькими просвітителями Вольтером та Дідро, зверталася до європейських мислителів із проханням вказати шляхи реформування держави.

У перші роки свого правління Катерині II вдалося здійснити низку важливих реформ. У 1764 р. була проведена *секуляризація церковних земель*: землі, що належали церкві, передавалися державі, залежні селяни ставали державними. У 1765 р. було засноване Вільне економічне товариство, яке мало складати плани економічних перетворень у країні.

У 1767 р. почалися засідання *Уложеної комісії*. У її роботі брали участь дворяни, представники міст, козацтва й навіть державних селян. Комісія мала прийняти новий кодекс законів Російської імпе-

рії, вирішити найважливіші проблеми держави, спираючись на ідеї Просвітництва. Однак дворянство рішуче виступило проти однієї з провідних ідей просвітителів — скасування кріпацтва. Іти проти дворянства — основи російського абсолютизму — імператриця не наважилася. Через два роки, переконавшись у неможливості дотримуватися рекомендацій просвітителів, вона припинила роботу Уложенної комісії.

Із часом дії Катерини II все більше спрямовувалися на зміцнення становища дворян у суспільстві. У 1783 р. було закріпачене селянство Лівобережної України. У 1785 р. видана *«Жалувана грамота дворянству»*, у якій були зібрані й підтверджені всі дворянські привілеї. Дворяни звільнялися від військової служби й сплати податків. Тільки дворяни могли володіти землею й кріпаками. Недарма правління Катерини II називають *«золотим віком»* російського дворянства.

Бажання ще більше зміцнити свою владу в країні змусило Катерину II провести низку адміністративних перетворень. Імперія була розділена на приблизно рівні за кількістю населення губернії на чолі з губернаторами. Були ліквідовані напівавтономні утворення — **Гетьманщина (1764 р.)**, **Запорозька Січ (1775 р.)**. Тепер усіма землями держави Катерина II управляла безпосередньо, за допомогою залежних від неї губернаторів.

Велику увагу імператриця приділяла розвитку торгівлі й промисловості в Росії. Розвивалися давні морські порти на Балтійському морі, будувалися нові порти на Чорному морі — *Одеса*, *Херсон*. Збільшився обсяг зерна, яке Росія вивозила за кордон. Значно зросла кількість металургійних мануфактур, російський чавун закуповувала навіть Англія. Хоча досить швидко розвивалися мануфактури, на яких працювали наймані робітники, багато підприємств викорис-

◆ Рис. 2. Імператриця Катерина II. Художник Дмитрій Левицький.

◆ Рис. 3. Асигнація. За правління Катерини II були випущені перші асигнації — паперові гроші.

товували працю кріпаків. У сільському господарстві більшість селян перебувала в повній залежності від поміщиків. В епоху «освіченого» правління Катерини життя простого народу не покращилося.

Катерина II про стосунки панів і кріпаків

Яких-небудь визначених умов між панами та селянами не існує, але кожен хазяїн, що має здоровий глузд, намагається поводитися зі своєю коровою обережно, не виснажувати її та не вимагати від неї занадто великого удою.

Селяни мали натуральне господарство, носили одяг, який ткали самі, та користувалися знаряддями праці, виготовленими власноруч. Близк Санкт-Петербурга, що вважався одним із найкрасивіших міст Європи, співіснував із жахливою вбогістю селянських осель.

Реформи Катерини II дозволили зміцнити Російську імперію, але не змінили кріпосницького характеру економіки країни.

3 Селянська війна під проводом О. Пугачова (1773—1775 рр.).

Політика Катерини II призвела до збільшення витрат держави й зростання податків. Цей тягар майже повністю несло на собі населення країни, у першу чергу кріпаки. Важким було життя міських жителів, козацтва. Багато утисків від російських чиновників зазнали неросійські народи. Погіршення становища населення призвело до найпотужнішого за всю історію Росії кривавого селянського повстання під проводом донського козака **Омельяна Пугачова** (1740—1775) (рис. 4).

Селянський цар

У 1773 р. Пугачов оголосив яїцьким (уральським) козакам, що він «дивом врятований імператор Петро III», і закликав допомогти йому повернути законний престол. Пугачов обіцяв покарати царських чиновників, звільнити селян від поміщицького гніту, повернути волю козакам. Під прапори «царя Петра» стали тисячі козаків, селян, робітники мануфактур, представники народів Поволжя.

Повстали громили царські гарнізони, вбивали дворян, багатіїв та чиновників, грабували міста й села. Загони Пугачова взяли в облогу велику фортецю *Оренбург* і намагалася завоювати її протягом шести місяців. Проте зіткнення з регулярними військами змусило Пугачова відступити. Зібравши сили, повстанці підійшли до *Казані* й захопили частину міста. Однак у 1774 р. в битві із царським загоном Пугачов був знову розбитий.

Незважаючи на поразки, Пугачов продовжив боротьбу. Населення підтримувало повсталих, оскільки сподівалося на приход «доброго мужицького царя», який звільнить їх від сваволі поміщиків і чиновників. Селянські виступи охопили Урал і Поволжя. Армія Пугачова підійшла до *Царицина*. Катерина II була так налякана розмахом повстання, що навіть відправила на боротьбу з Пугачовим відомого полководця **Олександра Суворова** (рис. 5). Однак ще до його приїзду повсталі зазнали поразки біля *Чорного Яру*. 12 вересня 1774 р. заможні козаки видали Пугачова урядовим військам. Влада жорстоко розправилася з повсталими, були страчені тисячі учасників бунту. Самому Пугачову відрубали голову в Москві в 1775 р.

Повстання під проводом О. Пугачова досягло настільки великого розмаху, що його назвали селянською війною.

4

Зовнішня політика Катерини II.

Великих успіхів Катерина II досягла в зовнішній політиці. Імператриця довірила керування своєю армією талановитим полководцям П. Рум'янцеву, О. Суворову, Ф. Ушакову, сама ж забезпечувала підтримку дипломатії. Основною метою зовнішньої політики Російської імперії стали володіння Туреччини, що відчутно ослабла в другій половині XVIII ст. Під час російсько-турецької війни 1768—1774 рр. турецька армія й флот були розгромлені. За умовами **Кючук-Кайнарджийського миру 1774 р.** турки передали Росії частину земель у Північному Причорномор'ї й визнали незалежність Кримського ханства. У **1783 р.** Катерина II ліквідувала Кримське ханство та приєднала Крим до Російської імперії.

Ханська доля

Історія Кримського ханства в Північному Причорномор'ї завершилася наприкінці XVIII ст. із приєднанням окремих земель до Російської імперії. У 1783 р. останній кримський хан Шагін Гірей зрікся престолу на користь російської імператриці. Крим відійшов до Росії. Якийсь час хан Шагін жив у Воронежі й Калугі в очікуванні обіцяного йому російським урядом перського трону. Проте так і не дочекавшись цього, у 1787 р. він виїхав у Туреччину, де був страчений за підозрою в заколоті.

Рис. 4. Омелян Пугачов.

Рис. 5. Олександр Суворов.

!

◆ Рис. 6. Штурм Ізмаїла. Сучасний малюнок.

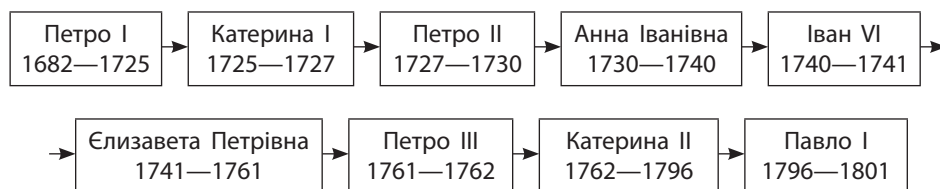
Турецький султан ніяк не міг змиритися з поразкою й 1787 р. знову оголосив війну Росії. У найважливіших битвах російські війська розгромили турків. Довгий час тримала оборону потужна турецька фортеця *Ізмаїл* (рис. 6). Проте після передання командування облогою О. Суворову Ізмаїл був узятий. Турки втратили 2/3 гарнізону фортеці. У 1791 р. був підписаний **Ясський мирний договір**, згідно з яким до Росії відходили всі землі до річки Дністер. Росія остаточно утвердилася на берегах Чорного моря.

У другій половині XVIII ст. занепадала Річ Посполита. Магнати й шляхта послабляли державу, польська армія була нечисленна й небоєздатна. Цим вирішили скористатися сусідні країни. У 1772 р. Росія, Австрія й Пруссія захопили частину території Речі Посполитої (Перший поділ). До Росії приєднали деякі землі Лівонії та Білорусії. Під час Другого поділу Польщі в 1793 р. до Російської імперії відійшла більша частина Білорусії та Правобережна Україна. Це підштовхнуло поляків до боротьби за незалежність своєї батьківщини. Повсталі на чолі з **Тадеушем Костюш-ком** здобули перемогу в кількох боях, але були розбиті силами Австрії, Пруссії та Росії. Переможці вирішили остаточно розділити польські землі. Під час Третього поділу в 1795 р. Річ Посполита припинила своє існування. Катерина II приєднала до своїх володінь Литву й Західну Білорусію.

Агресивна зовнішня політика Катерини II привела до збільшення території Російської імперії й посилення її впливу в Європі.

У 1796 р. імператриця померла, не встигнувши оприлюднити свій заповіт. Сама Катерина мала намір віддати престол своєму онукові Олександрю, але імператором проголосили її сина **Павла I** (1796—1801).

ПРЕСТОЛОНАСЛІДУВАННЯ В РОСІЇ В XVII—XVIII ст.

Катерина II отримала від сучасників титул Велика.

За її правління в Росії були завершені реформи, розпочаті Петром I. Російська імперія перетворилася на одну з наймогутніших держав світу. Однак усі зміни ґрунтувалися на нещадній експлуатації власного населення й пануванні кріпацтва.

Зпитання й завдання

1. Чи можна вважати палацові перевороти в Росії революціями? Чому?
2. Чим було викликане захоплення Катерини II ідеями Просвітництва? Чи було це захоплення щирим?
3. У чому були причини реформ Катерини II?
4. Охарактеризуйте внутрішньополітичні реформи Катерини II.
5. Чому Катерина II відмовилася полегшити становище кріпаків?
6. У чому були особливості економічного розвитку Російської імперії?
7. Назвіть причини повстання під проводом О. Пугачова.
8. Охарактеризуйте основні напрямки зовнішньої політики Російської імперії в другій половині XVIII ст.
- 9*. Порівняйте правління Петра I та Катерини II (цілі, методи, результати). Чи можна вважати Катерину звичайною послідовницею Петра?

3 указу О. Пугачова від 31 липня 1774 р.

Надаємо право цим... указом із монаршим і батьківським милосердям усім, хто перебував колись у селянстві та в підданстві в поміщиків, бути вірнопідданими рабами власної нашої корони й нагороджуємо... вольністю й свободою й вічно козаками, не вимагаючи рекрутських наборів, подушних й інших грошових податей; володінням землями, лісовими, сінокісними угіддями й рибними ловами і соляними озерами без покупки й без оброку...

1. Чи можна за цим документом установити основні вимоги повсталих?
2. Чи мало повстання антифеодальний характер?

§ 26. Англійські колонії в Північній Америці. Війна за незалежність

✓ Велика кількість вільної землі в північноамериканських колоніях та нестача робочих рук не сприяли встановленню феодальних відносин у сільському господарстві. Відсутність у містах цехів із жорсткими правилами дозволяла вільно розвиватися мануфактурному виробництву. Через віддаленість колоній від Англії тут могли проводитися демократичні вибори місцевої влади, у деяких колоніях запроваджувалися релігійні свободи. Протистояння колоній з Англією було неминучим.

Варто пригадати! 1. Які країни брали участь у колонізації Північної Америки (§ 3)? 2. Чому частина пуритан залишила Англію в XVII ст.? 3. Як європейські країни використовували свої колоніальні володіння (§ 6)?

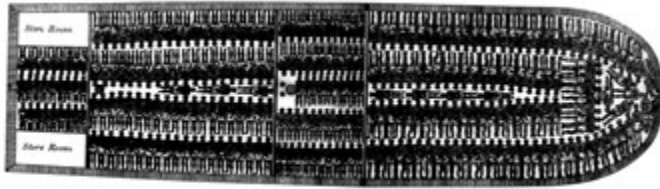
1 Розвиток англійських колоній у Північній Америці.

Англія пізно розпочала колоніальні загарбання, і багата на срібло Південна Америка була для неї недоступною. Тому англійські колонії засновувалися на менш привабливих територіях Північної Америки. Перше постійне поселення — Джеймстаун у *Вірджинії* — англійці створили в **1607 р.** Незабаром англійські біженці-пуритани заснували власне поселення — *Плімут*. Поступово на східному узбережжі Північної Америки виникло 13 англійських колоній.

Ціна колонізації

Землі, на яких засновувалися колонії, належали племенам американських індіанців, але білі переселенці спочатку шляхом обману купували в них частину землі, а потім захоплювали решту. Колоністи нещадно розправлялися з будь-яким опором індіанців. Племена зіштовхували між собою, знищували в ході каральних експедицій. За 100 років колонізації більша частина індіанського населення східного узбережжя Північної Америки була перебита, залишки витіснені на Захід.

Між колоніями існували певні відмінності. Південні й центральні колонії створювалися під контролем держави, і в них великий вплив мали королівські чиновники та англійська аристократія. Королі щедро роздавали землі своїм наблизеним, деякі знатні вельможі отримували в управління цілі колонії. Земля в них, особливо на півдні, була дуже родюча, а погодні умови сприяли вирощуванню рису, тютюну й бавовни. У колоніях виникли великі

◆ Рис. 1. Схема розташування рабів з Африки у трюмах британського корабля.

землеробські господарства — *плантації*. Майже весь свій врожай плантатори продавали в Англію як сировину для англійських мануфактур.

Однак для роботи на плантаціях відчувалася нестача робочих рук. Білих переселенців було мало, а індіанці відмовлялися працювати на колонізаторів. Незабаром англійські купці почали завозити в колонії «живий товар». Трюми кораблів, які приходили в американські порти, були заповнені чорношкірими африканцями, яких продавали для роботи на плантаціях (рис. 1). Так у колоніях, які пишалися своєю християнською мораллю, відновилося найганебніше явище людства — *рабовласництво*. Хоча праця рабів завжди була малоефективною, сприятливі природні умови й освоєння нових земель давали змогу плантаторам отримувати прибуток.

Північні колонії, що зазвичай називають Новою Англією, засновували пуритани, які створювали власні органи управління, незалежні від англійського короля. Природні умови на півночі були більш суворими, ніж на півдні, тому спроби створити в Новій Англії плантації й використовувати працю рабів провалилися. Землю своїми руками обробляли вільні колоністи — *фермери*. Велике значення мали промисли — рибальство, полювання. У північних містах, що швидко зростали, почало розвиватися мануфак-

◆ Рис. 2. Висадка перших англійських колоністів на узбережжі Північної Америки.

◆ Рис. 3. Північноамериканський індіанець.

турне виробництво. Значна частина промислової продукції, яку купували колоністи, уже виготовлялася на місцевих підприємствах. Відсутність феодальних пережитків сприяла розвитку північноамериканських колоній.

Самовіддана праця колоністів, відсутність феодальних перепон, знищення корінного населення — індіанців і використання безоплатної праці африканських рабів значно зміцнили становище англійських колоній у Північній Америці у XVIII ст.

2 Причини війни за незалежність.

У середині XVIII ст. відносини між Англією та північноамериканськими колоніями загострилися. Англійський парламент побоювався, що колонії, які стрімко розвиваються, перестануть купувати англійські товари й зменшать поставки сировини, якої потребували англійські мануфактури. Зростання добробуту колоністів наштотувало англійський парламент на ідею збільшення податків із колоній. Англійська буржуазія не хотіла сприяти розвитку буржуазії американської, тому що бачила в ній конкурента.

Парламентські закони дозволяли вивозити з колоній залізо й сталь тільки у вигляді заготовок, а не як готові товари. Уряд створював перешкоди для будівництва й розвитку мануфактур, забороняв ввезення в колонії машин з Англії. Обмежувалася торгів-

◆ Рис. 4. Договір губернатора Пенсильванії В. Пенна з індіанцями.

◆ Рис. 5. Південні плантації. Гравюра XVIII ст.

ля між колоніями сировиною й готовою продукцією. Заборонялася торгівля колоній з іншими країнами.

Обурення фермерів і частини плантаторів викликала королівська заборона на вільне заселення земель на заході Північноамериканського континенту. Для фермерів і плантаторів освоєння нових земель було життєво необхідним, тому що їхні землі швидко виснажувалися.

Загальне невдоволення викликала податкова політика Англії. Витративши великі кошти на ведення Семилітньої війни, король вирішив поповнити збіднілу скарбницю за рахунок колоністів. У **1765 р.** був уведений особливий *гербовий збір*, який мав сплачувати майже кожний колоніст. Незабаром були встановлені високі мита на ввезення багатьох товарів до колоній.

У Північній Америці набули поширення вимоги «*Жодних податків без представництва*» — колоністи відмовлялися платити податки, тому що не брали участі в роботі англійського парламенту. У колоніях стали гучнішими заклики до опору диктату Англії, встановлення справедливих законів. Особливо рішуче виступали проти політики короля й парламенту пуритани Нової Англії, які засуджували обмеження свободи й прав колоністів.

i

Політика англійських короля й парламенту викликала невдоволення в більшості колоній і стала основною причиною боротьби колоністів за незалежність.

3 Початок боротьби за незалежність.

Колоністи рішуче виступили проти дій Англії. Перш за все вони відмовилися купувати англійські товари, оголосивши *бойкот*. Наляканий падінням доходів, парламент скасував усі мита, але запровадив мито на чай як символ англійського панування над колоніями. У **1773 р.** в американські порти прийшли англійські кораблі, завантажені чаєм, який змушені були продавати за заниженими цінами, але зі сплатою мита. Англійці сподівалися, що колоністи куплять дешевий чай і визнають зверхність Англії. Однак жителі міста *Бостон*, одягнувшись індіанцями, пробралися на англійські кораблі й викинули в море весь вантаж чаю. Ці події, відомі як «*бостонське чаювання*», показали рішучість колоністів боротися за свої права (рис. 6).

У відповідь англійці ввели війська в Бостон і закрили бостонський порт. Колоністи не підкорилися грубій силі, почали створю-

вати збройні загони з добровольців, готувати зброю й боеприпаси. У Філадельфії відбулися збори представників колоній — *I Конти-нентальний конгрес*, що закликав не купувати англійські товари. Натомість англійський король **Георг III** (1760—1820) оголосив колоністів заколотниками й направив до Америки нові війська.

Воєнні дії почалися навесні **1775 р.**, коли загін колоністів розстріляв із засідки королівські війська поблизу Бостона. Спроби англійців придушити збройний опір провалилися. Боротьбу колоній очолив *II Конти-нентальний конгрес*, що зібрався в **1775 р.** у Філадельфії. Конгрес вирішив створити власну армію й призначив головнокомандувачем багатого плантатора **Джорджа Вашингтона**.

Спроба Англії обмежити свободу колоній привела до збройної боротьби колоній за свої права.

Більшість колоністів підтримали боротьбу проти Англії. На боці повсталих була молода американська буржуазія, яку розоряли заборони й мита парламенту. До повсталих приєдналися і багато плантаторів, які прагнули захопити землі на Заході. Основу військ колоній становили прості фермери, які боролися за свободу рідної землі. Багато рабів добровільно йшли воювати на боці повстанців, із них формували окремі підрозділи.

Проте частина жителів колоній зберегла вірність англійській короні. Це були представники аристократії, англійські чиновники, чимало плантаторів Півдня, пов'язаних з англійською торгівлею. Прихильники Англії створювали власні загони для боротьби з повсталими, допомагали англійським військам.

◆ Рис. 6. «Бостонське чаювання».

◆ Рис. 7. Створення Декларації незалежності США.

Англійці відправили до колоній велику армію, частина якої була сформована з німецьких найманців. Англійські війська мали перевагу перед загонами колоністів в озброєнні й бойовій підготовці. Королівські офіцери, які мали військовий досвід, були краще підготовлені до війни, ніж колоністи, більшість яких узагалі не тримала в руках зброї.

Армія повсталих

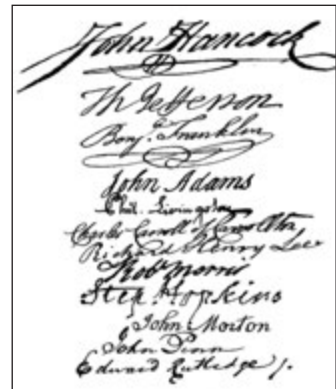
Погано навчені й недисципліновані армії Дж. Вашингтона мимоволі змінили тактику дій піхоти на полі бою. Стандартом дій піхоти в ті часи вважався лінійний стрій, коли солдати рівними шеренгами йшли на ворога. Саме так воювали англійці, які в повний зріст і під барабаний дріб наступали на супротивника. Однак навчити простих фермерів-колоністів такої злагодженості в діях було, як правило, неможливо. Тому колоністи часто використовували розсипний стрій, коли солдати наступали не шеренгами, а ховалися за природними укриттями.

4

Декларація незалежності.

Боротьба з однією з наймогутніших держав у світі — Англією вимагала від колоній єдності й чіткого визначення мети боротьби. Багато представників колоній боялися повного розриву з Англією й сподівалися на поступки з боку короля. Однак Георг III не хотів іти на переговори й мав намір силою підкорити колонії. Тоді **4 липня 1776 р.** II Континентальний конгрес прийняв **Декларацію незалежності** (рис. 7, 8). Цим документом 13 колоній-штатів об'єднувалися в єдину державу — **Сполучені Штати Америки (США)** й проголошувалася їх незалежність від Англії. У документі були докладно описані причини повстання колоній проти влади Англії, зазначені порушення королем прав жителів колоній. Найважливішим положенням Декларації стали демократичні принципи устрою США — рівність усіх людей, право народу скидати владу й створювати нову, більш справедливу. Декларація незалежності стала найдемократичнішим документом своєї епохи. Населення колоній сприйняло цей документ з ентузіазмом. Він став програмою дій повсталих, основою майбутнього устрою США.

◆ Рис. 8. Підписи під Декларацією незалежності США.

◆ Рис. 9. Утворення Сполучених Штатів Америки.

Томас Джефферсон

Один з авторів Декларації, **Томас Джефферсон**, заможний віргінський плантатор, був переконаним прихильником республіки й противником рабства. Навіть у Декларацію він включив пункт про скасування рабства в США. Однак абсолютна більшість депутатів Конгресу зажадала вилучити цю вимогу з документа. На відміну від Джефферсона, їх не бентежило, що в Декларації йдеться про рівність усіх людей, у той час як негри залишаються рабами. Втрата доходу від плантацій для багатьох депутатів конгресу була більш небезпечною, ніж порушення принципів Декларації.

Із прийняттям Декларації незалежності повстання колоній перетворилося на війну за незалежність США.

5 Війна за незалежність США (1775—1783 рр.).

Після перших успіхів у боротьбі з королівськими військами загони колоністів почали зазнавати поразок. Армії Дж. Вашингтона не вистачало грамотних офіцерів, колоністи були погано озброєні й одягнені, страждали від голоду й хвороб. Англійський флот контролював усе узбережжя США й перешкоджав постачанню боєприпасів та продовольства для повсталих. Регулярна армія англійців кілька разів розбила колоністів і в **1776 р.** захопила велике місто *Нью-Йорк* (рис. 9).

Після вдалих боїв англійське командування мало намір повністю розгромити США, оточивши найбільш активні північні штати. Одна англійська армія з півдня й друга з півночі рушили на північні колонії (Нову Англію). Здавалося, що доля США тримається

◆ **Рис. 10.** Капітуляція англійських військ під Саратоґою.

◆ **Рис. 11.** Капітуляція англійських військ під Йорктауном.

? Яка армія, крім північноамериканської, зображена на малюнку? Чому?

◆ Рис. 12. Джордж Вашингтон, перший президент США.

◆ Рис. 13. Паризький мир. Художник Бенджамін Вест.
? Яка делегація, на вашу думку, відмовилася позувати художнику?

на волосині. Однак на допомогу прийшли патріотично налаштовані фермери й городяни. Армія Дж. Вашингтона поповнювалася добровольцями, які були готові загинути, але захистити свободу своєї країни. Наступ англійців ішов невдало, командири не змогли узгодити свої дії, і восени 1777 р. 6-тисячний англійський загін був оточений 20-тисячною американською армією й здався в полон поблизу міста *Саратога* (рис. 10). Успіх під Саратогою став першою великою перемогою армії США й початком перелому у війні.

Відповідь Франції

Поразкою Англії вирішили скористатися її давні противники — Франція та Іспанія. Французький король таємно підтримував американців, щоб послабити англійців. Після битви під Саратогою Франція, а потім і Іспанія відкрито уклали зі США військовий союз і почали постачати в колонії зброю й боєприпаси. Французи направили в Північну Америку велику кількість військ, а французький флот завдав кількох поразок англійцям і підійшов до узбережжя США. За підрахунками вчених, Франція витратила на цю війну удвічі більше коштів, ніж самі американці.

Скориставшись допомогою могутніх союзників та патріотичними настроями населення, Дж. Вашингтон посилив армію й завдав англійцям низку поразок. Англійці перенесли воєнні дії в південні штати, розраховуючи на допомогу плантаторів. Однак і тут

війська США змогли домогтися успіху. У 1781 р. основні сили англійців під командуванням генерала Чарльза Корнуоліса поблизу міста *Йорктаун* були оточені армією Дж. Вашингтона та загонами французів. Французький флот розбив британську ескадру й блокував англійців із моря. Опинившись у безвихідному становищі, Корнуоліс був змушений капітулювати. Бій під Йорктауном став останньою битвою війни США за незалежність (рис. 11).

У **1783 р.** між США та Англією в *Парижі* був підписаний мирний договір, за яким англійці визнавали незалежність Сполучених Штатів Америки (рис. 13). До земель колоній були приєднані величезні території на заході, до річки Міссісіпі. У **1787 р.** Конгрес прийняв Конституцію США, у результаті якої в країні була встановлена державна влада, побудована на демократичних принципах.

Патріотизм населення колоній і допомога союзників дали можливість США виграти війну за незалежність.

Запитання й завдання

1. Охарактеризуйте відмінності північних і південних колоній Північної Америки. Чим вони були викликані?
2. У чому були причини боротьби колоній за незалежність?
3. Що, на вашу думку, стало приводом для війни колоній з Англією?
4. Які прошарки колоністів підтримали боротьбу з Англією? Чому?
5. Чим відрізнялися війська колоністів від армії Англії?
- 6*. Як ви розумієте слова Б. Франкліна під час підписання Декларації незалежності: «Або ми будемо триматися разом, або будемо гойдатися на шибениці порізно»?
7. Охарактеризуйте історичне значення Декларації незалежності США.
8. У чому були причини поразок американських військ на початку війни?
9. Чому монархічна Франція підтримала боротьбу США за незалежність?
- 10*. Складіть невелике повідомлення на тему «Народження демократичної держави США і доля корінних народів Америки».

Із Декларації незалежності США

Ми вважаємо очевидними такі істини: усі люди створені рівними і всі вони обдаровані своїм творцем деякими невідчужуваними правами, до числа яких належать: життя, свобода й прагнення щастя. Для забезпечення цих прав установлені серед людей уряди, джерелом справедливості влади яких є згода керованих. Якщо ж така форма уряду стає згубною для цієї мети, то народ має право змінити або знищити її й заснувати новий уряд, побудований на таких принципах і з такою організацією влади, які, на думку цього народу, найбільше можуть сприяти його безпеці й щастю...

- ? Поясніть значення «невідчужуваних прав», про які йдеться в документі.

§ 27. Особливості державного устрою США.

Практичне заняття

На практичному занятті ми об'єднаємося в групи та поговоримо про найважливіші питання становлення органів державного управління в США. Для успішної роботи скористаємося матеріалом § 26, а також картами атласу для 8 класу.

Варто повторити! 1. Які ідеї могли вплинути на творців Конституції США (§ 23)? 2. Яку тогочасну країну Європи можна вважати федерацією (§ 20)?

1 Прийняття Конституції США.

Після перемоги у війні з Англією Сполучені Штати зіткнулися з труднощами у внутрішній політиці. Ще в 1777 р. Контиентальний конгрес прийняв «*Статті Конфедерації*». Згідно зі «Статтями...» колонії, які стали називати штатами, зберігали майже повну самостійність. Центральну владу представляв однопалатний представницький орган — *Конгрес*, що не мав можливості впливати на окремі штати. Кожний штат міг запроваджувати власні податки, випускати гроші й створювати свою армію. Поки йшла війна, штати діяли узгоджено, але після укладення миру кожна колонія стала відстоювати власні інтереси. Виникли конфлікти між сусідніми штатами, єдність США опинилася під загрозою.

Запитання для обговорення. До яких наслідків, на вашу думку, могло привести збереження в США «Статей Конфедерації»?

У розпаді США не були зацікавлені ні фермери й буржуазія Півночі, ні плантатори Півдня. Тому в 1787 р. у Філадельфії були скликані збори, які мали прийняти нову конституцію США. В умовах найсуворішої секретності делегати за чотири місяці розробили проект конституції. Штати ратифікували (затвердили) конституцію, яка діє в США до сьогодні.

Відповідно до прийнятої Конституції в США встановлювалася сильна центральна (федеральна) влада. Штати могли самостійно розв'язувати внутрішні питання, але фінанси, армія та зовнішня політика перебували в руках федеральної влади. За Конституцією Сполучені Штати Америки ставали **федеративною республікою**: федеративною — тому що склалися з рівноправних штатів, і республікою — тому що вищі посади в державі були виборними.

◆ **Рис. 1.** Підписання Декларації незалежності США.
Художник Джон Трамбл.

Перебуваючи під впливом ідей Просвітництва, творці Конституції побудували її на принципі поділу й рівноваги виконавчої, законодавчої та судової влади.

Преамбула (вступ) до Конституції США (1787 р.)

Ми, народ Сполучених Штатів, щоб створити досконаліший союз, установити правосуддя, забезпечити внутрішній спокій, запровадити спільну оборону, сприяти загальному добробуту та убезпечити нам самим і нашим нащадкам блага свободи, видаємо і встановлюємо цю Конституцію для Сполучених Штатів Америки.

Вищою законодавчою владою в США був Конгрес, що складався з двох палат: верхньої — *сенату* й нижньої — *палати представників*. Депутатів палати представників обирали всі, хто був наділений правом голосу. Сенат був створений на вимогу малонаселених штатів для дотримання рівності між штатами. Від кожного штату до Сенату входило по два сенатори. Сенат затверджував закони, прийняті палатою представників, і міг контролювати її діяльність.

Головою виконавчої влади був президент, який обирався на чотири роки. *Президент США* мав дуже великі повноваження: керував урядом, армією, міг скасовувати закони, прийняті Конгресом.

Владу Конгресу й президента мала обмежувати вища судова влада — *Верховний суд*, склад якого формував президент за згодою Конгресу. Через те що суддів призначали довічно, вважалося, що вони можуть виступити і проти президента, і проти Конгресу, якщо

ті порушують закон. Верховний суд мав право скасовувати вже затверджені президентом закони.

Із Конституції США (1787 р.)

...Кожен штат у спосіб, установлений законодавчим органом штату, визначає кількість виборників, що дорівнює кількості сенаторів і представників, яку цей штат має право посилати в Конгрес. Проте ні сенатори, ні представники, ні будь-хто інший, хто обіймає платну чи громадську посаду в державному апараті США, не можуть призначатися виборниками...

- ? 1. Чи можна вважати, що в США президента обирає все населення? 2. Чому саме таку систему виборів президента обрали автори Конституції США?

Творці Конституції все-таки не змогли досягти рівності трьох гілок влади. Повноваження президента були значно ширшими, ніж права Конгресу, рішення президента мали визначальну роль як у внутрішній, так і в зовнішній політиці США.

Запитання для обговорення. Чому, на вашу думку, саме президент отримав найбільші повноваження в системі влади США?

2 «Біль про права».

У 1789 р. першим президентом США був обраний **Джордж Вашингтон**. Прихильник сильної центральної влади, президент намагався дотримуватися демократичних принципів, затверджених Конституцією. Він не побоявся взяти в уряд рішучого противника сильної президентської влади **Томаса Джефферсона**. У 1791 р. набули чинності десять поправок до Конституції, більш відомі як «*Біль про права*». Ці поправки гарантували громадянам США свободу друку, совісті, зборів. Закон захищав недоторканність особи й майна, дозволяв вільне володіння вогнепальною зброєю. Прийнявши ці поправки, влада США змушена була дотримуватися їх і захищати права своїх громадян.

◆ Рис. 2. Фрагмент сторінки з «Білля про права».

Однак далеко не всі жителі Сполучених Штатів могли скористатися гарантованими правами. Права голосу були позбавлені багато представників міської й сільської бідноти, жінки. Жодних прав не мали індіанці й раби. Рабство було заборонене лише в північних штатах, але процвітало в південних. Спроби скасувати рабство в усій країні зустріли лютий опір плантаторів і закінчилися невдачею.

Запитання для обговорення. Як, на вашу думку, населенню США пояснювалися причини позбавлення громадянських прав жінок та рабів?

Перемога колоній у війні за незалежність і прийняття Конституції США створили умови для швидкого розвитку країни. Сполучені Штати стали єдиною державою у світі, у якій були відсутні феодальні пережитки, що перешкоджали розвитку капіталізму. Буржуазія й плантатори повністю контролювали владу в країні та могли не враховувати інтересів дворянства, на відміну від буржуазії в розвинених європейських країнах. Демократичний устрій США давав можливість представникам різних верств суспільства впливати на уряд, а сильна центральна влада могла проводити узгоджену політику.

Конституція США стала зразком для наслідування для багатьох європейських революціонерів XIX ст.

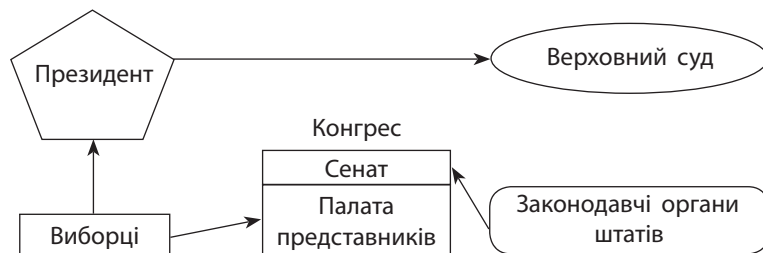

◆ Рис. 3. Томас Джефферсон, третій президент США.

◆ Рис. 4. Прапор США в 1783 р.

ОРГАНИ УПРАВЛІННЯ США

Запитання й завдання

1. Чому «Статті Конфедерації» не забезпечували стабільності країни?
2. У чому полягав принцип поділу влади в США?
3. Порівняйте повноваження англійського короля й американського президента.
4. Яке значення для розвитку демократії в США мала поправка до Конституції, що дозволяла громадянам володіти зброєю?
5. Чому знадобилося доповнювати Конституцію США «Біллем про права»?

Із Конституції США (1787 р.)

Конгрес до 1808 р. не може заборонити переміщення або ввезення таких осіб, яких будь-який з існуючих нині штатів вважатиме за потрібне допустити, але таке ввезення може обкладатися митом або податком, що не перевищує десять доларів із кожної особи.

- ? Про яких осіб йшлося в документі? Обґрунтуйте свою відповідь.

ПІДБИВАЄМО ПІДСУМКИ. Зміни в державному устрої та економіці країн Європи, нові наукові відкриття й вгасання релігійних протиріч дали поштовх ідеям Просвітництва. Просвітителі створили багато моделей справедливої держави, висунули декілька проектів покращення державного устрою. Ідеалом більшості просвітителів стали досягнення науки та технічний прогрес. Якщо мислителі епохи гуманізму до центру уваги ставили людину з усіма її перевагами та недоліками, то просвітителів більш за все турбував людський розум та його розвиток. Частина ідей епохи Просвітництва була використана європейськими абсолютними монархами. Саме під впливом просвітителів у Пруськкому королівстві та імперії Габсбургів була покращена система освіти, поліпшені мануфактурне виробництво та торгівля, обмежений вплив церкви. Але і Фрідріх II Пруський, і Йосип II Габсбург проводили тільки ті реформи, які не обмежували їхню абсолютну владу.

У другій половині XVIII ст. в Російській імперії також мали значний вплив ідеї Просвітництва, але реформи Катерини II були непослідовними і незакінченими. Імператриця розуміла, що виконання порад просвітителів несумісне з кріпацтвом та необмеженою владою монарха. Тому Російська імперія, незважаючи на воєнну міць, все ж таки відставала від західноєвропейських країн.

Найбільш вдало ідеї Просвітництва були реалізовані в Сполучених Штатах Америки. Перемога у війні за незалежність дозволила засновникам нової держави створити систему влади, наближену до ідей просвітителів. Відсутність пережитків феодалізму сприяла запровадженню народовладдя та принципу розподілу влади. Тому саме США можна вважати першою демократичною державою світу.

РОЗДІЛ VI. СХІДНИЙ СВІТ У XVI—XVIII ст.

Умовний поділ світу на Захід і Схід виник ще за часів Античності. Традиційно Сходом вважаються країни й народи, що займають величезні території Північної Африки та Азії. Як відомо, саме тут виникли й зміцніли перші цивілізації, звідси почалося поступальне цивілізоване освоєння земної кулі.

НАЙБІЛЬШІ ЦИВІЛІЗАЦІЇ СВІТУ В 1500 р.

Цивілізація	Країни й народи	Населення (млн осіб)	Частка у відсотках (%)
Китайсько-конфуціанська	Китай, В'єтнам, Корея	106	22,3
Індуська	Індія, Пакистан, Непал, Індокитай	116	24,1
Мусульманська	Північна Африка, Близький Схід, Аравія, Передня й Середня Азія, Іран (без мусульман, кочових народів, Поволжя, Індії, Південно-Східної Азії)	47,5	11,2
Західноєвропейська християнська	Країни Західної Європи, Польща, Чехія, Угорщина	68	16

Захід

1558—1603 Єлизавета I, англійська королева	1598 Нантський едикт Генріха IV	1600 Заснування Ост-Індської компанії в Англії	1618—1648 Тридцятилітня війна в Європі
--	---	--	--

Схід

1520—1566 Сулейман I Пишний, турецький султан	1556—1605 Джелал-ад-Дін Акбар, падишах Імперії Великих Моголів	1587—1629 Аббас I Мірза, перський шах	1628—1644 Селянська війна в Китаї, загибель династії Мін	1644 Заснування династії Цин у Китаї
---	--	---	--	--

Україна

1556 Заснування Січі князем Д. Вишневецьким	1557 «Устава на волюки»	1569 Люблінська унія	1638 Ординація Війська Запорозького
---	-----------------------------------	--------------------------------	---

§ 28. Перське царство Сефевидів та Імперія Великих Моголів в Індії

✓ Перське царство династії Сефевидів та величезна Імперія Великих Моголів в Індії відігравали провідну роль у всьому мусульманському світі та серед інших країн Азії. Чому ж період могутності швидко змінився занепадом і залежністю від інших країн?

Варто пригадати! 1. Коли мусульмани поділилися на шіїтів та сунітів? 2. Що таке варни й касты? 3. Коли виникла держава Делійський султанат? 4. Хто й коли відкрив східний морський шлях в Індію (§ 2)?

1 Піднесення Персії та її занепад.

Після розвалу держави непереможного Тимура серед дрібних князівств Середнього Сходу настав час міжусобиць. У 1502 р. молодий і талановитий шах Ісмаїл із династії *Сефевидів* об'єднав під своєю владою великі території Ірану та Азербайджану. Молода держава стала головним супротивником Османської імперії, яка прагнула розширити межі своїх володінь до Індії (рис. 1).

Жорстокі війни між турками-сунітами й персами-шіїтами не виявили переможа, але значно послабили ці азіатські держави.

Нове посилення Сефевидської Персії відбувалося за часів правління Аббаса I (1587—1629), що увійшов в історію Ірану під почесним ім'ям *Мірза* (Великий). Він зміцнив свою одноосібну владу й люто розправився із внутрішніми ворогами. Мірза переозброїв армію за європейським зразком. Її головною силою стала артилерія й піхотинці, озброєні мушкетами й навчені англійськими інструкторами. Аббас Мірза сприяв розвитку іригаційного землеробства, торгівлі й ремесла. Успіхи в економіці дали змогу персам активно боротися з Османською Туреччиною за панування в Передній Азії, їм навіть вдалося на деякий час захопити Багдад.

Ісфаган — «половина світу»

Саме так називали столицю Персії за часів правління Аббаса I. Вважалося, що той, хто побачив Ісфаган із 600-тисячним населенням, той побачив половину світу. При дворі шаха жили видатні вчені й митці, поети й філософи. Європейські мандрівники були в захваті від перської столиці, яка в XVII ст. за розмірами значно перевищувала Лондон. Місто прикрашали парки, площі, широкі вулиці, бібліотеки й мечеті. Тут налічували 48 мусульманських навчальних закладів — медресе. Найкращі досягнення перської культури того часу були зібрані саме в Ісфагані.

Успіхи режиму Аббаса I виявилися короткочасними. На початку XVII ст. Сефевидська Персія зіткнулася із серйозними труднощами. Спорожніли караванні шляхи, адже після Великих географічних відкриттів східні товари в Європу стали надходити морем. Країну охопили повстання пригноблених народів (вірменів, грузинів, афганців), загострилися суперечності між тюрками, що населяли країну, і персами. Аббас Мірза намагався вирішити всі проблеми за допомогою терору й масових страт своїх супротивників,

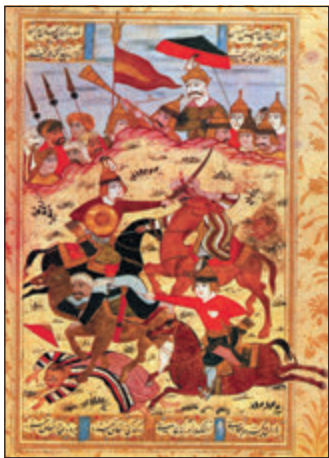
◆ Рис. 1. Індія та Китай у XVI—XVII ст.

призначав на посади вірних йому чиновників. Смерть деспота не змінила ситуацію на краще. На початку XVIII ст. афганські племена встановили в Персії свою владу. Сусідні держави (Туреччина, Росія, Великі Моголи) відібрали в Персії найбагатші землі.

Культура Персії

Розвиток культури народів Персії XVI—XVII ст. спирався на невичерпну спадщину минулих епох. Жителям країни вдалося поєднати досягнення мусульманської культури часів халіфату із традиційними культурними надбаннями Стародавньої Персії. Осередками культурного розвитку були міста Герат, Ісфаган, Тебриз. Тут набули розвитку література, музика, архітектура, орнаментальний живопис. Перські рукописні книги з їхнім недосяжним рівнем каліграфії і неповторними мініатюрами фахівці вважають справжніми витворами мистецтва.

◆ Рис. 2. Перська книжкова мініатюра XVII ст.

2 Утворення держави Великих Моголів.

Трьохсотрічне панування в Індії правителів Делійського султанату (1206—1526 рр.) іноді називають періодом «загальної безплідності». Султани-мусульмани використовували завойовану індуську країну винятково з метою власного збагачення. На початку XVI ст. султанат перебував у стані глибокої політичної кризи.

У 1526 р. в Індію вторглося невелике, але добре озброєне й навчене військо афганського правителя **Захіреддіна Мухаммада Бабура** (1526—1530). Він швидко розгромив численне, але неорганізоване військо Делійського султанату й захопив столицю.

Поет із тигрячою хваткою

Виходець із Середньої Азії **Бабур** (у перекладі з перської — Тигр) був нащадком великих завойовників — Чингізхана і Тимура. Таким чином, у його жилах текла монгольська кров. Династію, яку він заснував, вважали монгольською й на перський манер назвали «моголами». За законами того часу споріднення з великими предками давало Бабуру право розглядати будь-яку східну країну як тимчасово втрачені володіння. Бабур був вправним воїном і полководцем. Він здобув блискучу освіту, його називали «посланцем перської культури». Бабур мав і неабиякий поетичний талант. Вершиною його творчості стала книга віршів «Бабур-наме». Фахівці вважають його одним із кращих тюркомовних поетів.

Далекоглядний Бабур скасував принизливу *джизію* — данину за «невірність», яку виплачували всі немусульмани. Крім того, він знизив плату за користування землею до 1/3 врожаю. Правитель заохочував мішані ісламсько-індуські шлюби, наблизив до свого двору талановитих індусів, призначаючи їх на високі державні посади. Внутрішня політика Бабура сприяла зміцненню нової держави, яка увійшла в історію під назвою **Імперія Великих Моголів** (1526—1754 рр.).

3. Господарство й повсякденне життя.

Індія — багата на природні ресурси країна, основою економіки якої було орне землеробство. Крім рису, бавовнику і цукрової тростини важливими зерновими культурами стали пшениця і ячмінь. Сприятливі природні умови дозволяли збирати два врожаї на рік. У середині XVII ст. врожайність пшениці в Індії становила 12,6 центнера із гектара, а в європейських країнах — лише 7—8 центнерів. Індійські селяни вирощували безліч городніх культур і фруктів. Після Великих географічних відкриттів в Індію проникають і поступово стають популярними «американські» культури: *кава*, *тютюн*, *кукурудза*. Із приходом англійців у країні починають вирощувати і вживати чай.

Крім різноманітної рослинної їжі важливе місце в харчуванні індусів займали молоко й кисломолочні продукти, вершкове масло й сир. Однак через релігійні переконання скотарство було розвинене однобічно. В Індії з успіхом використовували мускульну силу слонів, буйволів, верблюдів і зебу. Проте м'ясо індуси вживали вкрай рідко. Багато тварин, наприклад корови, досі вважаються в Індії священними.

Як і в багатьох південних країнах Азії, будинки простих людей в Індії будували із сирце-

◆ **Рис. 3.** Стоянка Бабура під час подорожі. Мініатюра XVI ст. Вчені визнають Бабура своєрідним просвітителем, знавцем історії та географії.

◆ **Рис. 4.** Обробіток поля в Індії.

вої (необпаленої) цегли або дерев'яних жердин, перекритих у кілька шарів пальмовим листям.

У цілому індуси віддавали перевагу духовному життю, а до матеріальних благ ставилися досить спокійно. До того ж кастові закони обмежували матеріальний рівень людини відповідно до її становища в суспільстві.

У XVI—XVII ст. Індія була надзвичайно багатою країною, однак основну частину її населення становили бідні люди.

4 Великі Моголи за часів Акбара.

«Золотим віком» Моголів називають час правління онука Бабур, падишаха **Джелал-ад-Діна Акбара** (1556—1605) (рис. 5), який керував державою із 13-річного віку. Мудрий і рішучий правитель був жорстоким завойовником. За час його правління Моголи підкорили собі майже всю Індію. Державну скарбницю поповнили казкові скарби захоплених індійських князівств.

Загибель Віджаянагари

Небезпечним і сильним противником Акбара було князівство Віджаянагара (Південний Індостан). Державу очолював спадкоємний правитель *магараджа*. Основу могутності магараджі становили багаті міста-фортеці. Вони вели дуже прибуткову торгівлю тканинами, коралами, перлами, міддю, рабами, прянощами та слоновою кісткою. На доходи від торгівлі утримувалося велике й боєздатне військо. Португальські мандрівники розповідали, що в магараджі було військо в 50 тис. солдатів і тисячу «схожих на демонів слонів розміром із гору» (рис. 6). У **1565 р.** Акбар розгромив князівство та спалив його столицю — місто Віджаянагар, що в перекладі означає «місто перемоги». Понад 400 років місто перебувало в занепаді та заросло джунглями. Після нападу Моголів князівство Віджаянагара так і не змогло відновити колишню велич.

У внутрішній політиці Акбар запровадив розумну систему податків, розміри яких заборонив збільшувати під страхом смерті. Політика Акбара зміцнювала *централізовану державу*. Він установив єдину систему мір і ваги, провів грошову й адміністративну реформи.

Правитель Моголів прославився як релігійний реформатор. Він був переконаним прихильником східної мудрості: *«Істина одна, тільки мудрі йдуть до неї різними шляхами»*. Усі релігії він визнавав однаково істинними, спрямованими на пізнання Бога. У столиці Акбар побудував «Ібадат-хану» (Будинок молінь). У цьому будин-

◆ **Рис. 6.** Палац для слонів правителя князівства Віджаянагара (сучасний вигляд). Це князівство було однією з наймогутніших держав Південної Індії.

◆ **Рис. 5.** Акбар.

ку зустрічалися мусульмани, індуси, буддисти, єзуїти й вели мирні дискусії на релігійні теми.

Життя падишаха

Акбар був відважним мисливцем на тигрів, любив рухливі ігри, особливо кінне поло і хокей на траві. Падишах із захопленням грав у шахи, кості й карти. Особисте життя правителя склалося непросто. Із п'яти його синів вижив лише один — Селім, який підняв заколот проти батька. Заколот було придушено, а єдиному сину — спадкоємцю трону — Акбар пробачив.

У XVI — першій половині XVII ст. Великі Моголи були одними з наймогутніших правителів світу.

5 Розквіт індійської культури.

Із давніх-давен Індія відзначалася високим рівнем розвитку науки й літератури, образотворчого мистецтва, архітектури й містобудування. У період Великих Моголів у країні утворилася унікальна культура, що використовувала кращі досягнення східних цивілізацій.

Як завжди, культурне життя було зосереджено в містах. Серед них помітно виділялися *Агра* та *Лахор*. Моголи вели активне будівництво палаців і мечетей, розкішних мавзолеїв і замських будинків. При цьому в країні зводили фортеці, мости, заїжджі двори й школи. Багатства могутньої держави давали можливість споруджувати чудові, рідкісні за красою будинки, у яких гармонійно поєднувалися перський, ісламський та індуський архітектурні стилі.

◆ **Рис. 7.** Мечеть-мавзолей Тадж-Махал. Сучасний вигляд.

Тадж-Махал — «сльозинка на обличчі вічності»

У Шаха Джохана (1627—1658) була надзвичайно вродлива дружина Мумтаз Махал, яку він дуже кохав. Вірна дружина й мудра порадниця правителя померла під час чергових пологів. Її смерть дуже вразила шаха. Він запрягся побудувати мавзолей, гідний їхнього кохання. Десятки тисяч робітників були залучені до небаченого будівництва. Протягом 18 років воно не припинялося ні на день.

Мавзолей Тадж-Махал («Вінець Моголів») став вершиною архітектурно-го мистецтва епохи Моголів (рис. 7). В Індії його називають «сльозинкою на обличчі вічності».

У деспотичній державі розвиток культури багато в чому залежав від особи правителя. Це була придворна культура, що відбивала бажання й примхи правителів.

6 Занепад Імперії Великих Моголів.

Правнук Акбара падишах Аурангзеб (1658—1707) виявився релігійним фанатиком і почав терор проти індусів і шиїтів. Він руйнував індуські храми, відновив джизію. Хиткий внутрішній мир багатонаціональної держави був порушений. Криваві війни послабили господарство, селяни втікали від непосильних податків, були розірвані торговельні зв'язки. У найбагатшій країні виник страшний голод.

Після смерті Аурангзеба від колишньої величчч Моголів не залишилося й сліду. Держава розпалася на дрібні самостійні князівства. Тепер в Індії не було сили, що могла б протистояти натиску європейців.

Від кінця XVI ст. в Індію проникають англійці, голландці, а пізніше французи. Ост-Індські торговельні компанії Нідерландів та Англії відчутно потіснили на світових торговельних шляхах Іспанію, яка слабшала, та Португалію. Вони спиралися на підтримку своїх урядів і домоглися дозволу не тільки вести торгівлю, але й утримувати свої війська, оголошувати війну й укладати мир. Після смерті Акбара англійцям вдалося отримати торговельні привілеї в імперії Моголів. Спочатку були засновані торговельні факторії (*Мадрас*, *Пулікат*). Після краху Великих Моголів англійці більше не мали гідних супротивників в Індії.

Спираючись на промислову, торговельну й військово-морську могутність, у середині XVIII ст. Англія розпочала підкорення Індії.

Запитання й завдання

1. Що спільного між Сефевидською Персією та Османською Туреччиною?
2. Яким чином Аббас I Мірза намагався посилити свою державу? Охарактеризуйте стан господарства Індії напередодні Нового часу.
3. Чому Бабуру вдалося швидко завоювати значну частину Індії й заснувати нову державу?
4. Назвіть найцікавіші, на ваш погляд, особливості повсякденного життя індійців.
- 5*. Ім'я Акбар означає «Великий». Чи справедливо його так назвали сучасники?
6. Яких заходів вживав Акбар для зміцнення централізованої влади в імперії?
- 7*. Порівняйте релігійну політику індійського падишаха Акбара та його сучасника іспанського короля Філіппа II.
8. Назвіть основні особливості розвитку культури в Індії періоду Великих Моголів.
9. Чому європейцям вдавалося порівняно легко здійснювати свої колоніальні задуми в Індії?

Із листа Ф. Берньє, мандрівника та лікаря падишаха Аурангзеба, до міністра фінансів Франції Ж.-Б. Кольбера

На цьому величезному просторі дуже багато родючих земель, деякі з них... переважають Єгипет не лише достатком рису, пшениці та інших потрібних для життя продуктів, а й тими цінними товарами, яких Єгипет не знає, — шовком, бавовняними тканинами, індіго та іншими...

Серед цих земель є багато заселених і непогано оброблених; місцеві ремісники... старанно працюють, виробляючи килими, парчу, золоті й срібні тканини та різноманітні вироби із шовку й бавовнику...

...В Індостані є величезна кількість золота й срібла... Великий Могол... отримує величезні доходи і володіє величезними багатствами.

- ? 1. Якими словами Ф. Берньє описує багатства Індії? 2. Кому належали багатства Індії, із точки зору французького мандрівника?

§ 29. «Серединна імперія» та «Країна, де сходить сонце» у XVI—XVIII ст.

✓ Східні цивілізації Китаю та Японії разом з іншим світом вступили в Новий час. Однак ці країни відмовилися сприймати нові обставини світового устрою й натиск християнської Європи, що була зацікавлена лише в прибутках, накопиченні капіталів і захопленні колоній. Чи можна закритися від світу?

Варто пригадати! 1. Які наслідки для Китаю мало монгольське завоювання? 2. Коли і яким чином китайцям вдалося ліквідувати владу монгольської династії Юань? 3. За яких обставин відбулася «зустріч» китайської та європейської цивілізацій під час Великих географічних відкриттів (§ 2)?

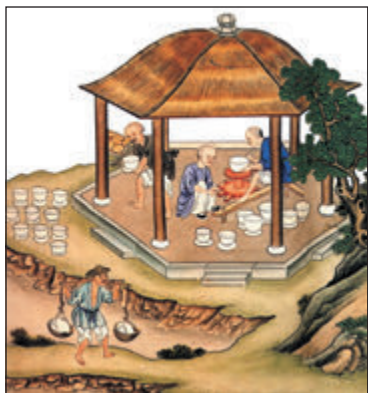
1 Китайська держава.

Тисячолітні традиції китайської цивілізації мали значний вплив на розвиток Китайської держави в XV—XVII ст. Головне місце в державній системі Китаю посідав імператор. Вважалося, що його влада має божественне походження і саме йому передана в управління «Серединна імперія». При сходженні на престол *Син Неба* брав нове тронне ім'я, яке означало девіз його правління: «Істинна Добродієвість», «Спокій, Гідний Захоплення». Імператор мав необмежену владу, був джерелом закону, «батьком» для всіх своїх підданих. Імператорський двір налічував десятки тисяч людей.

Основою Китайської держави були чиновники, яких налічувалося більше мільйона. Управляти величезною імперією, що простяглася по всій Східній Азії, було нелегко. Уряд виробляв загальну політику виконання імператорської волі. Китай був поділений на провінції, області, повіти. Усіх чиновників призначали зі столиці. Вони стежили за виконанням законів, підтримували порядок і здійснювали правосуддя.

Велику роль відігравав суд. Тут розглядали справу, вислухували позивача й відповідача, опитували свідків. Жінки могли давати свідчення тільки під тортурами. Суд ухвалював вирок. Зазвичай карали ударами ціпком (легким або важким), каторжними роботами або стратою. Імператор міг помилувати або змінити покарання.

◆ Рис. 1. Виробництво порцеляни. Китайська мініатюра.

«Небо високо, імператор далеко»

Для переважної більшості китайців імператор перебував так само далеко, як і небеса. У повсякденному житті звичайний китаєць залежав від старости громади й начальника повіту. Староста головою відповідав за своєчасну сплату податків і виконання всіх трудових повинностей. Від нього залежав розподіл податків усередині сільської та міської громади.

Китай — неповторна цивілізація Сходу, на яку культура Заходу не мала впливу.

2 Династія Мін (1368—1644 рр.) і її занепад.

Династія Мін (у перекладі означає «світло») виникла в результаті повалення жорстокого монгольського режиму династії *Юань*. Першим імператором Мін вдалося відродити колишню велич Китаю.

Кінець XV — перша половина XVI ст. були періодом миру й розквіту Китаю.

Тривале правління імператора **Ван Лі** (1573—1620) збіглося із кризою династії Мін. Витрати на утримання двору, уряду й армії постійно зростали. Під час розкопок гробниці імператора археологи знайшли численні скарби. Китайський деспот міг дозволити собі закопувати в землю величезні багатства, у той час як народ, обтяжений податками й трудовими повинностями, злидарював. Багата країна стояла на порозі голоду.

Останні кошти імперії були витрачені на дуже невдалі війни з монголами. Безславно закінчилася дорога й безглузда війна з Японією, що велася за панування в Кореї.

Діяльність уряду була зупинена палацовими вельможами, які домоглися величезного впливу на імператора. Ван Лі

◆ Рис. 2. Китайське місто в XVII ст.

не підписував документи, тисячі чиновників не могли обійняти відповідальні посади, які забезпечували звичайну роботу держави.

Кризові явища в Китаї спровокували кровопролитну й руйнівну для країни **Селянську війну** (1628—1644 рр.). Повстали захопили Пекін. Останній імператор династії Мін, залишений всіма, наклав на себе руки.

3 Перші століття династії Цин.

Послабленням Китаю скористалися *маньчжури*. Тривалий час маньчжурські племена, що жили на північно-західних кордонах держави, сплачували імператору данину та вважалися його підданими. У 1644 р. кіннота маньчжурів увірвалася до Пекіна й нещадно придушила опір повсталих і залишки армії Мін.

Завойовники заснували династію **Цин** (1644—1912 рр.), що в перекладі означає «чиста». Населення Маньчжурії не перевищувало 1 млн осіб, а кількість жителів Китаю досягла 150 мільйонів. Народ не хотів захищати режим мінських імператорів. Армія вийшла з підпорядкування, солдати розбіглися, офіцери пішли на службу до нових правителів.

Шляхом кривавого терору маньчжури підкорили собі багатомільйонний Китай. Останні осередки опору були придушені наприкінці XVII ст. Нові господарі Китаю не стали вносити зміни до державного устрою. Як і раніше, чиновники входили до правлячої еліти суспільства. Маньчжури не займалися землеробством і торгівлею, не мали права брати шлюб із китайцями. Вони повинні були служити в армії або перебувати на державній службі.

Уже через століття з маньчжурами відбулося те саме, що з монголами в XIV ст., — вони поступово злилися з китайцями. Завойовники були підкорені могутністю китайської цивілізації. Вони поступово перейняли китайську культуру, мову, традиції, вчення Конфуція. Такий процес має назву *асиміляція*.

Перші імператори маньчжурської династії багато досягли у зміцненні своєї влади в завойованій країні. Як великий правитель прославився імператор **Кансі** (1662—1722), що зійшов на трон 16-річним юнаком і правив понад 60 років (рис. 3). У 1696 р. 800-тисячна китайська армія здійснила перехід через пустелю Гобі й розгромила військо монголів. Так назавжди була ліквідована небезпека з боку степовиків. Ніколи до цього Китайська імперія не була настільки величезною. За імператорів Цин панування Китаю ви-

◆ **Рис. 3.** Імператор Кансі розширив кордони імперії Цин, був прихильником розвитку науки і мистецтва.

◆ **Рис. 4.** Китайцю заплітають маньчжурську косу. Під страхом смертної кари завойовники змушували всіх чоловіків пройти через цю принизливу процедуру, що свідчить про покірність людини новій владі.

знали Корея, Бірма, Таїланд, Непал, Тибет, Монголія. На початок XIX ст. населення Китаю перевищило 300 млн осіб.

Деспотична влада імператора, сильна армія та численний апарат урядовців-бюрократів дозволяли тримати в покорі величезну країну. У XVII—XVIII ст. імператори династії Цин домоглися тривалого внутрішнього миру й піднесення всіх сфер життя Китаю.

4 **Культура Китаю в XVI—XVIII ст.**

Китай завжди вважався країною освічених людей. У XVI—XVIII ст. в культурі Китаю настав новий період розвитку науки, освіти, усіх напрямків мистецтва.

Понад 10% китайців були високоосвіченими людьми. У країні цінувалися книги, які накопичувалися в державних, монастирських, шкільних та приватних бібліотеках. У країні видавалася велика кількість книг та іншої друкованої продукції (романи, п'єси, карти, підручники, наукові трактати). У XVIII ст. побачила світ величезна енциклопедія, що складалася із 26 тис. томів.

Міццю та пишнотою вражала китайська столиця, що стала центром досягнень культури. До Пекіна вело бруковане гранітом шосе з мармуровими мостами. Ширина головної вулиці міста сягала

◆ **Рис. 5.** Китайська джонка. Ці прості та надійні судна майже без змін проіснували до наших часів.

30 метрів. У 1793 р., за словами англійського мандрівника, Пекін налічував 3 млн жителів і поділявся на дві великі частини: Внутрішнє місто — резиденція імператорів і Зовнішнє місто, де жили звичайні китайці.

Особливих успіхів досягла художня культура Китаю, передусім живопис. Образотворчі прийоми китайського живопису не схожі на європейське мистецтво. Китайський художник прагнув не стільки відобразити навколишній світ, скільки за допомогою фарб осягнути його таємниці: «вмістити весь світ речей у крихітний простір серця».

Працьовитий і талановитий китайський народ зробив великий внесок до скарбниці світової культури.

5 Китай і Старий Світ.

Протягом XVI ст. португальські купці були єдиною сполучною ланкою між Китаєм та Європою. Китайці з підозрою та зневагою ставилися до варварів-європейців. Тому португальцям не вдалося повторити в Китаї те, чого вони досягли в Індії. Китайці дозволили їм торгувати тільки в *Макао*.

У Новий час світ відкрив для себе китайські товари, що мали великий попит на ринках Азії, Європи та Америки. Іноземці купували чай, шовк, порцеляну й розплачувалися за них сріблом, оскільки їхні власні товари мало цінувалися в Китаї. Торговельний баланс складався на користь Китаю. Іноземне срібло, виручене в ході торгівлі, дозволило зміцнити армію, зменшити податки, стабілізувати становище на кордонах.

У середині XVII ст. на річці Амур зіткнулися інтереси маньчжурської династії та московського царя. Після кількох битв Московія досягла почесних умов миру. За угодою **1689 р.** московським купцям дозволили один раз на три роки відправляти торговельний караван у Пекін (європейські купці не мали таких привілеїв). У столиці країни розмістилася православна місія.

Прагнучи зберегти свою владу в Китаї, імператори династії Цин у XVIII ст. вирішили відгородити країну від іноземного впливу. Спочатку вони заборонили діяльність християнських місіонерів. Потім Китай остаточно «зачинився».

Імперія Цин мала можливості для самостійного розвитку, але політика, спрямована на ізоляцію Китаю від іншого світу, врешті-решт призвела до серйозного відставання країни від Європи, що стрімко розвивалася.

6 Японія в Новий час.

Країна Японія розташована на острівному архіпелазі в Тихому океані на схід від Китаю. Японці називають свою батьківщину «*Країною, де сходить сонце*». Протягом тривалого часу на Японію сильно впливала велика китайська цивілізація.

Однак в XI—XII ст. країна розпочала самостійний історичний шлях. Главою японського народу вважається *імператор*. Він уособлює божественне походження японських націй і є духовним наставником народу. Династія японських імператорів не переривається з глибокої давнини до сьогодні. У XII ст. реальна влада опинилася в руках військового правителя *сьогуна*. Система управління, що отримала назву «*сьогунат*», протягом 700 років зберігалася в Японії без суттєвих змін.

Великі феодалні володіння в Японії обробляли залежні селяни. Для захисту своїх багатств і впливу в країні великі феодали стали створювати загони збройних слуг — **самураїв** (рис. 6). Із часом самураї перетворилися на впливовий стан японського суспільства.

Самураї — привілейований військово-феодалний стан Японії, що захищав інтереси правлячого класу.

◆ Рис. 6. Самураї XVI—XVII ст.

Кодекс честі самурая

У стані самураїв склалися норми етики й поведінки «ідеального» воїна в суспільстві й на полі бою. Самурай має досконало володіти всіма видами зброї, включаючи лук, а також прийомами рукопашного бою. Особиста хоробрість і мужність самурая — запорука перемоги над будь-яким супротивником. Самурай повинен мати добру освіту, знати математику, астрономію, філософію, основи віршування. Своє життя самурай присвячував служінню господарю, що наділив його землею й залежними селянами.

Самурай повинен здійснити обряд ритуального самогубства *сепуку* (друга назва *харакірі*), коли усвідомлює, що не може змити ганьбу образи, зберегти воєнну таємницю, захистити життя й чесне ім'я господаря, уникнути полону тощо.

У XIV—XVI ст. країна поринула в низку нескінченних міжусобних війн між різними угрупованнями феодалів, що опиралися на загони самураїв. Економічний розвиток країни сповільнився. У Японії дедалі більше зміцнювалися позиції європейців. До кінця XVI ст. тут налічувалося 300 тис. християн, 200 християнських церков і п'ять семінарій.

Наприкінці XVI ст. у Японії розгорнулася боротьба за об'єднання країни. Цю місію виконав **Ієясу Токугава** — великий феодал і самурай, талановитий полководець і дипломат. У **1603 р.** Токугаву оголосили сьогуніом. Резиденцією нового правителя стало місто *Едо* (нині Токіо). Почався 200-літній період правління *сьогунату Токугава*, що в історії називають періодом **Едо** (рис. 7, 8).

i

!

Культура Японії

Острівний і тому дещо ізольований історичний розвиток Японії сприяв виникненню самобутньої культури. Японці створили неповторний пейзажний та жанровий живопис, глибоку різножанрову літературу. Японський театр прославляв подвиги богів і героїв, висміював жадібних феодалів, нерозумних монахів, п'яниць та гуляк. Гармонійне існування разом із природою було характерною рисою японської архітектури. На її розвиток відчутний вплив мали китайські зодчі.

Правителі Токугава зміцнили централізовану владу. Усе населення поділили на чотири стани, кожний із яких мав свої права й обов'язки. Правителі Японії вважали, що європейці-християни порушують японські традиції й релігію, руйнують закони й державу. Тому вони вирішили «закритися» від європейців і проголосили політику *сакьоку* («країна на замку»). Місцевих жителів, що прийняли християнство, стратили. Під страхом смерті японцям заборонялося залишати свою країну й будувати великі човни, придатні для далеких плавань. У **1638 р.** з Японії виселили всіх іноземців. Тільки голландцям-кальвіністам, а також корейським і китайським суднам дозволялося двічі на рік заходити в порт Нагасакі.

Японці вважають, що в період Едо відбулося становлення японської національної єдності. Період Едо — золота доба культури й насамперед японської поезії та літератури. XVII століття стало часом процвітання країни.

◆ Рис. 7. Сьогун Токугава.

◆ Рис. 8. Замок Нагоя — резиденція сьогунів періоду Едо. Сучасний вигляд.

Запитання й завдання

1. Яке місце в державній системі Китаю посідав імператор? Чому його називали «Синон Неба»?
2. Чим можна пояснити наявність великої кількості чиновників у державному житті Китаю? Яку роль вони відігравали в китайському суспільстві?
3. Чому маньчжурським племенам вдалося підкорити величезну імперію та заснувати нову династію?
4. Поясніть зміст терміна «асиміляція», використовуючи приклади з історії Китаю.
5. Які досягнення в розвитку культури відрізняли Китай від європейських країн?
6. Чи можна вважати, що торгівля з європейськими країнами в XVI—XVII ст. була більш вигідною для Китаю?
- 7*. Що спільного між японським самураєм і європейським лицарем?
8. У чому відмінність між китайським і японським імператорами?
- 9*. Чому китайські імператори династії Цин і японські сьогуни прагнули «зачинити» свою країну для європейців? До яких наслідків могла призвести така політика?

ПІДБИВАЄМО ПІДСУМКИ. У ранній Новий час східні цивілізації перебували у стані *стагнації* — у своєму суспільно-політичному розвитку вони стояли на місці й задовольнялися колишніми досягненнями. У XVI—XVIII ст. в результаті бурхливого розвитку європейських держав, що прагнули світового панування, знову загострився конфлікт цивілізацій.

Мусульманський світ було розколото гострим релігійним протистоянням між шіїтами та сунітами. Крім того, Персія, Османська імперія, Імперія Великих Моголів, послаблюючи одна одну, вели нескінченні кровопролитні війни за панування в Азії та лідерство серед мусульманських країн світу.

Після розпаду Імперії Великих Моголів Індія була роз'єднана на безліч невеликих князівств. Розвиток країни гальмувався соціальними забобонами й релігійними традиціями. Із новою силою спалахнула боротьба між індусами й мусульманами. Надзвичайно багата, але роздроблена країна із часом стала жертвою колоніальних завоювань європейських держав, перш за все Англії.

У середині XVII ст. китайська імперія Мін вичерпала можливості історичного розвитку. Безконтрольна деспотія та величезний бюрократичний апарат працювали лише на себе. Економіка країни перебувала в стані глибокої кризи, простий народ Китаю, обтяжений податками, жебракував. Жорстока Селянська війна та вторгнення маньчжурів поклали край імперії Мін. Нова іноземна династія Цин на деякий час стабілізувала становище країни, але не могла відповісти на виклики Нового часу та запропонувати перспективні на той час шляхи розвитку великої цивілізації. Китай залишився єдиною великою країною Сходу, яка не знала влади з боку європейських правителів. Маючи величезні можливості й людські ресурси, китайська імперія Цин спробувала «зачинитися» від впливу Нового часу. Так, вона виявилася пасивним учасником основних подій світової історії.

§ 30. Ранній Новий час в історії людства

У ранній Новий час значна частина людства здійснила нечуваній за значенням і важливістю стрибок у своєму розвитку, залишивши в минулому «славне» Середньовіччя. Зміни торкнулися всіх сторін організації людського суспільства та його повсякденного життя. Настав час підбивати підсумки.

Варто пригадати! 1. Які країни Західної Європи у XVIII ст. слід вважати найбільш розвинутими? 2. У чому, на ваш погляд, полягають причини відставання країн Сходу від розвинутих європейських країн? 3. Які наукові відкриття раннього Нового часу, на вашу думку, можна назвати революційними?

1 Світ у Новий час.

Завдяки Великим географічним відкриттям у світі майже не залишилося земель, невідомих людству. Були встановлені зв'язки між більшістю цивілізацій Європи, Азії, Африки та Америки. Проте саме в Новий час стає зрозумілим, що країни Європи випереджають інші держави за економічним розвитком та військовою міццю, тому європейці почали не тільки торгувати з іншими країнами Америки, Африки та Азії, але й захоплювати їхні землі. Уже в XVI ст. виникають перші *колоніальні імперії* — Іспанська та Португальська. Згодом колонії почали захоплювати інші країни Західної Європи — Англія, Франція, Нідерланди. За рахунок захоплення Сибіру значно зросли володіння Росії, яка перетворилася на найбільшу за площею державу світу. Правителі європейських держав дивилися на весь інший світ, як на власну «законну» здобич та джерело прибутку.

Молода держава Сполучених Штатів Америки, яка виникла в боротьбі з Англією, намагалася зберегти незалежність та демократичний устрій. Крім того, багато зусиль докладалося на освоєння безмежного простору земель, які в доколумбові часи належали індіанцям. Рабство й ставлення до чорношкірих рабів розкололи американське суспільство навпіл. Здавалося, що громадянська війна була неминучою.

На відміну від Європи, великі держави Сходу не брали участі в завоюванні світу. Розвиток цих країн гальмувало панування традиційних економічних відносин, релігійні забобони та необмежена влада монархів. Навіть Османська імперія, яка ще в XVII ст. становила загрозу для європейських столиць, наприкінці наступно-

◆ **Рис. 1.** Англійська мануфактура XVI ст.
Сучасний малюнок.

◆ **Рис. 2.** Папа-віслюк.
Німецька карикатура XVI ст.

го століття вже не могла змагатися з європейськими імперіями й почала втрачати свої володіння.

У Новий час почалося домінування європейських країн у світі.

2 Європа в часи модернізації.

У самій Європі тривала боротьба за право панувати на всьому континенті. Характерною рисою Нового часу став занепад багатонаціональних держав, які спочатку претендували на владу над більшою частиною Європи. Завдяки об'єднаним зусиллям європейських країн була зупинена агресивна політика австрійських та іспанських Габсбургів. Наприкінці XVIII ст. зникла з карти Європи багатонаціональна Річ Посполита. Натомість посилилися *однаціональні держави*, у яких переважала одна нація, — Франція, Англія, Пруссія, Швеція. Між ними уклалися воєнні союзи та продовжувалася жорстока боротьба за Європу. Протидія цих держав не дозволяла об'єднатися народам, що залишалися розділеними на десятки малих князівств, — німцям та італійцям. Сусіди всіма силами гальмували процес створення єдиної Німеччини та Італії, тому що не бажали появи нових конкурентів.

Потужні європейські держави уважно спостерігали за подальшим послабленням Османської імперії. Боротьба за османську спадщину та контроль над чорноморськими протоками стане

чи не найголовнішим вузлом протиріч європейської міжнародної політики в наступному історичному періоді.

3 Держава та суспільство в Новий час.

За майже три століття раннього Нового часу відбулися значні зміни в житті європейських країн. Стрімкий розвиток Західної Європи був викликаний перш за все економічними перетвореннями. Саме в країнах Європи виникли нові *капіталістичні відносини*, а в Англії у XVIII ст. вже розпочався *промисловий переворот* — поступовий перехід від мануфактури до фабрики. Хоча на більшій частині території Європи ще існували залишки феодалізму, мануфактурне виробництво поступово поширювалося на нові території. Запроваджувалися нові технічні засоби, які дозволяли значно збільшити обсяги товарного виробництва. Одночасно з розвитком мануфактур зростала торгівля, як усередині країн, так і міжнародна. Майже всі куточки тогочасного світу об'єднали торговельні шляхи. *Світова торгівля* сприяла зближенню цивілізацій, країн, народів.

У ранній Новий час у Європі стрімко розвивалися капіталістичні відносини.

Розвиток капіталізму викликав важливі зміни в суспільстві західноєвропейських країн. Значно посилювалися позиції власників засобів виробництва — *буржуазії*, зростає кількість найманих робітників. Хоча в більшості країн зберігалася тристанова будова суспільства, буржуазія все частіше вимагала зрівняти свої права з правами дворянства. В Англії саме буржуазія та споріднене з нею «нове дворянство» кинули виклик королівській владі й під час революції домоглися суттєвого обмеження влади монарха. На карті Європи в XVII ст. постали країни з обмеженою монархією, зразком яких стала Англія. Згодом на території Північної Америки була утворена перша велика держава з республіканською формою правління — Сполучені Штати Америки. Не дивно, що в країнах, де залишки феодалізму були незначними, почався стрімкий розвиток промислового виробництва.

Однак у більшості країн Європи монархи, спираючись на підтримку дворян та армії, встановили власну абсолютну владу. *Абсолютна монархія* дозволяла об'єднати сили держави та здійснювати успішну зовнішню політику. Проте у XVIII ст. стало зрозумілим, що абсолютні монархії починають відставати в розвитку від пере-

◆ Рис. 3. Машина для мелення зерна у Франції.

? Яким чином працює механізм цієї машини? Чи має переваги ця машина перед водяним млином?

◆ Рис. 4. Жебрачка. Зміни, що відбувалися в Новий час, часто призводили до зубожіння частини населення.

дових капіталістичних країн. Тому майже всі королі та імператори намагалися провести реформи. Так званий «освічений абсолютизм» існував в Австрії, Пруссії, Росії та деяких інших монархіях XVIII ст. Однак невдача багатьох реформ дала змогу зрозуміти, що без відмови від абсолютизму радикальні перетворення в цих країнах неможливі.

«Освічений абсолютизм» не міг приховати глибоку кризу необмеженої монархічної влади, що укорінилася в багатьох державах Європи.

4 Людина в Новий час.

Нові часи значно вплинули на свідомість людства, у першу чергу на населення країн Європи. Найбільш важливі зміни відбулися у ставленні європейців до релігії. Період XVI ст. починався як епоха завзятої релігійної боротьби, спричиненої Реформацією. Черговий розкол християнської церкви привів до появи різноманітних протестантських церков і рухів, які назавжди позбавили католицьку церкву монополії (виключного права) на духовну владу і релігію. З іншого боку, під час Великих географічних відкриттів за рахунок добре спланованої місіонерської діяльності кількість католиків у світі значно зросла, перш за все в колоніальних володіннях Іспанії та Португалії.

Майже два століття чи не головне місце в житті людей займали питання релігії. Саме боротьба за «справжню» церкву викликала братовбивчі громадянські конфлікти у Франції та кровопролитні релігійні війни в Німеччині та інших країнах Європи. Прапор релігійної боротьби міцно тримали в руках голландські та англійські реформатори. Релігійний конфлікт і спричинив перше загальноєвропейське протистояння — Тридцятилітню війну. Проте із часом релігійне питання почало відходити на другий план. У XVIII ст. настала ера *Просвітництва*, коли сліпу віру поступово витісняли наука та розум, а релігія залишила політику.

Зміна інтересів у політиці

Наприкінці XVII ст. один із міністрів Людовіка XIV маркіз де Помпонн висловився з приводу пропозиції, щоб Франція очолила похід «за віру» до мусульманського Єгипту: «Я вас не повідомляю про проект священної війни. Ви знаєте, що вона перестала бути модною із часів Людовіка Святого (XIII ст.)».

? Що мав на увазі французький міністр? Про яку моду йдеться?

Становище церкви залежало від розвитку науки, яка в Новий час уже перестала бути «служницею богослов'я». Наукові відкриття, зроблені великими вченими М. Коперником, Дж. Бруно, Г. Галілеєм, пояснювали будову навколишнього світу набагато чіткіше, ніж застарілі релігійні уявлення. Геліоцентрична система Коперника дозволила освіченій людині зрозуміти, що у світі все рухається не стільки з волі Бога, скільки за законами природи. Тому європеець XVIII ст. більше сподівався на власний розум і силу, ніж на молитви та вірність церкви. Критика церкви великими просвітителями Вольтером, Ж.-Ж. Руссо та іншими мала такий вплив, що їхні послідовники навіть намагалися замінити християнство «культу розуму». Королі та імператори, у свою чергу, почали підкоряти церкву своїй владі, роблячи релігію однією з основ своєї влади.

Проте не можна говорити, що християнство втратило вплив на європейців. Абсолютна більшість людства продовжувала вірити в Бога та ходити до храмів, тільки ця віра стала більше особистою справою, ніж політичною. Християнство залишалося основою духовного життя населення як Західної, так і Східної Європи.

Людина Нового часу стала більше сподіватися на власні сили та розум, ніж на допомогу правителів і церкви.

Одночасно зі зміною ставлення до церкви в XVI—XVIII ст. відбувся бурхливий розвиток культури. У ці часи свого розквіту досягла культура Відродження в Італії, стрімко розвивалася культура Північного Ренесансу. Якщо раніше твори мистецтва були доступні тільки невеликій групі феодалів та вищого духовенства, то в Новий час культура вийшла за межі замків та монастирських стін. З'являлося все більше світського живопису, скульптури. Значно поширилися світські літературні твори, у яких викривалися вади церкви та суспільства. Велична архітектура бароко стала основою королівських палаців більшості країн Європи. Такі пам'ятки культури Нового часу, як «Мона Ліза» Леонардо да Вінчі, «Давид» Мікеланджело або палац Версаль, дійсно заслуговують звання світових шедеврів.

У ранній Новий час феодальні відносини в Європі значно послабшали, але не були усунені до кінця. Капіталізм повністю затвердився тільки в деяких країнах Європи та США.

Запитання й завдання

1. Які країни Європи могли продовжити боротьбу за владу в другий період Нового часу? 2. Які зміни в суспільстві свідчили, що капіталістичні відносини неминуче замінять феодальні? 3. Чи можете ви назвати країну Сходу, яка б могла протистояти агресії європейських країн? 4. Яка європейська країна, на ваш погляд, мала можливість установити економічне домінування в Європі? Чому? 5*. Які зміни в духовному житті населення цивілізованих країн ви вважаєте найбільш важливими? 6*. Чи пов'язані між собою такі складні й важливі суспільні явища, як Реформація і Прогресивізм? 7. Підсумуйте головні риси розвитку людства у ранній Новий час. 8. Використовуючи матеріал відповідних параграфів підручника, заповніть таблицю «Час модернізації в історії людства» (у зошиті).

План	Революційні зміни, нові явища в житті країн, суспільства й держави в ранній Новий час
Уявлення про світ	
Християнська церква	
Державний устрій європейських країн	
Розподіл світу	
Східний світ	
Розвиток науки й культури	

Основні терміни та поняття

Абсолютизм (абсолютна монархія) — необмежена влада монарха в державі.

Бароко (італ. — примхливий) — напрямок у європейському мистецтві XVI—XVIII ст., призначений звеличувати багатство й владу абсолютних монархів.

Відродження, або Ренесанс (франц. — відродження) — етап у розвитку культури країн Європи, що характеризується зростанням інтересу до античних творів мистецтва та поширенням ідей гуманізму.

Високе Відродження — один із періодів Відродження, важливий етап у культурному й ідеологічному розвитку країн Західної та Центральної Європи, який охоплював 1500—1530 рр.

Великі географічні відкриття — географічні відкриття європейських мандрівників від другої половини XV до середини XVII ст., що привели до виникнення колоніальних імперій та значних зрушень у розвитку світової економіки, торгівлі та культури.

Великі Моголи — мусульманська імперія (1526—1754 рр.), що виникла в результаті завоювання Північної Індії правителями — нащадками Чингізхана й Тимура. У XVI — першій половині XVII ст. Великі Моголи були одними з наймогутніших правителів світу.

Гуманізм (від латин. *humanus* — людський) — напрямок суспільної думки епохи Відродження. Гуманісти цікавилися саме людиною та вважали за найвищу цінність людське життя.

Гугеноти — прихильники кальвіністської віри у Франції.

Декларація — офіційна заява, у якій проголошуються важливі положення внутрішньої та зовнішньої політики держави.

Деспотизм — одна з форм самодержавної необмеженої влади. Воля деспота вважалася законом.

Енциклопедисти — європейські просвітителі, які брали участь у створенні «Енциклопедії наук, мистецтв і ремесел».

Єзуїти — члени чернечого ордену «Товариство Ісуса».

Земський собор — станovo-представницький орган Московської держави, що існував у XVI—XVII ст.

«Зустріч цивілізацій» — образний вислів, що стосується періоду Великих географічних відкриттів, коли почалася тісна взаємодія цивілізацій країн Європи, Азії та Америки.

Імперія — велика держава, що виникла в результаті завоювання та підкорення інших країн та народів.

- Індуїзм** — релігія, поширена переважно на півострові Індостан. Згідно з принципами індуїзму, існує переселення душ і всі люди поділені на окремі касты із чітко визначеними правами та обов'язками.
- Іслам** — світова релігія, що визнає всемогутнього бога — Аллаха. Священною книгою ісламу є Коран, створений пророком Аллаха Мухаммадом.
- Кальвінізм** — один із найрадикальніших рухів протестантизму, заснований Жаном Кальвіном. Кальвіністи виступали за демократичний устрій церкви та держави, засуджували неробство та марнотратство.
- Каліграфія** — мистецтво письма, поширене у країнах Сходу.
- Капітал** — кошти, вкладені у виробництво, торгівлю, фінансові операції та інші справи, що дають прибуток.
- Капіталізм** — організація виробництва, що ґрунтується на використанні капіталу для отримання прибутку. У капіталістичні відносини залучені перш за все буржуазія та наймані робітники. Капіталізм передбачає вільні відносини між людьми, свободу підприємництва й захист приватної власності.
- Класицизм** — напрямок у європейському мистецтві кінця XVIII — першої половини XIX ст., для якого було характерним наслідування зразків античної культури.
- Коаліція** — угода між державами про ведення спільних дій.
- Колонія** — країна, що перебуває під владою іноземної держави (метрополії). Місцеве населення колоній перебувало в залежному, пригнобленому становищі.
- Колоніальна імперія** — державне утворення, що виникло в результаті захоплення колоній європейською країною в Нові часи.
- Конкіста** (ісп. — завоювання) — захоплення та підкорення країн і народів Америки Іспанією і Португалією під час Великих географічних відкриттів.
- Конституція** — основний закон держави.
- Контрреформація** — система заходів, які використовувала папська влада проти реформаційного руху.
- Конфуціанство** — вчення філософа Конфуція, поширене в Китаї, за яким від людини вимагається дотримання встановлених правил, традицій шанувати предків, поважати старших за віком і становищем у суспільстві.
- Лютеранство** — протестантське віровчення, засновником якого був Мартін Лютер.

- Мануфактура** (від латин. *manus* — рука і *factura* — виготовлення) — велике виробництво, що ґрунтується на використанні ручної праці та найманих робітників.
- Маньчжури** — союз кочових та осілих племен Далекого Сходу, що захопили Китай у XVII ст. та заснували династію Цин (1644—1910 рр.).
- Масонство** — морально-етичний рух у країнах Європи за перебудову суспільства на принципах рівності та свободи людини.
- Меркантилізм** — політика активного втручання держави в економіку в XV—XVIII ст. із метою накопичення золота в державній скарбниці. Досягалася за допомогою підтримки торговельних компаній, власного виробника та протекціонізму.
- Метрополія** — держава, яка володіє колоніями.
- Мініатюра** — невелике живописне зображення в рукописній книзі.
- Найманий робітник (пролетарій, батрак)** — людина, яка не має власності та зі своєї волі наймається на роботу і продає свою працю.
- Національно-визвольна війна** — війна, спрямована на визволення від іноземного поневолення та створення власної держави.
- Новий час** — важливий період в історії людства, що почався наприкінці XV ст. і тривав до кінця XIX ст. У цей час у більшості країн світу встановилися капіталістичні відносини.
- «Нові дворяни» (джентрі)** — частина англійських дворян у XVI—XVII ст., які почали господарювати по-новому: використовували найману працю, продавали продукцію на ринку, засновували на своїх землях мануфактури.
- Натурфілософія («філософія природи»)** — філософська течія, прихильники якої вважають, що природа є тим самим, що й Бог. Об'єднуючи природу з Богом, натурфілософи відмовлялися визнавати християнські уявлення про Бога й вимагали більш ретельного вивчення законів природи.
- Опричнина** — землі, які згідно з реформою 1565 р. були безпосередньо підпорядковані московському царю Івану IV Грозному. Крім того, опричниною називають суворі заходи Івана IV, спрямовані на посилення царської влади в Московській державі.
- Орден єзуїтів** — чернечий орден «Товариство Ісуса», створений у 1534 р. Ігнатієм Лойолою задля боротьби з Реформацією.
- «Освічений абсолютизм»** — політика абсолютних монархів, які намагалися проводити реформи в дусі ідей Просвітництва, спрямовані на зміцнення та вдосконалення державного управління.
- Палацові перевороты** — насильницька зміна правлячого монарха в Росії, а також в інших країнах, як правило, за участю гвардії.

- Парламент** — вищий виборний законодавчий орган, у якому здійснюється представництво основних політично активних груп населення країни.
- Північне Відродження** — поширення мистецтва та ідей Ренесансу в країнах за межами Італії, на північ від Альп (Франція, Німеччина, Нідерланди, Англія та інші).
- Промисловий переворот** — перехід від ручної праці до машинної, від мануфактури до фабрики, започаткований в Англії у другій половині XVIII ст.
- Просвітництво** — ідейна течія в європейських країнах та їхніх колоніях у другій половині XVII — XVIII ст., представники якої наполягали на поширенні освіти та наукових знань серед населення, виступали за встановлення громадянських прав та свобод.
- Протекціонізм** — економічна політика держави, спрямована на захист національної економіки; сприяння розвитку власної промисловості й торгівлі.
- Протестантизм** — один з основних напрямків у християнстві, який відокремився від католицизму під час Реформації. Протестантизм об'єднує багато самостійних церков і відрізняється відсутністю чернецтва та складної церковної ієрархії.
- Ранній Новий час (Ранньомодерна доба)** — важливий період Нового часу. Охоплює час від кінця XV до другої половини XVIII ст. Характеризується значними змінами у духовному й матеріальному житті людей, а також у політиці та організації суспільства.
- Револуція** — докорінний переворот у житті суспільства, засобах виробництва, науці.
- «Револуція цін»** — процес значного підвищення цін на хліб, інші продукти харчування, предмети першої необхідності, тканини, одяг, що відбувся через різке збільшення срібла та золота в країнах Європи та Азії внаслідок пограбування американських колоній.
- Релігійні війни** — війни, викликані релігійними протиріччями. У Новий час у Європі найбільші релігійні війни відбувалися між католиками та протестантами.
- Республіка** — форма правління, за якої влада належить обраним представницькому органу та голові держави.
- Реставрація** — відновлення старого, поваленого суспільного устрою, династії чи релігії.
- Реформа** — поступове перетворення, покращення у сфері економіки, держави, суспільства, культури.

- Реформація** (від латин. *reformatio* — перетворення, виправлення) — широкий суспільний рух у Європі в XVI—XVII ст., спрямований проти католицької церкви. Реформація передбачала перегляд основних догматів католицької церкви.
- Самодержавство** — форма абсолютизму, що існувала в Російській державі в XVI — на початку XX ст.
- Самураї** — привілейований воєнно-феодальний стан у Японії, який у Середні віки та Новий час захищав інтереси правлячих кіл країни.
- Селянська війна** — велике селянське повстання проти феодалів, що охоплювало значну територію і тривало досить довго. У ранній Новий час селянські війни відбулися в Німеччині, Росії, Китаї.
- Сейм** — станово-представницький орган влади в Польщі, Литві, Чехії.
- «Славна революція»** — державний переворот в Англії (1688—1689 рр.), у результаті якого було скинуто Якова II й започатковано конституційну монархію.
- Смутний час** — період в історії Московського царства (1605—1613 рр.), який характеризувався важкою кризою, що охопила всі сфери життя держави й суспільства та супроводжувалася іноземним втручанням.
- Султан** — абсолютний правитель-деспот в Османській Туреччині, якому належала вища світська й духовна влада.
- Терор** — здійснення позасудової розправи над політичними, ідеологічними або релігійними противниками шляхом насильства.
- Технічний прогрес** — поступовий розвиток науки та техніки, який приводить до вдосконалення засобів виробництва.
- Унія** — союз, об'єднання держав або церков.
- Утопія** (грец. — місце, якого ніде немає) — термін походить від назви книги Т. Мора. Утопією називають зображення вигаданого ідеального суспільства або нереальні та нездійсненні мрії.
- Федерація** — форма державного устрою, за якої федеральні частини, що входять до складу держави, є рівноправними та мають власні органи самоврядування.
- Фільварок** — велике феодальне господарство, що виготовляло продукцію для продажу на ринку.
- Церковний розкол** — відокремлення від Російської православної церкви частини вірних, які не підтримували нововведення в церковному житті; реформи започатковані патріархом Никоном у середині XVII ст.
- Шляхта** — середні та дрібні феодалы в країнах Центральної Європи, насамперед у Речі Посполитій.

ЗМІСТ

Передмова	3
§ 1. Вступ: на порозі Нового часу	5
Розділ I. Великі географічні відкриття та становлення капіталістичних відносин	11
§ 2. Великі подорожі	12
§ 3. Завоювання Нового Світу	19
§ 4. Матеріальний світ і капіталістичні відносини в Ранньомодерну добу	28
§ 5. Повсякденне життя людей у XVI—XVII ст.	36
§ 6. Наслідки Великих географічних відкриттів для історії людства. Практичне заняття	43
Розділ II. Реформація в Західній Європі. Високе Відродження	51
§ 7. Реформація в Німеччині	52
§ 8. Реформація і Контрреформація в Європі	59
§ 9. Гуманістичні ідеї у творчості Еразма Роттердамського. Практичне заняття	67
§ 10. Відродження та гуманізм	73
§ 11. Північне Відродження. Виникнення нової європейської науки	82
Розділ III. Держави Західної Європи в XVI—XVII ст.	91
§ 12. Франція в XVI — першій половині XVII ст.	92
§ 13. Франція за часів Людовіка XIV	100
§ 14. Злет і падіння Іспанської держави. Нідерланди: народження республіки	107
§ 15. Піднесення Англії в XVI ст.	118
§ 16. Англійська революція	127
§ 17. Розвиток монархічних форм правління у країнах Західної Європи. Практичне заняття	135
§ 18. Тридцятилітня війна	138
Розділ IV. Османська імперія. Країни Східної Європи у XVI — першій половині XVIII ст.	147
§ 19. Османська імперія: між Азією та Європою	148
§ 20. Річ Посполита. Характерні риси шляхетської демократії	155
§ 21. Московське царство. Іван IV Грозний. Смутний час	163
§ 22. Народження Російської імперії	174

Розділ V. Епоха Просвітництва	185
§ 23. Початок промислового перевороту. Просвітництво.....	186
§ 24. «Освічений абсолютизм». Володіння австрійських Габсбургів. Королівство Пруссія	196
§ 25. Російська держава за часів правління Катерини II	205
§ 26. Англійські колонії в Північній Америці. Війна за незалежність.....	212
§ 27. Особливості державного устрою США. Практичне заняття.....	222
Розділ VI. Східний світ у XVI—XVIII ст.	227
§ 28. Перське царство Сефевидів та Імперія Великих Моголів в Індії	228
§ 29. «Серединна імперія» та «Країна, де сходить сонце» у XVI—XVIII ст.	236
§ 30. Ранній Новий час в історії людства	244
Основні терміни та поняття	250

Навчальне видання
Д'ЯЧКОВ Сергій Володимирович
ЛИТОВЧЕНКО Сергій Дмитрович
«ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ»
 підручник для 8 класу загальноосвітніх навчальних закладів

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Видано за рахунок державних коштів. Продаж заборонено

Редактори *Л. А. Шведова, Н. П. Гур'єва, С. С. Павлюченко*
 Коректор *Ю. О. Беседа*

При оформленні підручника використані джерела,
 викладені у вільному доступі в мережі Інтернет.

Підписано до друку 15.06.2016. Формат 70×90/16. Папір офсетний.
 Гарнітура Шкільна. Ум. друк. арк. 18,72. Обл.-вид. арк. 24,34.
 Наклад 46 208 прим. Замов. 5506-16.

ТОВ Видавництво «Ранок».
 Свідоцтво ДК № 3322 від 26.11.2008.
 61071 Харків, вул. Кібальчича, 27, к. 135.
 Адреса редакції: 61145 Харків, вул. Космічна, 21-а, 7 поверх.
 E-mail: office@ranok.com.ua
 Тел. (057) 719-48-65, тел./факс (057) 719-58-67.

www.ranok.com.ua

Початок Нового часу: події в історії

Дата	Подія
1405—1433	Морські експедиції китайців до країн Індійського океану
1445	Відкриття португальцями островів Зеленого Мису
1453	Захоплення турками Константинополя. Загибель Візантійської імперії
1485—1603	Правління династії Тюдорів в Англії
1486	Відкриття мису Доброї Надії португальцем Б. Діашем
1492	Відкриття Америки Х. Колумбом
1494	Договір про поділ неєвропейських земель між Іспанією та Португалією
1498	Відкриття Васко да Гамою морського шляху до Індії
1502—1736	Держава Сефевідів
1513	Відкриття Тихого океану іспанцем Ф. де Бальбоа
1510	Захоплення португальцями порту Гоа в Індії
1516	Видання «Утопії» Т. Мора
1517	Початок Реформації в Німеччині
1519—1521	Перше навколосвітнє плавання
1524—1525	Селянська війна в Німеччині
1526—1754	Імперія Великих Моголів в Індії
1529	Облога Відня турками
1532—1536	Завоювання Перу іспанцями
1534	Початок Реформації в Англії
1540	Заснування Ордену єзуїтів
1542	Заснування інквізиційного трибуналу в Римі
1543	Видання книги М. Коперника «Про обертання небесних сфер»
1550	Видання Судебника Івана IV Грозного

Дата	Подія
1552	Приєднання Казанського ханства до Московської держави
1555	Аугсбурзький релігійний мир. Зречення Карлом V імператорського престолу
1555	Договір між Османською імперією та Персією про поділ Передньої Азії
1557	Отримання португальцями в оренду китайського міста Макао
1558—1583	Лівонська війна
1559	Установлення католицькою церквою «Індексу заборонених книг»
1562—1594	Релігійні війни у Франції
1564	Видання першої друкованої книги — «Апостола» І. Федорова
1565—1572	Опричнина в Московській державі
1566—1609	Буржуазна революція в Нідерландах
1569	Люблінська унія Польщі з Литвою. Утворення Речі Посполитої
1571	Розгром турецького флоту іспано-венеціанською ескадрою під Лепанто
1572	«Варфоломійська ніч»
1574	Видання «Букваря» І. Федорова
1579	Утрехтська унія північних провінцій Нідерландів
1581	Початок походу Єрмака до Сибіру
1587	Страта Марії Стюарт в Англії
1588	Похід і загибель іспанської «Непереможної армади»
1589	Убивство Генріха III. Припинення династії Валуа у Франції
1589	Заснування патріаршества в Московській державі

Дата	Подія
1598	Нантський едикт французького короля Генріха IV
1600	Спалення Джордано Бруно
1603—1868	Сьогунат Токугава в Японії
1607	Перше постійне англійське поселення в Америці
1609—1618	Польсько-шведська інтервенція в Московську державу
1612	Поділ Закавказзя між Персією та Османською Туреччиною
1613—1917	Правління династії Романових у Росії
1618—1648	Тридцятилітня війна у Європі
1623—1625	Повстання в Грузії проти Персії
1628—1644	Селянська війна в Китаї
1632—1653	Будівництво мавзолею Тадж-Махал в Індії
1640	Заснування першого англійського форту Св. Георгія в Індії (Мадрас)
1640	Початок буржуазної революції в Англії
1644—1912	Правління маньчжурської династії Цин у Китаї
1648	Вестфальський мир
1649	Страта короля Карла I та проголошення Англії республікою
1653	Земський собор щодо питання про приєднання України до Московської держави
1654	Церковні реформи патріарха Никона. Початок розколу
1660	Реставрація монархії в Англії
1661—1708	Будівництво Версаля — резиденції французьких королів
1670—1671	Селянська війна під проводом С. Разіна

Дата	Подія
1683	Поразка турецької армії під Віднем
1687	Заснування Слов'яно-греко-латинської академії в Москві
1688—1689	«Славна революція» в Англії
1689	Росія виборює право торгівлі в Пекіні
1700—1721	Північна війна
1701	Проголошення королівства Пруссія
1703	Заснування Санкт-Петербурга
1709	Полтавська битва
1724	Заснування Академії наук у Росії
1727	Створення першої турецької типографії
1755	Заснування Московського університету
1756—1763	Семилітня війна
1772	Перший поділ Польщі
1773—1775	Селянська війна під проводом О. Пугачова
1774	Кючук-Кайнарджийський мирний договір між Туреччиною і Росією
1775—1783	Війна за незалежність англійських колоній у Північній Америці
1776	Декларація незалежності. Утворення Сполучених Штатів Америки
1783	Ліквідація Кримського ханства
1784	Винайдення Дж. Ваттом парової машини
1785	«Жалувана грамота дворянству» в Росії
1787	Прийняття другої Конституції США
1793	Другий поділ Польщі
1795	Третій поділ Польщі

Початок Нового часу: постаті в історії*

Дата	Особа
1451—1506	Христофор Колумб, мореплавець
1452—1519	Леонардо да Вінчі, італійський художник і вчений
1466—1536	Еразм Роттердамський, видатний гуманіст
1471—1528	Альбрехт Дюрер, німецький живописець і гравер
1473—1543	Миколай Коперник, польський учений-астроном
1475—1564	Мікеланджело Буонарроті, італійський скульптор і художник
1478—1535	Томас Мор, англійський гуманіст
1483—1546	Мартін Лютер, чернець, реформатор католицької церкви
1483—1520	Рафаель Санті, італійський художник
1490—1525	Томас Мюнцер, один із керівників Селянської війни в Німеччині
1491—1556	Ігнатій Лойола, засновник Ордену єзуїтів
1494—1553	Франсуа Рабле, французький гуманіст
1502—1520	Монтесума II, правитель держави ацтеків у Мексиці
1502—1524	Ісмаїл, шах, засновник імперії Сефевідів
1505—1533	Василій III, великий князь московський
1507—1582	Фернандо Альба, герцог, іспанський воєначальник
1509—1547	Генріх VIII Тюдор, англійський король
1509—1564	Жан Кальвін, реформатор церкви
1515—1547	Франциск I, французький король
1516—1558	Карл V, іспанський король (від 1519 до 1555 р. — німецький імператор)

Дата	Особа
1520—1566	Сулейман I Пишний, турецький султан
1526—1530	Бабур, падишах, засновник династії Великих Моголів в Індії
1533—1584	Іван IV Грозний, великий князь московський (від 1547 р. — цар)
1533—1584	Вільгельм I Оранський, герцог, один із керівників Нідерландської буржуазної революції
1540—1595	Френсіс Дрейк, англійський мореплавець, пірат, адмірал
1556—1605	Акбар, падишах держави Великих Моголів в Індії
1542—1587	Марія Стюарт, шотландська королева (до 1567 р.)
1547—1616	Мігель Сервантес, іспанський письменник, гуманіст
1548—1572	Сигізмунд II Август, польський король
1548—1600	Джордано Бруно, італійський астроном і філософ
1553—1558	Марія I Тюдор («Кривава»), англійська королева
1555—1598	Філіпп II, іспанський король
1558—1603	Елизавета I Тюдор, англійська королева
1560—1574	Карл IX, французький король
1561—1626	Френсіс Бекон, англійський філософ і вчений
1564—1576	Максиміліан II Габсбург, німецький імператор
1564—1616	Вільям Шекспір, англійський драматург
1564—1642	Галілео Галілей, італійський астроном і фізик
1573—1620	Ван Лі, імператор династії Мін
1574—1575	Мурад III, турецький султан

Дата	Особа
1577—1640	Пітер Пауль Рубенс, фламандський художник
1583—1634	Альбрехт Валленштейн, полководець Священної Римської імперії
1585—1642	Арман Рішельє, кардинал, політичний діяч Франції
1587—1629	Аббас I Мірза, перський шах
1587—1632	Сигізмунд III Ваза, король Польщі
1589—1610	Генріх IV, французький король, засновник династії Бурбонів
1596—1650	Рене Декарт, французький учений і філософ
1598—1605	Борис Годунов, московський цар
1602—1661	Джуліо Мазаріні, кардинал, французький державний діяч
1603—1625	Яків I, англійський король
1606—1669	Рембрандт ван Рейн, голландський художник
1610—1643	Людовік XIII, французький король
1611—1632	Густав II Адольф, шведський король
1613—1645	Михайло Федорович Романов, московський цар
1619—1637	Фердинанд II, імператор Священної Римської імперії
1625—1649	Карл I Стюарт, англійський король
1626—1671	Степан Разін, козак, ватажок селянської війни в Московії
1627—1658	Шах Джахан, падишах держави Великих Моголів в Індії
1632—1648	Владислав IV, польський король
1643—1715	Людовік XIV, французький король
1645—1676	Олексій Михайлович, московський цар
1653—1658	Олівер Кромвель, лорд-протектор Англії

Дата	Особа
1658—1707	Аурангзеб, падишах держави Великих Моголів
1662—1722	Кансі, імператор династії Цин
1682—1725	Петро I Великий, російський цар (від 1721 р. — імператор)
1689—1755	Шарль Монтеск'є, французький філософ та історик
1694—1778	Вольтер, французький мислитель, письменник, історик
1697—1718	Карл XII, шведський король і полководець
1697—1733	Август II Сильний, польський король
1711—1765	Михайло Ломоносов, російський учений
1712—1778	Жан-Жак Руссо, французький філософ і письменник
1713—1784	Дені Дідро, французький філософ, енциклопедист
1725—1727	Катерина I, російська імператриця
1730—1800	Олександр Суворов, російський полководець
1740—1780	Марія Терезія, австрійська імператриця
1740—1786	Фрідріх II Великий, прусський король
1741—1761	Елизавета Петрівна, російська імператриця
1743—1826	Томас Джефферсон, третій президент США
1745—1765	Франц I Стефан, імператор Священної Римської імперії
1762—1796	Катерина II Велика, російська імператриця
1765—1790	Йосип II, австрійський імператор
1789—1797	Джордж Вашингтон, перший президент США

* Для правителів подаються роки перебування при владі, для інших історичних постатей — роки життя.